

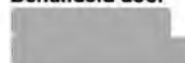
De Tweede Kamer der Staten Generaal
t.a.v. Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

Onderwerp

Welkom in Zeeland: een uitnodiging!

Zaaknummer

777747

Behandeld door**Verzonden**

Middelburg, 4 november 2025

Geachte heer Koolmees, beste Wouter,

Allereerst van harte gefeliciteerd met de opdracht als verkenner. Ik wens u veel wijsheid bij het leggen van de puzzel om een belangrijke eerste stap te zetten in het vormen van een nieuwe coalitie. Hoewel de verkenningsfase slechts het begin is van de kabinetsformatie, is dit ook het moment om na te denken over de verdere inrichting van het proces. Daarom stuur ik met genoegen deze uitnodiging via u aan de straks formerende partijen.

Wat zou het fantastisch zijn als het lukt om die formatie snel te doen, zodat er binnen afzienbare tijd een nieuw kabinet op het bordes staat. Een kabinet dat met opgestroopte mouwen aan de slag kan met de grote vraagstukken waar Nederland voor staat. Om zo'n formatie te doen slagen helpt het natuurlijk om die te doen in een inspirerende omgeving, waar rust en ruimte is en een gezonde distantie tot de hectiek van Den Haag. Laat Zeeland nu juist dat in overvloed te bieden te hebben, met zijn prachtige weidse landschap van polders, dijken en duinen en kilometers strand.

Denkbaar zou zijn om een aantal weken achter elkaar (een deel van) de formatie op locatie in Zeeland te doen. Een model dat ook denkbaar is en wellicht praktischer is in te passen, is om hier te verblijven van woensdag tot en met vrijdag, zodat de onderhandelaars op maandag en dinsdag in Den Haag kunnen zijn.

In de bijlage 'Welkom in Zeeland' treft u een zevental suggesties aan voor mogelijke locaties. Alle zeven zijn ze zeer geschikt, maar uiteraard nog niet gecheckt op beschikbaarheid om geen verwachtingen te wekken. We hebben ons gericht op West-Zeeuws-Vlaanderen, op Walcheren en op de kop van Schouwen-Duiveland vanwege de nabijheid van duin en strand.

Een roemrijk verleden, een kansrijke toekomst en een wonderschoon landschap. Dat is wat Zeeland te bieden heeft. Een ideaal decor voor een geslaagde formatie. Heel graag zouden wij gastheer zijn van de formatie, welkom in Zeeland!

Hoogachtend,

H.M. de Jonge

Commissaris van de Koning

Bijlage: 1. Welkom in Zeeland, opties voor een locatie voor de formatie

Welkom in Zeeland

Welkom in Zeeland, met zijn prachtige landschap van polders, natuur en water. Met kilometers dijk en strand. Met rust en ruimte, groen en wijds. Vrijheid. Monumentale steden en authentieke dorpen.

Dit wonderschone Zeeland heeft een onweerstaanbare aantrekkingskracht op de Zeeuwen zelf en op iedereen die Zeeland bezoekt.

Welkom in Zeeland, waar de sleutels liggen voor de uitdagingen van de toekomst. Waar we de groene krachtbron voor Nederland kunnen zijn. Waar de kansen liggen om Nederland minder afhankelijk te maken van het buitenland, op het gebied van energie, industrie en defensie-industrie. Waar we kunnen laten zien dat de landbouw van de toekomst hand in hand gaat met onze natuur. Waar we het voorbeeld kunnen zijn voor veilig leven met water en aanpassing aan klimaatverandering. Hier in Zeeland hebben we wat in de rest van Nederland schaars is: ruimte. Ruimte om te bouwen aan de zekerheden van de toekomst, op het gebied van energie, voedsel en water.

Een roemrijk verleden, een kansrijke toekomst. Dat is wat Zeeland te bieden heeft.

West Zeeuws-Vlaanderen

Zeeuws-Vlaanderen is écht anders. De ligging nabij Vlaanderen speelt daarbij een grote rol. Het Bourgondische leven, de culinaire kwaliteiten en het landschap van linies en kreken, slikken en schorren. West Zeeuws-Vlaanderen heeft prachtige duinen en stranden en biedt met een zee aan rust en ruimte een fantastische plek voor de formatie. Een tweetal suggesties voor een locatie:

Strandhotel Cadzand-Bad

Gelegen bij het prachtige Zeeuwse natuurpark Het Zwin en met uitzicht op het duingebied en de zee, leent het Strandhotel Cadzand-Bad zich uitstekend voor inspirerende werksessies.

Het hotel beschikt over verschillende vergaderzalen. Met het ruisen van de zee in het gehoor op de achtergrond, vindt u hier de plek om in alle rust met elkaar te werken aan de formatie.

Naast de perfecte vergadervoorzieningen, beschikt het hotel ook over een gastronomische keuken, diverse kamertypes en biedt het privé-parkeergelegenheid.

Meer info:

[Officiële website](#)

Hotel De Blanke Top in Cadzand-Bad

Hotel De Blanke Top is al 70 jaar een gevestigde naam in de wijde omgeving van Cadzand. Gelegen boven op een duin-top biedt dit hotel alle comfort die u zoekt. Zij beschikt over meerdere moderne vergaderruimten met alle benodigde voorzieningen.

Het hotel tekent zich als een oase van rust, waar u met uw delegatie in een ontspannen sfeer kunt vergaderen. Daarbij biedt het hotel comfortabele kamers en beschikt zij over een uitstekende keuken. Ook is er beschikking over ruim voldoende parkeergelegenheid in een ondergrondse parkeergarage.

Meer info:

[Officiële website](#)

Walcheren

Op Walcheren vind je bosrijke natuurgebieden, langgerekte stranden en monumentale steden en dorpen. Walcheren is ook rijk aan cultuurhistorie en biedt een prachtige plek voor de formatie. Een tweetal suggesties voor een locatie:

Hof aan Zee in Koudekerke

Hof aan Zee bevindt zich op 500 meter van de Noordzee en is omgeven door de karakteristieke rustgevende Zeeuwse natuur. Gevestigd in een historische Scandinavische boerderij biedt deze accommodatie ruimte aan enkele hotelkamers en een aantal bijzondere boederijwoningen.

Naast uitstekende logiesvoorzieningen kunt u bij Hof aan Zee terecht voor een gastronomische keuken. Het restaurant van Hof aan Zee heeft een Groene Ster, toegekend door Michelin. Hun 'Zeeuwse Nordic' stijl waarin gekookt wordt, is ook terug te vinden in hun manier van werken:

- vrijzinnig;
- gastvrij en;
- puur.

Meer info:

[Officiële website](#)

Charmehotel en buitenplaats Iepenoord in Oostkapelle

Op een rustieke en groenrijke negentiende-eeuwse buitenplaats van Oostkapelle ligt het eigenzinnige maar gemoedelijke hotel Iepenborg. Het unieke historische herenhuis biedt comfortabele moderne kamers met ieder een eigen karakter.

Voor de formatie bent u bij deze locatie op het perfecte adres. In een setting omgeven door comfort, rust en natuurschoon, vindt u de ruimte om met elkaar aan de formatie te werken. Voor een heerlijk diner in de avond, ligt op nog geen 3 kilometer afstand het bruisende centrum van Domburg, of biedt Iepenoord de mogelijkheid tot private dining.

Meer info:

[Officiële website](#)

Schouwen-Duiveland

Schouwen-Duiveland; een eiland onlosmakelijk verbonden met het water, omgeven door de Noordzee, de Oosterschelde en het Grevelingenmeer. Het landschap van duinen, dijken, schorren en polders, maar ook de prachtige bossen op de kop van Schouwen maken ook dit een prachtige plek voor de formatie. Een drietal suggesties voor een locatie:

Hostellerie Schuddebeurs in Schuddebeurs (bij Zierikzee)

Op een steenworp afstand van Zierikzee ligt het kleine plaatsje Schuddebeurs. Ooit als buitenplaats van regenten en welgestelde kooplieden uit Zierikzee, wordt Schuddebeurs nog steeds graag bezocht vanwege haar natuurlijke groene omgeving. Hostellerie Schuddebeurs biedt met haar comfortabele kamers en gastronomisch restaurant een luxe gastvrijheid.

Het hotel beschikt over drie vergaderzalen en voldoende privé-parkeergelegenheid. Alle elementen die nodig zijn om rustig te vergaderen zijn aanwezig. De ontspannen sfeer, de rust van de landelijke omgeving en de servicegerichtheid van de medewerkers bieden volledige comfort.

Meer info:

[Officiële website](#)

Hof van Alexander Boutiquehotel in Kerkwerpe

Pal aan het natuurgebied Plan Tureluur, ligt het viersterren-hotel Hof van Alexander Boutiquehotel. Centraal gelegen op het eiland Schouwen-Duiveland, op nog geen 10 kilometer van Zierikzee vindt u hier:

- ruimte;
- rust en;
- natuur.

Het hotel beschikt over 16 luxe kamers en ruim voldoende parkeergelegenheid op eigen terrein. Op de eerste verdieping van het hotel vindt u het restaurant Alexander. Hof van Alexander beschikt over meerdere vergaderzalen

Meer info:

[Officiële website](#)

Fletcher Landgoed Hotel Renesse in Renesse

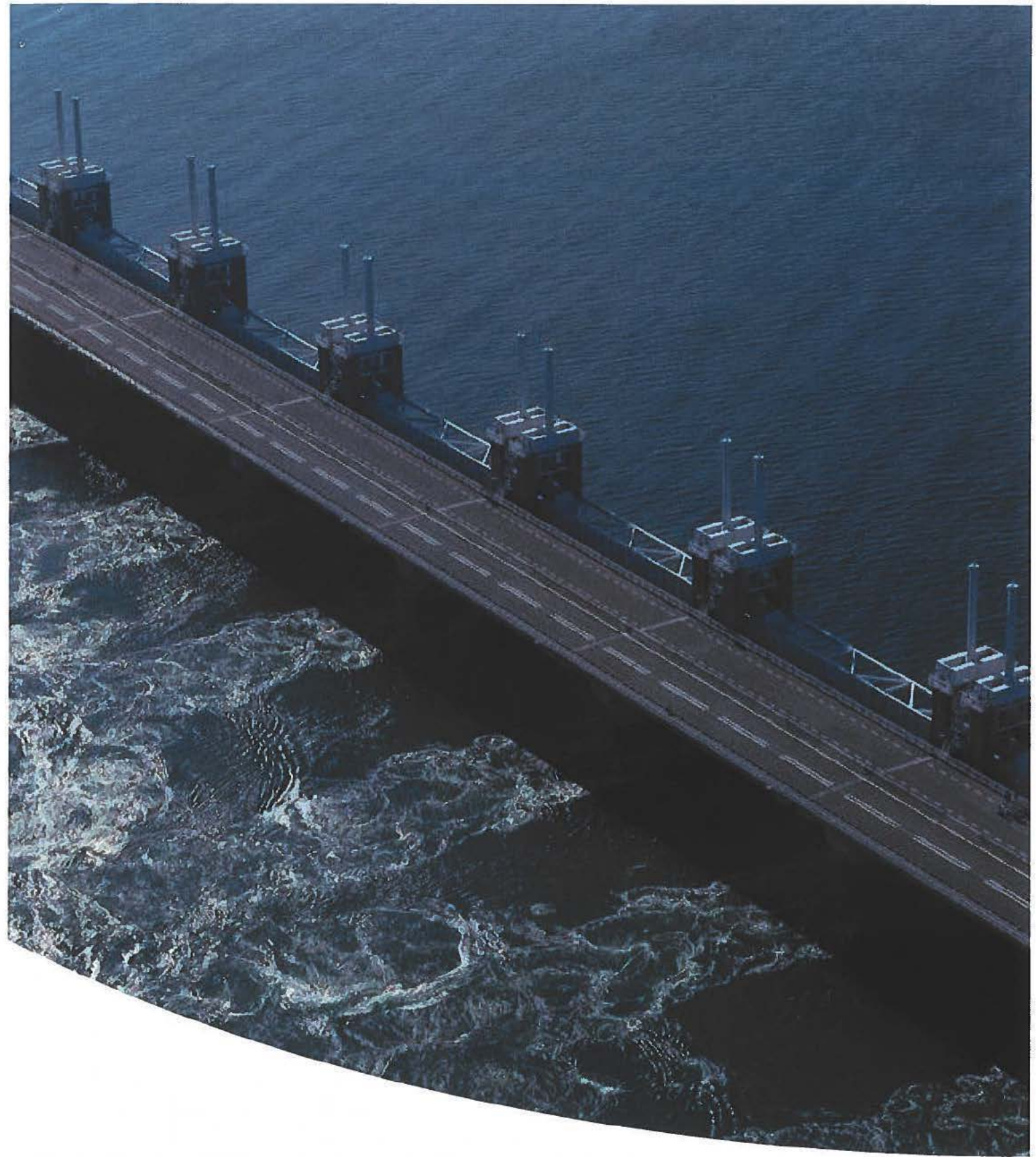
Renesse is een van Zeelands bekendste badplaatsen, die zijn oorsprong al vroeg in de 13de eeuw kent. Hier ligt landgoed Moermond, een 45 hectare tellend beschermd natuurgebied.

Het hotel dat op nog geen 300 meter van Slot Moermond, de naamgever van dit landgoed, biedt comfortabele kamers voor uw verblijf. In het imposante dertiende-eeuwse Slot Moermond bevinden zich prachtige zalen om rustig te vergaderen.

Om 's avonds met elkaar rustig te dineren kunt u terecht in de historische Orangerie, waar de Frans georiënteerde keuken voor heerlijke gerechten zorgt.

Meer info:

[Officiële website](#)

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

De heer H. de Jonge
Postbus 6001
4330 LA Middelburg

Kenmerk: 202500020

Den Haag, 7 november 2025

Geachte heer De Jonge, *best Hugo,*

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en gestelde daarvoor termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Hoogachtend,

Wouter Koolmees
Verkenner

Den Haag, 6 november 2025

Geachte heer Koolmees,

Ter inspiratie voor uw belangrijke taak in de ondersteuning van de kabinetsformatie ontvangt u hierbij het boek "Toekomstbeeld voor Nederland 2040" dat is opgesteld door de Denktank Nederland 2040. Ons doel is een krachtiger, groener en menselijker Nederland.

Nederland kampt met fundamentele problemen die alleen op de lange termijn opgelost kunnen worden. Denk aan dossiers als stikstof, wonen, migratie, tekorten in de zorg en het onderwijs. Het boek van onze denktank spoelt vijftien jaar vooruit en levert o.a. concrete aanbevelingen voor de lange termijn, om te komen tot minder regels, meer bestaanszekerheid, duurzame economische groei, antwoorden op vergrijzings- en migratievraagstukken en samenwerking tussen politiek en burgers. Wij baseerden ons op gezaghebbende rapporten, zoals van de Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050, Sociaal en Cultureel Planbureau en het Centraal Planbureau. Wij brachten samenhang in al deze rapporten. En we maakten keuzes in de grote schaarsten: ruimte, geld, arbeid en grondstoffen. Dit zijn gezamenlijk keuzes, over onze verschillende (politieke) achtergronden, leeftijden en expertise heen. Juist daarom denken we dat onze aanbevelingen kunnen bijdragen aan een snelle kabinetsformatie.

De Denktank Nederland 2040 is een initiatief van VNG en de Argumentenfabriek. In de denktank participeren deskundigen, zoals Barbara Baarsma, Daan Roovers en Rob de Wijk, op persoonlijke titel. Zij komen uit verschillende vakgebieden, waardoor we over een brede deskundigheid beschikken.

Het maken van een nieuw regeerakkoord geeft de kans om Nederland te voorzien van een samenhangend, realistisch én hoopgevend verhaal over de lange termijn opgaven van Nederland. Wij helpen daar graag bij middels dit 'voorwerk' en zijn uiteraard tot toelichting bereid. Tot slot wensen wij u veel succes met uw belangrijke werk.

Met vriendelijke groet,
Vereniging van Nederlandse Gemeenten

dr. mr. L.K. Geluk
algemeen directeur

Denktank 'Nederland 2040': Een verhaal voor Nederland in 2040

Waarom het project 'Nederland 2040'?

Nederland lijkt in een permanente crisis te verkeren. We staan voor grote uitdagingen: klimaatcrisis, vergrijzing, wooncrisis, migratiecrisis, stikstofcrisis, fiscale crisis, koopkrachtcrisis, politieke polarisatie. Om deze grote vragen in samenhang te kunnen beantwoorden en om richtinggevende keuzes te maken heeft de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG), samen met de Argumentenfabriek, initiatief genomen om Nederland te voorzien van een inspirerend toekomstbeeld. Dat verhaal is het in mei 2025 gepubliceerde 'Nederland 2040: een toekomstbeeld'.

'Nederland 2040: een toekomstbeeld' is samengesteld door de Denktank Nederland 2040, op basis van onderzoeken, rapporten en de ideeën en wensen van honderden mensen die afgelopen jaren hebben meegedacht.

Het boek is goed ontvangen. Met mooie recensies in de media en veel aandacht vanuit politiek en beleid. Ook krijgt het werk van de Denktank al navolging, onder meer bij gemeenten en sectoren die nu zelf met het boek in de hand langetermijnkeuzes voor 2040 aan het maken zijn.

Wie nemen deel aan de Denktank 'Nederland 2040'?

De Denktank 'Nederland 2040' bestaat uit bijna 30 visionaire en ervaren bestuurders en beleidsmakers, met inhoudelijke expertise op de thema's die van belang zijn voor de toekomst van Nederland, aangevuld met wetenschappers en frisse, visionaire denkers. De leden van deze denktank nemen deel op persoonlijke titel en zijn onafhankelijk van de organisaties waaraan ze zijn gelieerd. Aan de Denktank nemen deel:

Aart Jan de Geus
Barbara Baarsma
Daan Roovers
Dion van Steensel
Henk Hagoort
Jan van Zanen
Johan Bac
Kimberley Snijders
Leonard Geluk
Lotte Prins
Lotte Schipper
Luce van Kempen
Marcel Jakobsen

Marco Pastors
Mariëtte Hamer
Mariëtte Hamer
Marja Elsinga
Martin van Rijn
Michelle Kames
Peter van Lieshout
Rem Korteweg
Rob de Wijk
Romke van der Veen
Ronnie van Diemen
Tim van Hattum
Thibault de Cooman

Welke doelen hebben VNG en De Argumentenfabriek met het vervolg van Nederland 2040?

De VNG voelt zich als eerste overheid verantwoordelijk voor de gedachtevorming over de toekomst van Nederland. Daarom zijn VNG en de Argumentenfabriek nu bezig om een alliantie van maatschappelijke partners bijeen te brengen die het toekomstbeeld omarmen én het langetermijndenken komende jaren samen verder willen brengen. Concreet streven we daarbij de volgende doelen na:

- Het stimuleren van langetermijndenken bij bedrijven, overheden, maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen;
- Het gezamenlijk maken van de noodzakelijke keuzes voor de lange termijn;
- Het verder verbeteren, uitwerken en actualiseren van het toekomstbeeld;
- Het aanjagen van noodzakelijke transitie voor een krachtiger, groener en menselijker Nederland; en,
- Het voeden en inspireren van een (nieuw) politiek midden op landelijk, provinciaal en lokaal niveau.

Nederland 2040

Een toekomstbeeld

Keuzes voor de lange termijn

2040

NEDERLAND

Nederland 2040 Een toekomstbeeld

Keuzes voor de lange termijn

Denktank Nederland 2040

Nederland 2040 Een toekomstbeeld

Keuzes voor de lange termijn

Denkwerk

Denktank Nederland 2040

Geschreven door

Kees Kraaijeveld

Dries Bartelink

Sanne Roessingh

Ontwerp

Monique Willemse

Leonie Lous

Eindredactie

Henk Bovekerk

Beelden

Gegenereerd met Dall-E (OpenAI).

Drukwerk

Wilco Printing & Binding

Creative Commons

De Argumentenfabriek

© 2025

www.argumentenfabriek.nl

1ste druk, mei 2025

ISBN: 9789493004436

NUR: 754

BISAC: POLO28000

Nederland 2040 is een initiatief van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en De Argumentenfabriek.

Meer weten? Ga naar www.toekomstnederland2040.nl

Inhoud

Inleiding	7
Concreteer is beter	9
Nederland weer in beweging	12
Hoe dit boek te lezen	15
Aan het werk	17
Samenvatting	21
Deel 1.	
Prognose en urgentie	29
Geopolitiek en Europa	32
Bevolkingsgroei en vergrijzing	34
Digitale revoluties en artificiële intelligentie	41
Klimaat en natuur	44
Sociale versplintering en onvrede	47
Politieke onmacht en overheidsfalen	49
De urgentie van de lange termijn	51
Deel 2.	
Toekomstbeeld	55
De Nederlandse identiteit anno 2040	55
Een krachtiger Nederland	59
Duurzame groei	59
Productief hogelonenland	74
Weerbare samenleving	84
Internationale kracht	89
Moderne infrastructuur	93

■ Een groener Nederland	105
Wonen in het groen	105
Duurzaam consumeren en produceren	116
■ Een menselijker Nederland	129
Zorgzame samenleving	129
Brede bestaanszekerheid	140
Betrouwbare rechtsorde	150
Menselijke politiek	159
Deel 3.	
Veranderstrategie: onze weg naar 2040	163
Succesvolle transitie	164
Bestaande systemen: ombouw en afbouw	165
Nieuwe systemen: opbouw en voortbouw	169
Naar een bruikbare veranderstrategie	172
Randvoorwaarden voor een adaptieve samenleving	172
Vijf praktische veranderlessen	178
Klaar voor de toekomst	182
Deel 4.	
Nederland 2040 en de andere toekomstbeelden	187
Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050	188
Planbureau voor de Leefomgeving: ruimtelijke verkenning 2023	191
Sociaal en Cultureel Planbureau: meedoen in 2050	196
Centraal Planbureau: kiezen voor later	200
Tot besluit	209
Hoe nu verder?	209
Denktank en meedenkers	212
Woorden van dank	216
Eindnoten	218
Geraadpleegde bronnen	238
Trefwoordenregister	250

Overzicht ontwikkelingen en kaderteksten

Ontwikkelingen

Banen	66
Arbeidsrelaties	76
Productiviteit	80
Onderwijs	86
Handelsrelaties	90
Rijksuitgaven	100
Wonen	108
Energie	114
Circulariteit	118
Ruimtegebruik	122
Biodiversiteit	126
Gezondheid	138
Ongelijkheid	142
Zorguitgaven	146
Onderling vertrouwen	152
Institutioneel vertrouwen	156

Kaderteksten

De Grote Vereenvoudiging	72
Het nieuwe belastingstelsel op hoofdlijnen	96
Het garantie-inkomen	132
Het Drift-model en de fasen van een transitie	166
Vijf ontwerpprincipes voor beleid	176

Inleiding

Hoe ziet Nederland eruit in 2040? Hoe wonen we dan? Hoe is het leven in onze dorpen en steden? Waarmee verdienen we ons geld? Hoe liggen land en natuur erbij? Wat is de positie van Nederland in Europa en in de wereld? Hoe gaat het met de gezondheidszorg, het onderwijs en onze sociale zekerheid?

Op al deze vragen, en meer, geven we in dit boek antwoorden. Samen schetsen die antwoorden een realistisch en hoopgevend toekomstbeeld van ons land. Nederland heeft dringend behoefte aan een verbindend verhaal, een verhaal dat helpt om keuzes te maken. Die keuzes zijn nodig om het hoofd te bieden aan de uitdagingen waar we de komende vijftien jaar voor staan.¹

Dit boek is dat verhaal, een nieuw verhaal over Nederland in 2040, samengesteld door de Denktank Nederland 2040 op basis van de ideeën en wensen van honderden mensen die de afgelopen jaren met ons hebben meegedacht en stapels studies, onderzoeken en rapporten. Aan toekomstscenario's op deelterreinen, zoals energie, wonen, zorg of onderwijs, hebben we geen gebrek. Wij proberen hier in grote lijnen een hoopgevend, realistisch én samenhangend toekomstbeeld te schetsen voor Nederland in zijn geheel.

Dit boek is het vervolg op de eerste conceptversie van het verhaal, gepubliceerd in de zomer van 2023. Het maatschappelijk debat dat daarop volgde en dat we hebben gevoerd door het hele land, was inspirerend en leerzaam. De meeste mensen waren enthousiast over ons verhaal, van mbo-studenten tot medisch specialisten en van de leden van

de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid tot de leden van diverse gemeenteraden. Interessant: vrijwel iedereen was blij dat we als denktank een poging deden om te komen tot een realistisch, hoopvol en samenhangend verhaal over de toekomst van ons land.

Kritiek was er ook en die hebben we in dank aanvaard. Het meestgenoemde punt was, begrijpelijkerwijs, dat mensen onderwerpen misten. Geef meer aandacht aan de geopolitiek! Wat betekent de opkomst van India voor Nederland? Werk de ideeën over de ruimtelijke ordening beter uit! Wat doen we met de landbouw? Besteed aandacht aan de Nederlandse cultuur en identiteit! Ga dieper in op de arbeidsmarkttekorten die dreigen door de vergrijzing! En kunnen jullie het 'hoe' beter uitwerken? Want, de hamvraag: hoe gaan we daadwerkelijk in dat mooie Nederland van 2040 belanden?

De tweede rode lijn raakt aan de vraag naar de uitvoerbaarheid en luidde, in één woord: wensdenken. Nu is wensdenken natuurlijk letterlijk wat je doet als je met een groep mensen gaat denken over hoe je zou wensen dat Nederland eruitziet over vijftien jaar. 'Wensdenker' zou juist een geuzennaam moeten zijn, merkte een van de leden van de denktank op. Maar dat was het punt natuurlijk niet. Voor onze critici was wensdenken iets negatiefs, zoiets als er een beetje op los fantaseren of lucht-fietsen. De wensen realiseren zou niet mogelijk zijn, want ja, tussen droom en daad staan nu eenmaal wetten in de weg en praktische bezwaren.² Ons toekomstbeeld was, kortom, te mooi om waar te kunnen worden.

De derde lijn van kritiek ging over de afzender van dit denkwerk, de denktank zelf. Want wie zijn wij om te bepalen waar het naartoe zou kunnen met dit land? In hoeverre is het

toekomstbeeld gebaseerd op de wensen en noden van de Nederlanders en niet alleen op die van een groepje relatief hoogopgeleide en bevoorrechte mensen?

We hebben in dit boek alle inbreng zo goed mogelijk proberen te verwerken. We hebben als denktank de tijd genomen om verder te denken over de eerste versie van ons verhaal en over het commentaar dat we daarop hebben gekregen. We hebben het verhaal een slag concreter en realistischer gemaakt en sluiten nu ook beter aan bij wat de meeste mensen in Nederland willen. We hebben dit gedaan op vier manieren.

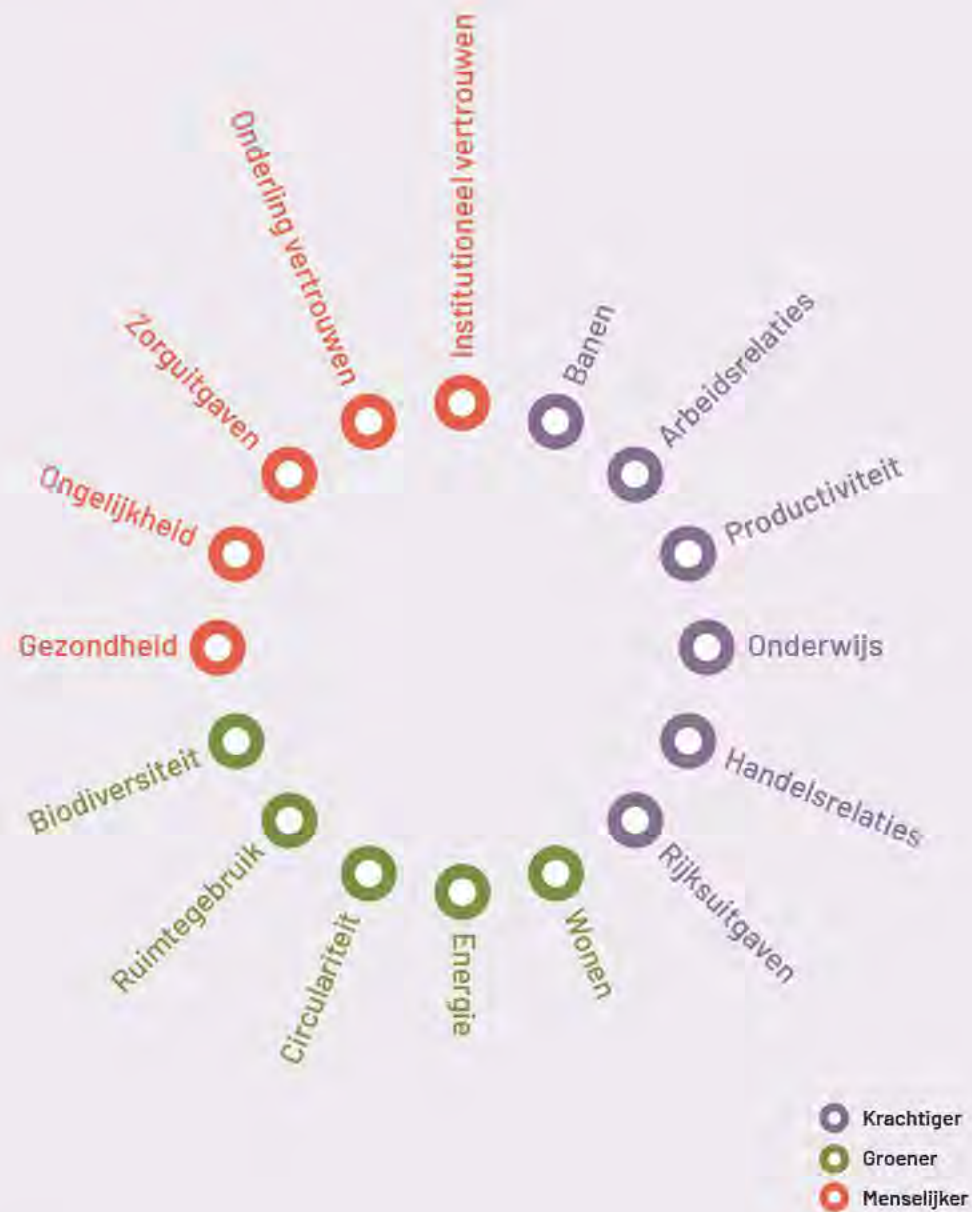
Concreter is beter

Allereerst hebben we het toekomstbeeld uitgewerkt voor meer onderwerpen, zoals de economie, de bouw en de landbouw. Ook hebben we nader invulling gegeven aan het Deltaprogramma De Grote Vereenvoudiging, het nieuwe belastingstelsel en het garantie-inkomen.

Ten tweede hebben we ons toekomstbeeld geconcretiseerd met cijfers. Voor zestien onderwerpen, zoals handelsrelaties, circulariteit en onderwijs, hebben we cijfers benoemd. Dus bijvoorbeeld: hoeveel geld geven we uit aan zorg in 2032? En in 2040? En hoe staat het ervoor met de energieproductie in 2036? (Zie voor een overzicht van de ontwikkellijnen de visualisatie op pagina 10.)

Deze 'ontwikkellijnen' zijn geen voorspellingen maar cijfermatige concretisering van de richting waarin het land volgens de denktank zal gaan. Het voordeel van deze ontwikkellijnen is dat ze ons hebben gedwongen om ons toekomstbeeld op onderdelen kwantitatief vast te prikken.

Welke zestien ontwikkellijnen staan in dit boek?

Afbeelding 0.1
Zestien ontwikkellijnen
Bron: Denktank Nederland 2040

Cijfers zijn niet zaligmakend, maar helpen wel om grip te krijgen op de verbeelding. Willen we dit écht? Kán dit? Dat waren nuttige vragen die de ontwikkellijnen ons dwongen te beantwoorden. Een ander voordeel van de ontwikkellijnen is dat de cijfers ons hebben geholpen om te kijken of alle wensen bij elkaar wel klopten. Immers: niet alles kan overal, en we willen hier wel een toekomstbeeld schetsen dat kloppen kan.

Ten derde hebben we het realiteitsgehalte van ons toekomstbeeld verder verbeterd door ons verhaal te vergelijken met de belangrijkste scenariostudies over de toekomst van Nederland die recent zijn uitgekomen: het werk van de Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 en van de planbureaus PBL, SCP en CPB. In deel 4 van dit boek leggen we uit hoe ons toekomstbeeld zich verhoudt tot al dit denkwerk.

We weten natuurlijk niet of Nederland er in 2040 daadwerkelijk zo uit zal zien als we schetsen in dit boek. De kans is klein, leert de ervaring. Toch is dit verhaal nu dusdanig realistisch dat we als denktank menen dat het toekomstbeeld in principe binnen ons bereik ligt, als we er met elkaar de schouders onder zetten.

Ook hebben we expliciet gemaakt hoe we in Nederland tot dit toekomstbeeld kunnen komen. Over deze veranderstrategie (zie deel 3 van dit boek) hebben we denksessies georganiseerd met deskundigen van buiten de denktank. Ook zij onderstrepen dat de geschetste richting geen zekerheid is, maar ook geen onmogelijkheid. We doen in dit boek nog steeds aan wensdenken, maar we hebben onze wensen terdege getoetst op hun realiteitsgehalte. Het kán, met dit plan.

Ten vierde hebben we bij het maken van deze nieuwe versie nog meer rekening gehouden met wat Nederland wil. We schrijven dit verhaal niet alleen namens onszelf, maar namens Nederland. Om dit voor elkaar te krijgen, hebben we steeds nadrukkelijk gekeken naar de zorgen en wensen van de Nederlanders, zoals die naar voren komen uit de onderzoeken van onder meer het SCP, CBS, TNO en Ipsos I&O. Hierdoor hebben we onze keuzes beter kunnen onderbouwen. We verwijzen waar mogelijk steeds naar bronnen die laten zien dat het merendeel van de Nederlandse bevolking heil ziet in de voorgestelde richting.

Nederland weer in beweging

Het is van belang vooraf te benadrukken wat dit boek *niet* is. Ons toekomstbeeld is geen blauwdruk. Niemand weet wat 2040 precies zal brengen. Als denktank weten we dat ook niet. We geloven ook niet dat de economie en de samenleving, hoewel door de eeuwen heen door mensen gemaakt, simpelweg ‘maakbaar’ zouden zijn.

De samenleving is een ingewikkeld systeem dat zich voortdurend ontwikkelt. We hebben rekening te houden met onzekerheid en met potentiële verrassingen.³ Dat is lastig. Denk maar terug aan de bankencrisis, de coronapandemie of de Russische inval in Oekraïne. Hoewel deze voorbeelden alle drie als serieuze risico’s in toekomstscenario’s van experts stonden, was de wereld er niet goed op voorbereid. En ook nu beseffen we als denktank terdege dat we over 2040 nadenken, terwijl er actuele existentiële crises dreigen: een nieuwe, dodelijkere pandemie, de Derde Wereldoorlog, nucleaire escalatie. Morgen kan het zover zijn.

De toekomst is niet zeker, dat is duidelijk. Om klaar te zijn voor wat gaat komen, moeten we vooral zorgen dat Nederland beschikt over een goed opgeleide, gezonde en mentaal krachtige bevolking met voldoende competenties en buffers om onverwachte klappen te kunnen opvangen. Het is belangrijk dat we alle mogelijke toekomstscenario’s, ook de lastig voorstelbare, tijdig doordenken, opdat we ons kunnen voorbereiden op wat mogelijk komen gaat.

Burgers en bedrijven moeten de ruimte hebben om zich aan te passen. ‘Adaptiviteit’ en ‘weerbaarheid’ zijn termen die tijdens onze denktanksessies steeds opnieuw werden benadrukt. De overheid moet vooral betrouwbaar, degelijk en terughoudend zijn en zorgen voor rust, orde en de juiste randvoorwaarden. (Zie de randvoorwaarden voor een weerbare en adaptieve samenleving op pagina 172.)

De toekomst is niet helemaal zeker en de samenleving is niet helemaal maakbaar. We moeten deze waarheden onder ogen blijven zien. Tegelijkertijd is het waar dat een samenleving betekenis en richting nodig heeft. Het gaat ons als denktank daarom ook, om met Hannah Arendt te spreken, om het creëren en onderhouden van een gedeelde wereld.⁴ Ideeën doen ertoe. Door samen na te denken, vormen we ons een beeld van de toekomst dat voorlopig onze koers kan bepalen.

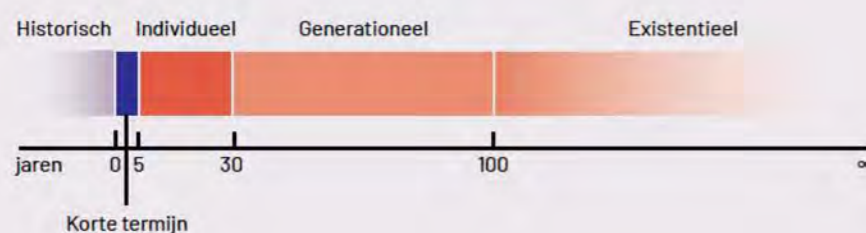
We proberen hier dus, in alle bescheidenheid en met de hulp van velen, te schetsen hoe Nederland er in 2040 uit zou kunnen zien. Niet omdat we denken dat we het exact zo kunnen gaan maken, maar omdat we geloven dat een aantrekkelijk toekomstbeeld de samenleving richting kan geven. Omdat we geloven in de vormende kracht van de verbeelding. En dat die vormende verbeelding een opdracht is voor ons allemaal, als Nederlandse samenleving.

Waarom 2040?

Waarom hebben we ons als denktank gericht op het jaar 2040? Waarom niet 2050? Of het jaar 2100? Ook hierover hebben we nagedacht. In het langetermijndenken onderscheiden we, naast de korte termijn, vier relevante horizonnen. De eerste is de historische horizon. Die is van belang omdat wie zijn geschiedenis niet kent, het heden niet kan begrijpen en de toekomst niet kan vormgeven. De tweede horizon is de individuele tijdshorizon. Dit is de periode tussen vijf en dertig jaar in de toekomst. De individuele tijdshorizon betreft min of meer het planningsperspectief van een individueel mensenleven. Het is de horizon waarbinnen het meeste langetermijnbeleid wordt gemaakt. De derde horizon is de generationele tijdshorizon. Dit is de tijdsspanne van dertig tot honderd jaar vooruit. Het gaat over de keuzes die relevant zijn voor de generaties die na ons komen: kinderen en kleinkinderen. Ten slotte is er nog de existentiële tijdshorizon, die loopt vanaf honderd jaar vooruit tot in de eeuwigheid. Beleidsmatig gaat het hier dan bijvoorbeeld om zaken als de opslag van nucleair afval, of de uitbreiding van het leefgebied van de mens naar andere planeten.

Om zinnig vorm te geven aan een hoopgevend, realistisch én samenhangend toekomstbeeld van Nederland, leek het ons goed om te kiezen voor de individuele tijdshorizon. Dat is de termijn die het meeste aanspreekt voor burgers, voor bedrijven, voor beleidsmakers én voor politici die verder willen kijken dan de korte termijn. Daarbij leek het ons goed om precies in het midden van die individuele tijdshorizon te gaan zitten: vijftien jaar vooruit dus, vanuit 2025. Zo kwamen we op 2040. Net nog ver weg genoeg om ambitieus te kunnen dromen, maar ook al zó dichtbij dat het ons geen ruimte liet voor vrijblijvendheid.

Wat zijn, naast de korte termijn, vier relevante horizonnen in het langetermijndenken?

Afbeelding 0.2
Horizonnen in het langetermijndenken.
Bron: Gehem & Gielen (2025).

Nederland is vastgelopen. We hebben een gezamenlijk toekomstbeeld nodig om de boel weer in beweging te krijgen. Om nog grotere problemen te voorkomen, moet er de komende vijftien jaar veel veranderen in ons land. En daarvoor moeten ook *nu* keuzes worden gemaakt. Keuzes die goed zijn voor het algemeen belang op de lange termijn, maar die op de korte termijn pijn doen en specifieke deelbelangen raken. Voor veel keuzes doen we een voorzet. Want dát we keuzes moeten maken, is helder.⁵

Hoe dit boek te lezen

Wie dat wil, kan dit boek bestuderen van kaft tot kaft. Dat is zeker de moeite waard, maar het hoeft niet per se. Voor wie geen zin of tijd heeft om het hele boek te lezen, beginnen we met een samenvatting. Dit boek bestaat vervolgens uit vier delen.

In het eerste deel 'Prognose en urgentie' beantwoorden we de vraag wat we verwachten voor 2040 en waarom we als denktank menen dat het anders moet. We hebben een analyse gemaakt van de huidige situatie en beschrijven de zeven belangrijkste redenen waarom verandering noodzakelijk is. We sluiten als denktank in onze analyse doelbewust aan bij de belangrijkste zorgen die Nederlanders nu hebben: over geopolitieke ontrust, over migratie, over snelle digitale ontwikkelingen, over het klimaat, over sociale onvrede, politieke onmacht en overheidsfalen.⁶ Wie geen trek heeft in deze zorgwekkende probleemanalyse, kan ervoor kiezen direct te beginnen met deel 2.

Het tweede deel heet 'Toekomstbeeld'. Hierin beschrijven we hoe Nederland eruitziet in 2040. We doen dit door vanuit het jaar 2040 terug te blikken naar het heden. Hierbij doen we allereerst de Nederlandse identiteit anno 2040 uit de doeken. Nederland heeft dan nog altijd een nuchtere volksaard: vrijheidsminnend, werklustig en trots.

Vervolgens beschrijven we ons land in deze terugblik aan de hand van drie hoofddoelen. Nederland is in 2040 krachtiger, groener en menselijker. Dat is wat we als denktank voor ons zien. Het is een hoopvol toekomstbeeld, waarbij we ons waar mogelijk baseren op wat Nederlanders zeggen te willen, als hun wordt gevraagd waar het naartoe moet met dit land. We beschrijven dus de gewenste situatie vanuit 2040.

Hoe we in dat gewenste 2040 zijn gekomen, leggen we uit in deel 3 van dit boek. Lezers die zich in deel 2 afvragen hoe het Nederland is gelukt om van de sombere situatie beschreven in deel 1 naar ons opgewekte toekomstbeeld te komen, vinden het antwoord in dit derde deel. We beschrijven hierin, nog altijd vanuit het perspectief van het jaar 2040, hoe we als samenleving een aantal grote maatschappelijke veranderingen of transities hebben doorlopen of aan het doorlopen zijn. We laten zien wat er in vijftien jaar tijd is gebeurd. Welke ontwikkelingen hebben we doorgemaakt? Wat is er allemaal nieuw opgebouwd en door wie? En waarvan hebben we zorgvuldig afscheid genomen?

We hebben oude, achterhaalde systemen om- en afgebouwd. Parallel hieraan hebben we nieuwe systemen op- en voortgebouwd. Hierin hebben burgers, bedrijven, maatschappelijke organisaties, overheden en financiers elk hun rol

gespeeld en samengewerkt. Dit derde deel sluiten we af met zes noodzakelijke voorwaarden voor een weerbare en adaptieve samenleving en vijf praktische veranderlessen voor de toekomst.

In deel 4 beschrijven we ten slotte hoe ons beeld van 2040 zich verhoudt tot ander denkwerk over de toekomst van Nederland. Wat is de relatie van ons verhaal tot het rapport van de Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050? En wat is de relatie met de recentste toekomstscenario's van de drie planbureaus? Deel 4 is vooral bedoeld voor de lezer die houvast zoekt in de wirwar van voorliggende toekomstscenario's. En het helpt ons toekomstbeeld te plaatsen in het brede veld van mogelijke toekomst.

Aan het werk

Ook deze verbeterde versie van het toekomstbeeld is bedoeld als werkdocument. Het is een verhaal op hoofdlijnen. Een verhaal dat op ieder onderdeel nader kan worden ingevuld. Dit boek is bedoeld als een uitnodiging om mee te denken, mee te praten en mee te bouwen.

Het is een toekomstbeeld waarvan we hopen dat het debat losmaakt. We beogen geen dichtgetimmerd verhaal dat een einde maakt aan verschillende politieke of ideologische perspectieven. Wel willen we graag dat dit boek eenieder uitdaagt om meer over de lange termijn te gaan nadenken, zodat we Nederland weer in beweging kunnen krijgen.

We willen in gesprek met iedereen die een constructieve bijdrage wil leveren. Dit verhaal blijft een discussiestuk. Het is nog geen 2040. En hoe Nederland er dan ook uit zal zien, zonneklaar is dat we de komende vijftien jaar samen veel werk te doen hebben. (Zie het 'Hoe nu verder?' op pagina 209.)

We zijn blij en trots dat deze verbeterde versie van ons toekomstbeeld nu ook in boekvorm is verschenen. We zijn benieuwd wat u als lezer ervan vindt. Deelt u onze analyse? Deelt u de keuzes die we maken? Alle kritieken en verbeter-suggesties zijn weer welkom, via onze website, via de mail of via de sociale netwerken.

Dit boek is een eerste editie. Het is ons streven de komende jaren periodiek nieuwe edities uit te geven, zodat we samen op koers kunnen blijven. 2040 lijkt nu voor velen nog ver weg, maar het is ook al vlakbij. Aan ons allen de opdracht om te bouwen aan een krachtig, groen en menselijk 2040.

Samenvatting

Dit boek schetst een realistisch, samenhangend en hoopgevend beeld van Nederland in het jaar 2040. Het boek is opgebouwd uit vier delen. Voor wie geen tijd of zin heeft om het hele boek te lezen, geven we hier een samenvatting:

- **In deel 1: Prognose en urgentie** analyseren we de huidige situatie en geven we aan waarom verandering noodzakelijk is. We noemen zeven beweegredenen: zes hoofdtrends waarover het merendeel van de Nederlandse bevolking zich zorgen maakt en een diepe wens.
- 1. **Geopolitiek en Europa:** Woorden als oorlogsmentaliteit, machtspolitiek en isolationisme kenmerken de internationale politiek. Duidelijk is dat de huidige wereldorde de komende vijftien jaar ingrijpend verandert. Als Nederland en als Europa moeten we ons hierop voorbereiden.
- 2. **Bevolkingsgroei en vergrijzing:** De migratiegedreven bevolkingsgroei en de vergrijzing zullen in 2040 pieken. Dit verhoogt de druk op de publieke voorzieningen en op de arbeidsmarkt. Ook de achteruitgang van de volksgezondheid door ongezonde leefomstandigheden en een ongezonde leefstijl zijn redenen waarom het anders moet.
- 3. **Digitale revoluties en artificiële intelligentie:** De technologische ontwikkelingen en de opkomst van artificiële intelligentie en robots vragen om aanpassingen van de economie en in de samenleving. De digitale revoluties gaan veel vergen van ons adaptief vermogen.
- 4. **Klimaat en natuur:** De verandering van het klimaat en de achteruitgang van de natuur bedreigen op termijn ons voortbestaan. Klimaatverandering leidt tot weersextremen, bosbranden, overstromingen en zeespiegelstijging. De achteruitgang van ecosystemen bedreigt de leefbaarheid van de aarde. Daar moeten we wat aan doen.
- 5. **Sociale versplintering en onvrede:** Het merendeel van de Nederlanders vindt dat het de verkeerde kant op gaat met het land. Een groeiend deel is politiek afgehaakt. Er is veel onvrede over de toenemende verschillen tussen groepen mensen en zorg over de democratische rechtsorde. We moeten op zoek naar oplossingen voor de sociale versplintering, de haperende emancipatie en de groeiende onvrede.
- 6. **Politieke onmacht en overheidsfalen:** Paradoxaal genoeg is het vertrouwen in de politiek laag, maar verwachten mensen tegelijkertijd dat de politiek de grote problemen aanpakt. Nederland is vastgelopen. Ons land kampt met vijf fundamentele schaarsten waardoor er politieke keuzes moeten worden

gemaakt: gebrek aan menskracht, ruimte, geld, grondstoffen (inclusief water) en energie. Het verandervermogen van de overheid zit vast door de complexiteit van regelgeving en van basale instituties en stelsels, zoals de sociale zekerheid en het belastingstelsel. Het huidige falen van de overheid is een belangrijke drijfveer voor verandering.

7. **De urgentie van de lange termijn:** Naast deze zes urgenties is er ook een zevende beweegreden waarom we met de lange termijn aan de slag willen. Dat is geen bedreiging, maar een wens. De zevende reden is dat we als denk-tank zien dat veel mensen Nederland beter willen maken.

In **deel 2: Toekomstbeeld** schetsen we, terugkijkend vanuit 2040, een beeld van een land dat in vijftien jaar tijd krachtiger, groener en menselijker is geworden. Daaraan voorafgaande beschrijven we de Nederlandse identiteit anno 2040.

De Nederlandse identiteit is er ook in 2040 een van vrijheid, openheid, tolerantie en wederzijds respect. De hardwerkende Nederlander beseft dat tegenover rechten ook plichten staan. Ondanks het individualisme is er groeiende maatschappelijke betrokkenheid. Mensen zijn conservatief (het goede willen behouden) en tegelijkertijd vrijzinnig, pragmatisch en vooruitstrevend met een duidelijke waardering voor technologie. Er is ook een kritisch patriotisme ontstaan. Mensen zijn trots op Nederland en op ons prachtige, rijke Europese continent.

Een krachtiger Nederland betekent dat Nederland er in 2040 sterker voor staat dan in de jaren twintig. De economie groeit duurzaam door. We zijn productief en goed voorbereid op tegenslag. We hebben ambitieuze investeringsagenda's en langjarige Deltaprogramma's. We hebben politici die keuzes maken en die oog hebben voor de lange termijn en voor de verschillen tussen regio's. In Europees verband dragen we bij aan mondiale vrede, veiligheid en handel. We noemen hier tien maatregelen die hebben bijgedragen aan een krachtiger Nederland:

1. We hebben investeringsagenda's voor randvoorwaarden voor een weerbare en adaptieve samenleving, zoals voor de ontwikkeling van mensen, kennis en innovatie, infrastructuur en defensie.
2. We hebben vol ingezet op de energietransitie, de landbouwtransitie en de circulaire transitie.
3. We hebben de Nederlandse economie doorontwikkeld op basis van de ligging van de Nederlandse delta, Europese specialisatieafspraken en 'evoluerende standaarden'.
4. We hebben met De Grote Vereenvoudiging, een meerjarig Deltaprogramma gericht op het terugdringen van regel- en verantwoordingsdruk, ruimte gecreëerd voor initiatieven van burgers, bedrijven en maatschappelijke organisaties. De overheid is weer begrijpelijk en betrouwbaar en kleiner in omvang.

5. We hebben een nieuw belastingstelsel ingevoerd dat eenvoudig, rechtvaardig, effectief en efficiënt is: werken loont en de vervuiler betaalt. Toeslagen zijn overbodig geworden.
6. We hebben Nederland een hogelonenland gemaakt. Er zijn geen werkende armen meer.
7. We hebben met migratiebandbreedten de grootte van de bevolking beperkt tot negentien miljoen mensen. En we hebben in Europees verband ons migratiebeleid humaner, zakelijker en diplomatieker gemaakt.
8. We hebben de publieke infrastructuur verstevigd, onder meer voor energie, water en digitale netwerken. We hebben in EU-verband strategische reserves aangelegd voor voedsel, water en medische behoeften.
9. We hebben onze strategische handelsrelaties uitgebouwd met landen als India, Brazilië en Indonesië, waardoor de afhankelijkheid van China en de VS is verminderd.
10. We hebben de uitgaven aan defensie opgeschroefd naar 3 procent van het bbp, in lijn met Europees beleid, en hebben de opkomstplicht voor militaire dienst heringevoerd.

Een groener Nederland betekent dat we in 2040 leven en werken in harmonie met de natuur. We wonen in het groen. We hebben er ruim een miljoen extra woningen bij. De bouw is duurzaam en voor driekwart circulair. De landbouw speelt als florerende sector een belangrijke rol in de verduurzaming van ons land en de voedselvoorziening in de EU. Economische groei is duurzame groei geworden, grotendeels binnen de planetaire grenzen. Onze consumptie en productie zijn duurzamer en gezonder. We consumeren niet minder, wel anders. Onze energievoorziening is wat betreft het opwekken van elektriciteit klimaatneutraal. We hebben meer ruimte voor groen en voor water. Hierdoor zijn we beter bestand tegen de gevolgen van klimaatverandering. We noemen hier tien maatregelen die hebben bijgedragen aan een groener Nederland:

1. We hebben in steden en dorpen meer ruimte gemaakt voor bomen, planten en water, en hebben de luchtkwaliteit en de biodiversiteit verbeterd.
2. We hebben tijdens de bouwspurt fors geïnvesteerd in wonen, werken en voorzieningen in de regio's, we hebben de Bandstad ontwikkeld tot een aantrekkelijk stedelijk gebied met veel groen en de Randstad dichter bebouwd.
3. We consumeren niet minder, maar wel duurzamer. We kopen minder spullen van betere kwaliteit.
4. We hebben onze productieprocessen duurzamer gemaakt. Schaarse grondstoffen hergebruiken we steeds vaker.
5. We hebben de landbouw efficiënter en krachtiger gemaakt door de productie meer in harmonie te brengen met de omgeving en de natuur. De Nederlandse landbouw behoort tot de meest productieve ter wereld en is van strategisch belang voor Europa.

6. We hebben de bio-industrie stapsgewijs afgebouwd.
7. We hebben de glastuinbouw klimaatneutraal gemaakt, mede dankzij aardwarmte en restwarmte van de industrie.
8. We hebben een duurzaam energiesysteem, waardoor Nederland weer deels zelfvoorzienend is in energie. Van netcongestie hebben we geen last meer.
9. We hebben Nederland doorontwikkeld tot een koploper op het gebied van ruimtelijke ordening, waterbeheer en klimaatadaptatie.
10. We hebben ons land beter voorbereid op weersextremen.

■ **Een menselijker Nederland** betekent dat we in 2040 leven in een zorgzame samenleving, waarin mensen meer tijd en aandacht hebben voor elkaar. 68-plussers leveren een onmisbare bijdrage aan de samenleving. We wonen minder vaak alleen. We investeren fors in de ontwikkeling van de jeugd en in de volksgezondheid, niet door geld uit te geven aan zorgconsumptie maar juist aan een gezonde leefomgeving. We rekenen erop dat iedereen zijn verantwoordelijkheid neemt, terwijl we ook weten dat iedereen uiteindelijk kan rekenen op brede bestaanszekerheid. We leven in een land waarin tegenover heldere burgerplichten ook heldere burgerrechten staan. We hebben de overheidsvoorzieningen vereenvoudigd en begrijpelijk gemaakt, ook voor de kortst opgeleide mensen. De overheid is meer betrokken bij de mensen en heeft aan vertrouwen gewonnen. Rechtsorde en politiek functioneren menselijker en beter. We noemen hier tien maatregelen die hebben bijgedragen aan een menselijker Nederland:

1. We hebben een meer ontspannen samenleving gecreëerd, met meer tijd en aandacht voor elkaar. Wetten en regels die vrijwilligerswerk of mantelzorg belemmerden, hebben we geschrapt.
2. We garanderen iedereen overal in Nederland brede bestaanszekerheid met toegang tot huisvesting, zorg, inkomen, onderwijs, werk en een veilige en gezonde leefomgeving.
3. We hebben per saldo ruim een miljoen extra woningen opgeleverd, waardoor wonen weer betaalbaar is en we meer collectieve woonvormen hebben, waardoor mensen makkelijker samen kunnen wonen.
4. We hebben het garantie-inkomen geïntroduceerd, het socialezekerheidsstelsel vereenvoudigd en werken aantrekkelijker gemaakt.
5. We geven relatief minder geld uit aan zorgconsumptie en investeren dat geld in de gezonde leefomgeving.
6. We bevorderen de kwaliteit van leven met een basisinfrastructuur van herkenbare publieke voorzieningen in de buurt (de BiB).
7. We hebben de ongelijkheid verkleind en het voorzieningenniveau in de regio's hersteld.
8. We hebben ingezet op een betrouwbare rechtsorde door een slankere overheid te creëren met meer vertrouwen in het vakmanschap van ambtenaren.

9. We hebben heldere bestuurlijke eenheden ingericht met duidelijke afspraken over verantwoordelijkheden, ook tussen verschillende overheidslagen.
10. We hebben de parlementaire democratie versterkt door uitbreiding van de Eerste en Tweede Kamer en decentrale volksvertegenwoordigingen, en verlenging van zittingstermijnen.

■ **Deel 3** beschrijft de **weg naar dit toekomstbeeld**, oftewel de grote transitie die Nederland in 2040 heeft doorgemaakt. We laten de op- en afbouw van systemen zien en de rollen die verschillende partijen daarbij spelen. Dit deel gaat dus over de veranderstrategie die we nodig hadden om tot het toekomstbeeld te komen.

We schetsen in dit deel zes randvoorwaarden voor een weerbare en adaptieve samenleving:

1. Kundige mensen
2. Grondig draagvlak
3. Ruimte voor initiatief
4. Voldoende geld
5. Brede bestaanszekerheid
6. Milde matigheid

Daarnaast geven we vijf veranderlessen mee voor de toekomst, specifiek over het 'hoe':

1. Urgentie: blij wakker
2. Ambitie: toon leiderschap
3. Visie: stel langetermijndoelen
4. Coalitie: maak heldere afspraken
5. Adaptatie: blijf leren en innoveren

■ In **deel 4** van dit boek laten we zien hoe ons toekomstbeeld van Nederland in 2040 zich verhoudt tot vier invloedrijke studies die sinds 2023 zijn verschenen en die hebben bijgedragen aan het denkwerk van de Denktank Nederland 2040: het boek van de Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 en de langetermijnverkenningen van de drie planbureaus PBL, SCP en CPB.

Deel 1.

Prognose en urgentie

Deel 1.

Prognose en urgentie

Wat verwachten we voor 2040 en waarom is verandering noodzakelijk?

Niemand weet wat 2040 precies zal brengen. Toch zijn er trends en prognoses waarmee we rekening moeten houden als we willen nadenken over hoe Nederland er in 2040 uitziet. Ook is het van belang goed te beseffen hoe ons land er nu voor staat.

Nederland heeft nu, in 2025, een goede uitgangspositie, vergeleken met andere landen.¹ We leven in een stabiel en veilig land. De samenleving, het bedrijfsleven en de overheid functioneren heel behoorlijk. In geld uitgedrukt zijn we samen rijker dan ooit. We hebben goed gevulde spaarrekeningen en pensioenpotten. De werkloosheid is al jaren ongekend laag.²

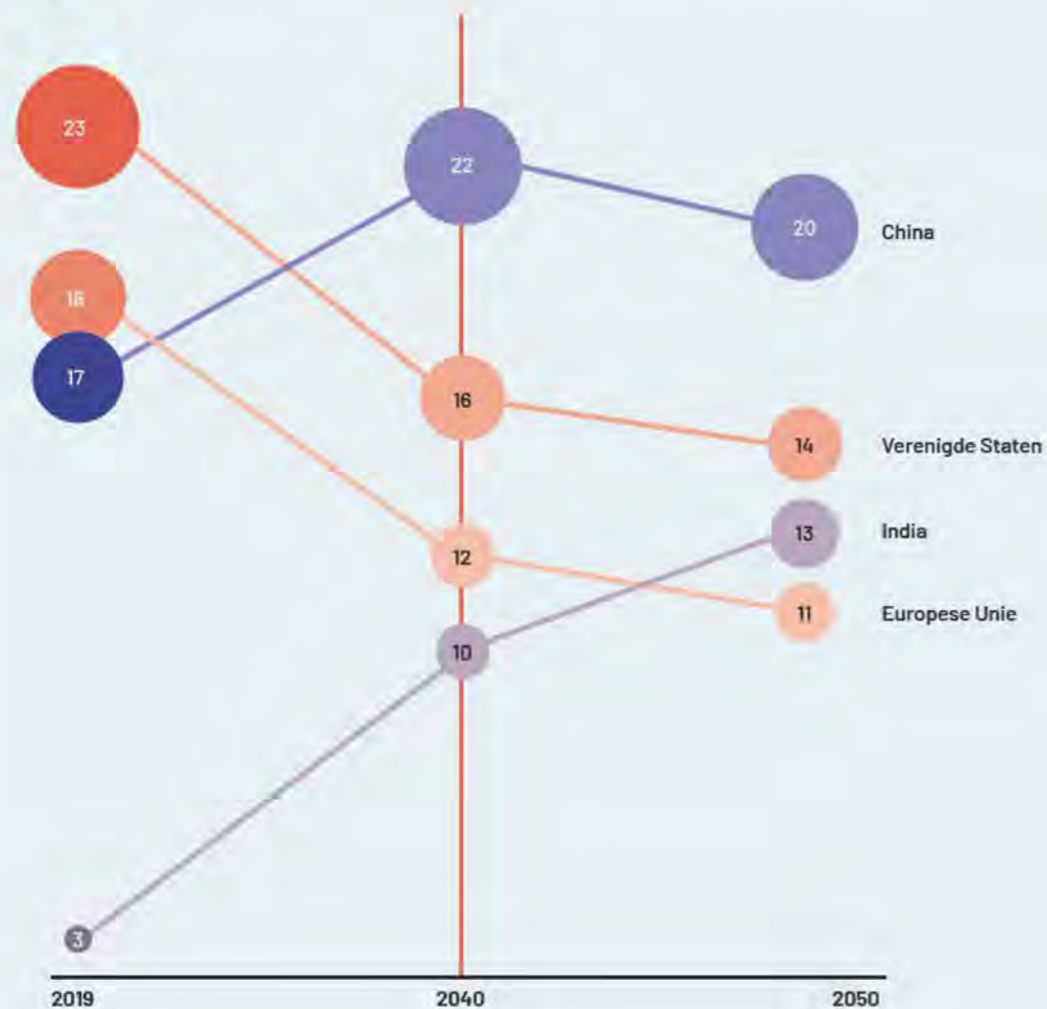
We hebben nu een relatief gelukkige en goed opgeleide bevolking.³ Publieke voorzieningen zijn over het algemeen goed. De criminaliteit daalt al jaren. En de algemene gevoelens van onveiligheid zijn sinds 2005 met 30 procent gedaald.⁵ De (digitale) infrastructuur werkt naar behoren. We hebben een open, vrije en functionerende democratie. En Nederlanders hebben relatief veel vertrouwen in elkaar en in de rechtsstaat.⁶

Dit is één kant van de medaille. Dat we gemiddeld zo welvarend zijn, betekent niet dat iedereen het goed heeft. Hoewel het aantal mensen dat in armoede leeft in Nederland al jaren in rap tempo daalt, waren in 2023 toch nog ongeveer 540 duizend Nederlanders arm. Dat is één op de 33 Nederlanders.⁷ De armoede is sterk geconcentreerd in bepaalde gebieden en buurten.⁸

Daarnaast zijn er velen die niet per se arm zijn, maar die wel te kampen hebben met ingrijpende financiële problemen. Denk aan (studie)schulden, onzeker werk of de onmogelijkheid om nog aan een betaalbaar huis te komen. Bij jongvolwassenen komen veel van deze problemen samen.⁹ De woningcrisis is zo prangend dat jongeren hun levensplannen uitstellen en bijvoorbeeld later beginnen met een gezin.¹⁰

In 2040 vormen China en India een groter percentage van de wereldeconomie dan nu; de Verenigde Staten en de Europese Unie een kleiner percentage

procenten

Afbeelding 1.1
Percentage dat de economie van een grootmacht uitmaakt van de wereldeconomie.
In deze berekening bestaat de Europese Unie uit 27 lidstaten. Cijfers na 2019 zijn prognoses.
Bron: Europese Commissie (2021).

Nederland is vastgelopen op vele fronten. Zo heeft de stikstofcrisis de bouw en de landbouw deels stilgelegd,¹¹ wordt de krapte op de woningmarkt alleen maar groter, krijgen we geen grip op migratie en op de stijging van de zorgkosten, weten de krimpregio's het tij niet te keren en wordt de noodzakelijke herziening van het belastingstelsel door elk nieuw kabinet weer uitgesteld.

Ruim 60 procent van de Nederlanders vindt dat het de verkeerde kant op gaat met het land.¹² We hebben nu en in de voorzienbare toekomst te maken met vijf fundamentele schaarsten: gebrek aan menskracht, gebrek aan ruimte, gebrek aan geld, gebrek aan grondstoffen, waaronder water, en gebrek aan energie. Mensen zijn bezorgd en onzeker, over de internationale politiek, over militaire conflicten en handelsoorlogen, over immigratie, het onderwijs, de woningnood, klimaatverandering en over het functioneren van de overheid.¹³

Wat betreft de politiek bevinden we ons in een wat paradoxale situatie: enerzijds liggen er grote problemen voor waarbij mensen juist daadkracht van de politiek verwachten, terwijl anderzijds het vertrouwen in politici steeds weer een nieuw dieptepunt weet te bereiken.¹⁴

We zullen als land weer in beweging moeten komen. We beschrijven hier zeven belangrijke beweegredenen waarom we als denktank vinden dat verandering nodig is. De eerste zes zijn relatief autonome en veelal ook internationale trends. We zullen deze in willekeurige volgorde langslopen. Het zijn stuk voor stuk zaken waarvan we weten dat het merendeel van de Nederlanders zich er zorgen over maakt.¹⁵ We hebben de zeven beweegredenen alvast op een rij gezet in onderstaande tabel.

Wat zijn de zeven redenen waarom Nederland in beweging moet komen?

1. Geopolitiek en Europa
2. Bevolkingsgroei en vergrijzing
3. Digitale revoluties en artificiële intelligentie
4. Klimaat en natuur
5. Sociale versplintering en onvrede
6. Politieke onmacht en overheidsfalen
7. De urgentie van de lange termijn

Geopolitiek en Europa

De eerste reden voor Nederland om in beweging te komen, is geopolitiek. Het is duidelijk dat de internationale machtsverhoudingen schuiven. Daarop moet Nederland zich voorbereiden.

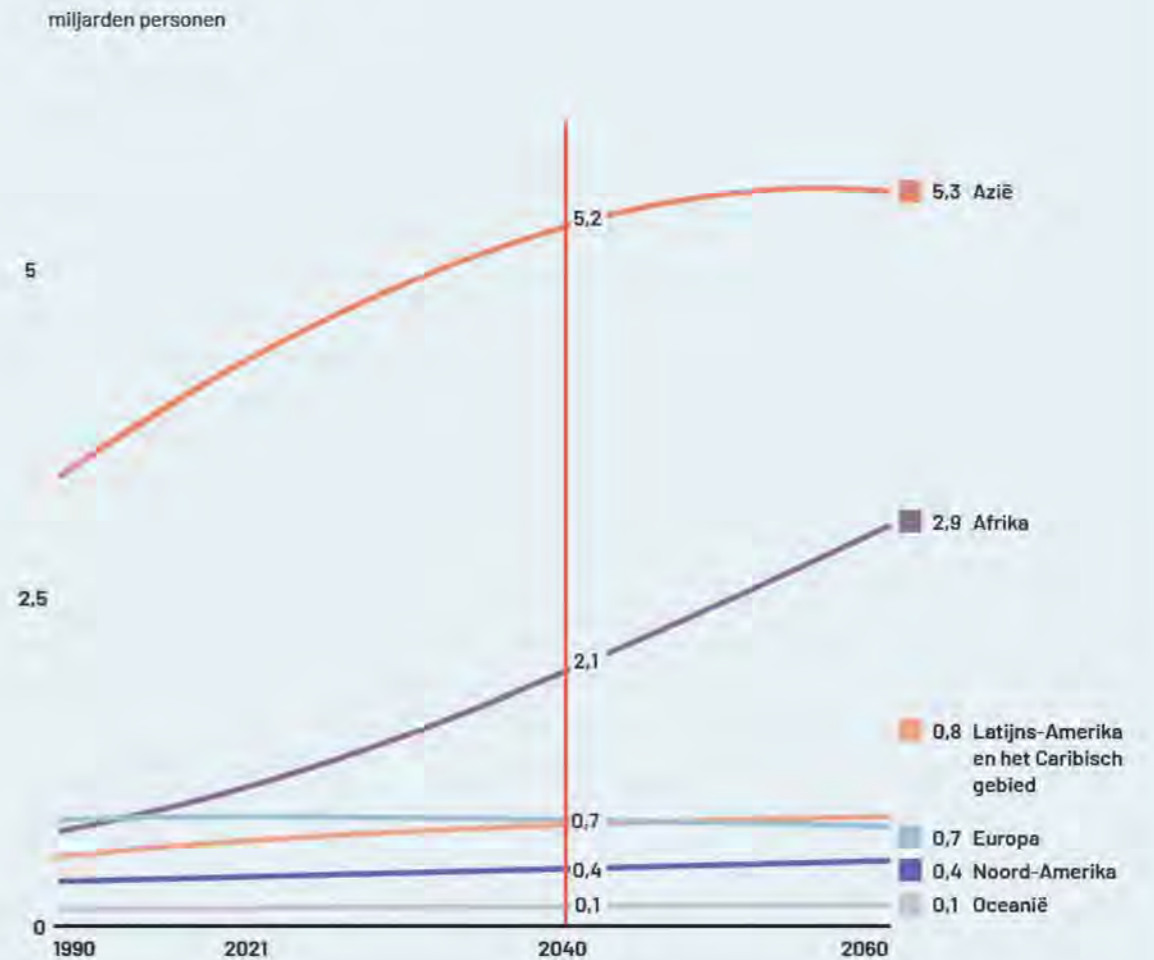
Het optreden van de tweede regering-Trump in de VS maakt de schuivende internationale machtsverhoudingen duidelijker zichtbaar en heeft ze in een stroomversnelling gebracht. In de internationale politiek springen nu de volgende drie trends in het oog: de voorbereiding op oorlog, de terugkeer van harde machtspolitiek en de voortzetting van het (Amerikaanse) isolationisme. Oorlogsmentaliteit¹⁶: Trump eist van Europa dat we meer investeren in defensie en de Navo. Machtspolitiek: de VS zetten met hun importtarieven niet alleen specifieke landen als China, Panama en Mexico onder druk, maar ook de hele internationale handel.¹⁷ Isolationisme: de VS zetten in op zelfvoorzienendheid en re-industrialisatie, en trekken zich weer terug uit internationale organisaties en verdragen zoals de Wereldgezondheidsorganisatie en het klimaatakkoord van Parijs.

Het is helder dat de komende vijftien jaar de huidige wereldorde ingrijpend zal veranderen.¹⁸ Het is ook duidelijk dat dit in Nederland niet ongemerkt voorbij zal gaan. Wereldwijd zal de economie buiten Europa harder groeien dan in Europa (zie afbeelding 1.1 op pagina 30).¹⁹ China is in 2040 waarschijnlijk de grootste economie van de wereld. En India, nu al wat inwoners betreft het grootste land ter wereld, is in 2050 hard op weg om de VS van de tweede plek te verdrijven.²⁰ Ook voor Afrika worden snelle economische ontwikkeling en een hoge bevolkingsgroei verwacht (zie afbeelding 1.2 op pagina 33).²¹ Waar de Nederlandse bevolking de komende jaren alleen groeit door migratie, groeit de wereldbevolking autonoom door.²²

Europa wordt hierdoor relatief minder belangrijk in de wereld, zowel qua aantal inwoners als qua economische en politieke macht. Voor een klein land als Nederland is het hierdoor extra belangrijk deel uit te maken van internationale samenwerkingsverbanden als de Navo en de EU. Niet voor niets steunt een meerderheid van de Nederlanders, 70 procent, het Nederlandse EU-lidmaatschap.²³ Deel uitmakend van de EU kunnen we op het wereldtoneel nog enigszins een vuist maken.

Macht gaat een belangrijkere rol spelen, zowel economisch als politiek en militair. We kunnen niet langer uitgaan van de vanzelfsprekende aannamen van begin jaren negentig: vrijhandel en een betrouwbare internationale rechtsorde.²⁴ We bereiden ons nu voor op een wereld waarin landen en machtsblokken meer 'transactioneel' handelen vanuit eigenbelang (voor wat, hoort wat).²⁵ Dat verandert het spel. De EU is nu snel aan het leren om weer strategisch te denken.²⁶ Ook Nederlanders maken zich zorgen over de snel veranderende geopolitieke verhoudingen.²⁷

In 2040 neemt alleen in Afrika de bevolking nog sterk toe

Afbeelding 1.2
Aantal miljard personen in het midden van het jaar per continent. Cijfers na 2021 zijn prognoses.
Bron: Verenigde Naties (2022), bewerking door Denktank Nederland 2040.

Het beschermen van de eigen economie (protectionisme) en strategische onafhankelijkheid worden weer belangrijker. De oorlogen in Oekraïne en het Midden-Oosten laten zien hoezeer de machtsverhoudingen al op scherp staan. Met Rusland komen ook andere autocratische landen, zoals China, Iran en Noord-Korea, in de loopgraven van de Donbas tegenover de vrije wereld te staan.²⁸ In en rond Israël zien we hetzelfde beeld, met aan de ene kant de door de regimes van Iran en Rusland gesteunde terroristenlegers van Hamas, Hezbollah en de Houthis, en aan de andere kant het leger van Israël, gesteund door de VS en de EU. Sinds de openlijke invasie van de Russen in Oekraïne zijn Nederlanders internationale veiligheid weer belangrijker gaan vinden. 69 procent van de bevolking wil dat we als Nederland evenveel bijdragen aan defensie en veiligheid als andere Europese landen.²⁹

Europa is afhankelijk van de andere machtsblokken. Dat is een feit. We vinden die afhankelijkheid nu te groot.³⁰ We zijn te afhankelijk van de VS en China.³¹ Dat is niet alleen problematisch voor onze economie en het milieu. Het bedreigt ook onze veiligheid.³² De Europese defensie leunt zwaar op de VS en kan niet zonder de computers en elektronica waarvan de onderdelen vrijwel allemaal uit Azië moeten komen. De Europese defensie-industrie is te versplinterd en te weinig gestandaardiseerd. Zo hebben we bijvoorbeeld twaalf verschillende soorten tanks, terwijl de VS maar één type hebben, de Abrams-tanks.³³ Dit moet anders. De Europese Commissie wil de komende jaren 800 miljard euro vrijmaken voor het programma Readiness 2030.³⁴

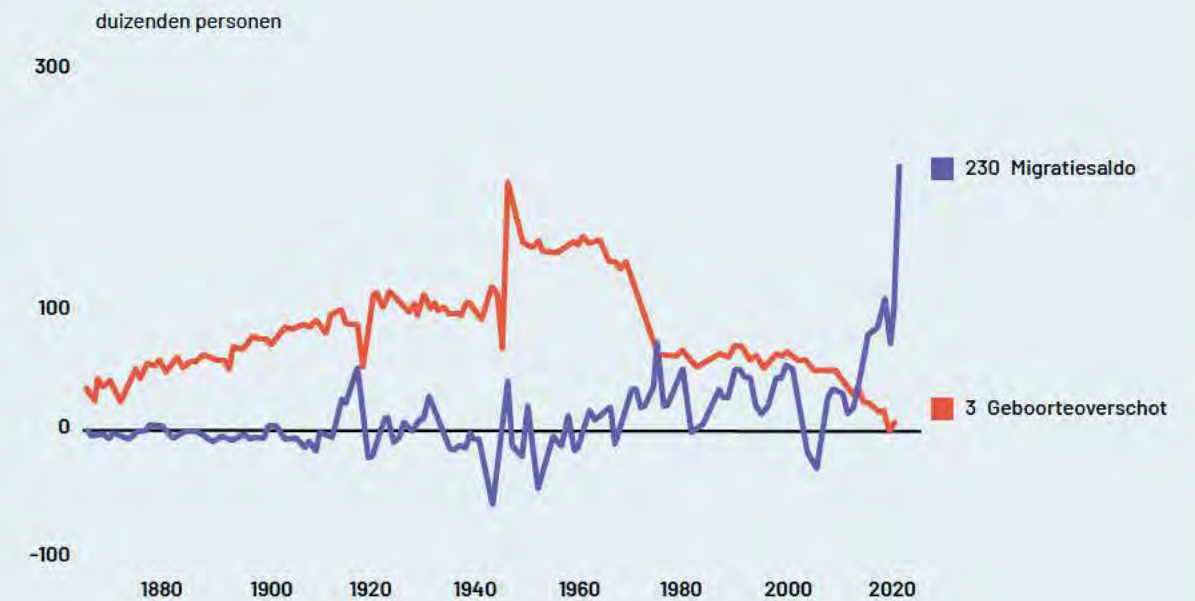
Wereldwijd zijn meer conflicten te voorzien vanwege de gevolgen van klimaatverandering, tekorten aan grondstoffen, energie en water, de veranderende geopolitieke machtsverhoudingen en de aanhoudende geschillen in het Midden-Oosten en in Afrika. Ook zullen door bevolkingsgroei, economische ontwikkelingen en klimaatverandering naar verwachting meer mensen naar Europa willen komen. Dit zijn allemaal zaken waar Nederlanders zich zorgen om maken.³⁵ En terecht. Deze veranderingen hebben consequenties voor Nederland en voor onze positie in de EU en in de wereld.

Bevolkingsgroei en vergrijzing

De tweede beweegreden is gelegen in de bevolkingsgroei en de vergrijzing. Over vijftien jaar zijn we vrijwel zeker met meer. We zijn gemiddeld ouder en, als we niets doen, ook een stuk ongezonder.

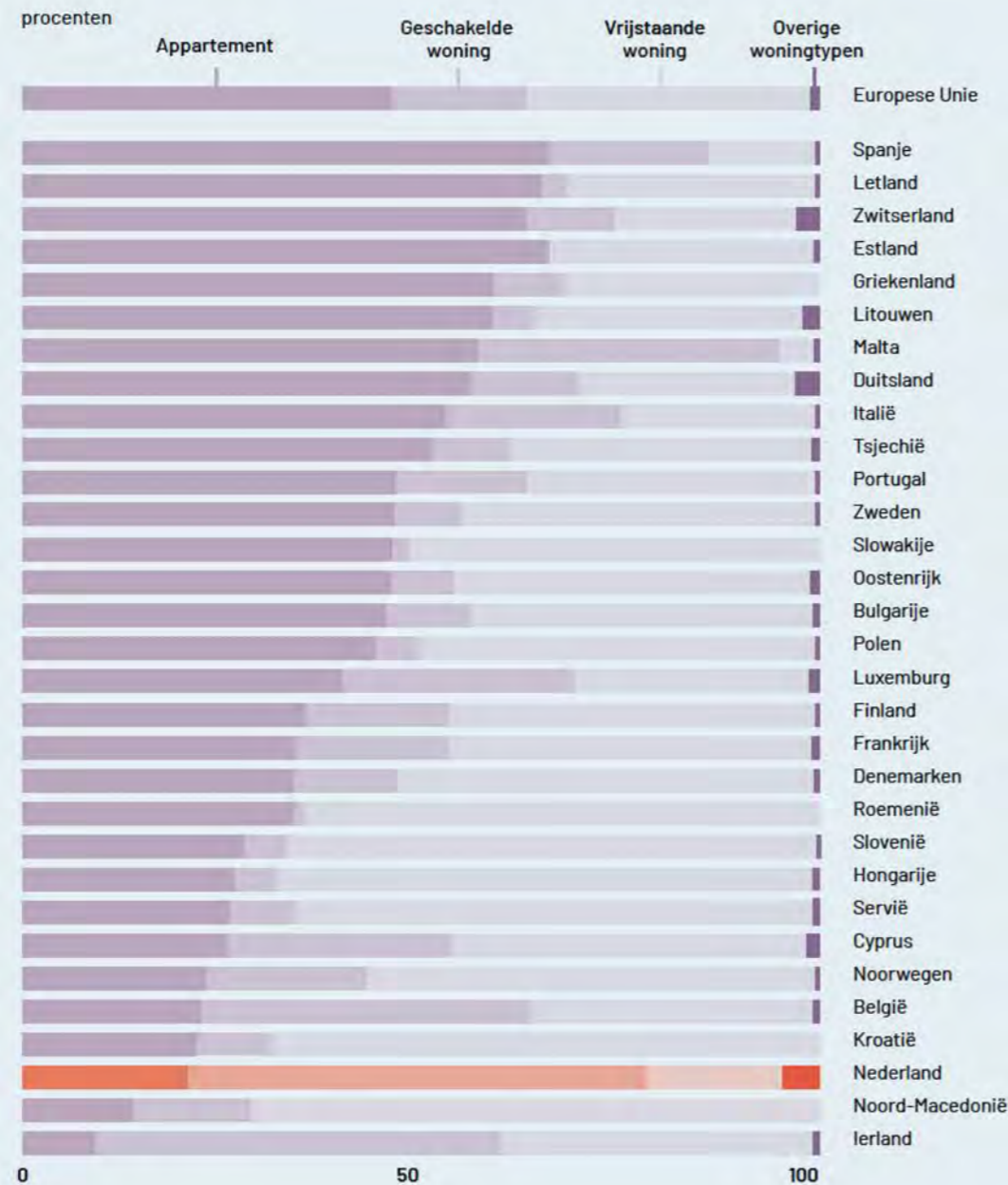
Als we niets doen, dan telt Nederland volgens een voorzichtige prognose in 2040 ruim twintig miljoen mensen en in 2050 al 21,4 miljoen.³⁶ De bevolkingsgroei wordt volledig bepaald door de omvang van de migratie (zie afbeelding 1.3 op pagina 35).³⁷ De bevolking groeit namelijk niet meer door natuurlijke aanwas, daarvoor is het geboortecijfer te laag, maar alleen doordat er mensen uit andere landen naar Nederland komen.³⁸

Hoe hebben het geboorteoverschot en migratiesaldo in Nederland zich ontwikkeld?

Afbeelding 1.3
Historisch verloop van het geboorteoverschot en migratiesaldo in Nederland.
Bron: Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), bewerking door Denktank Nederland 2040

Uit welk type woningen bestaat de woningvoorraad in Europese landen?

Afbeelding 1,4
Procentuele verdeling van de woningvoorraad in Europese landen in 2020 naar type woning.
Bron: Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), bewerking door Denktank Nederland 2040.

Migranten komen naar Nederland om te werken, om te studeren, om asiel aan te vragen of om zich bij hun geliefden of familie te voegen. In de afgelopen twintig jaar was gezinsmigratie de grootste categorie (35 procent van het totaal aan migranten), gevolgd door arbeidsmigratie (23 procent). Asielmigratie kent het hoogste percentage blijvers, varieert in aantal en is afhankelijk van conflicten en crises in het buitenland, denk aan de burgeroorlog die jarenlang woedde in Syrië. Er zijn weinig redenen om aan te nemen dat dergelijke conflicten er tot 2040 niet zullen zijn, dus verdient asielmigratie aandacht. Het aandeel studiemigratie is de afgelopen jaren sterk toegenomen.³⁹

De Nederlandse populatie is in 2040 omvangrijker en diverser dan nu. Dat is zo goed als zeker. Bij ongewijzigd beleid zal de helft van de bevolking bestaan uit eerste- en tweedegeneratie-immigranten.⁴⁰ Net als klimaatverandering is migratie een onderwerp dat Nederlanders in grote meerderheid zorgen baart. Negen op de tien Nederlanders willen niet dat er nog mensen bij komen.⁴¹

In 2040 leeft naar verwachting ruim 60 procent van de wereldbevolking in de stad.⁴² Ook in Nederland groeit de bevolking van steden naar verwachting harder dan die in de rest van het land.⁴³ Het is niet eenvoudig om de snelgroeiende populatie te voorzien van goede huisvesting. Er wordt niet alleen te weinig gebouwd, maar ook bestaat er een mismatch tussen de bestaande huizen en wat mensen nodig hebben.

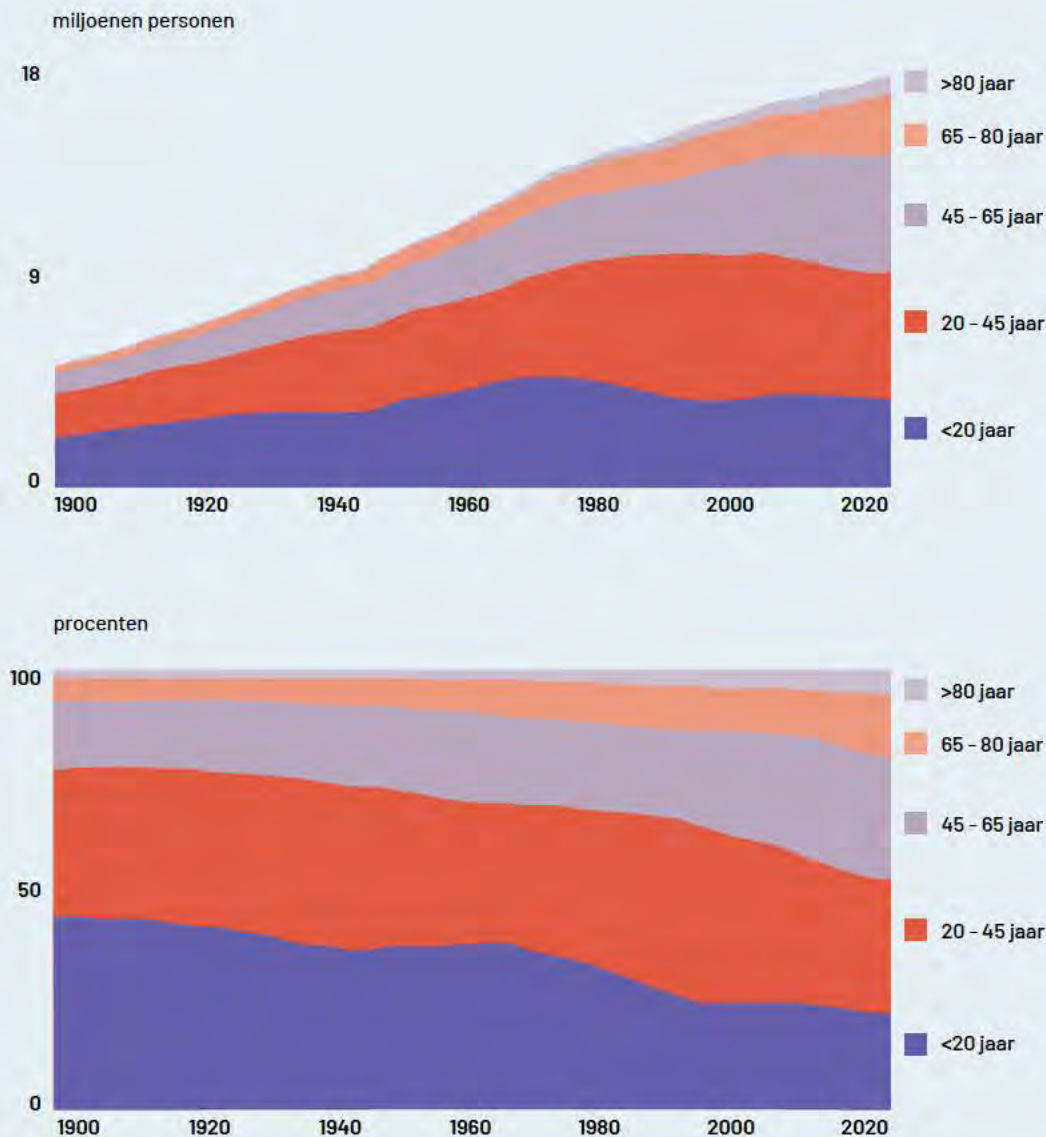
Ruim 80 procent van de woningen in Nederland is gebouwd na de Tweede Wereldoorlog.⁴⁴ Vrijwel die hele naoorlogse woningvoorraad is gebouwd voor traditionele gezinnen met kinderen (zie afbeelding 1.4 op pagina 36). Nu ziet de bevolking er heel anders uit, met veel alleenstaanden en steeds meer ouderen, studenten en migranten. Zowel kwantitatief als kwalitatief sluit de woningvoorraad niet aan bij wat onze bevolking nodig heeft.

We zijn, doordat de vergrijzing in 2040 haar hoogtepunt bereikt, gemiddeld ook ouder dan nu. In 2040 piekt de druk op het AOW-pensioen.⁴⁵ Nederland telt in 2040 ongeveer 2,6 miljoen 75-plussers, dat is 85 procent meer dan begin jaren twintig (zie afbeelding 1.5 op pagina 38).⁴⁶ Dit brengt met zich mee dat het aantal mensen met ouderdomsziekten, zoals dementie en artrose, sterk zal stijgen.⁴⁷

Een recordaantal mensen zal in 2040 zorg nodig hebben, terwijl de beroepsbevolking de komende vijftien jaar ongeveer even groot zal blijven.⁴⁸ Er ontstaan nog meer personeelstekorten, met name in de zorg en het onderwijs.⁴⁹ Ook neemt door de vergrijzing het aantal beschikbare mantelzorgers snel af.⁵⁰

Het is, anders dan vaak wordt gedacht, niet mogelijk om de vergrijzing tegen te gaan met migratie.⁵¹ Om in Nederland het percentage ouderen op peil te houden tot 2050, zouden we gemiddeld per jaar 300 duizend arbeidsmigranten nodig hebben. De Nederlandse bevolking zou hierdoor meer dan verdubbelen tot 39 miljoen mensen.⁵²

Hoe heeft de bevolkingsstructuur in Nederland zich ontwikkeld?

Afbeelding 1,5
Historisch verloop van de bevolkingsstructuur in Nederland naar leeftijdsgroepen in absolute en relatieve termen.
Bron: Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), bewerking door Denktank Nederland 2040.

De bevolking verjongen via migratie is per definitie een eindeloos proces. Migranten worden immers zelf ook ouder. De vergrijzing volledig compenseren met migratie gaat dus niet.⁵³ De vergrijzing is een onvermijdelijk gevolg van de gestegen levensverwachting en het afremmen van de snelle bevolkingsgroei die de mensheid de afgelopen eeuw heeft doorgemaakt. We zullen ons moeten gaan instellen op een bevolking met relatief veel ouderen. Hiervoor hebben we geen numerieke oplossingen nodig, maar creatieve.

Aandachtspunt hierbij is de gezondheidszorg. De zorgkosten groeien nu al jaren sneller dan de economie en zullen dat volgens de prognoses bij ongewijzigd beleid blijven doen.⁵⁴ Dat is een vrijwel onhoudbare situatie, omdat de zorgkosten dan andere publieke bestedingen verdringen. Iedere euro die we uitgeven aan zorgconsumptie kunnen we niet besteden aan defensie, onderwijs, gezondheidsbevordering of stedelijke ontwikkeling.

Bovendien heeft de ongebreidelde groei van de zorgconsumptie niet het gewenste effect. We worden er niet gezonder van. Hoewel we inmiddels jaarlijks ruim 110 miljard euro uitgeven aan de zorg, gaat het serieus *niet* goed met de volksgezondheid. De levensverwachting in 'als goed ervaren gezondheid' daalt. We worden dus nog wel ouder, maar ook steeds jonger chronisch ziek. Waren mannen in 2020 nog tot boven de 66 gezond, in 2022 was dat nog maar tot 63 jaar. Bij vrouwen, die vaker chronisch ziek zijn, daalde de gezonde levensverwachting van 66 naar 62 jaar.⁵⁵ Als we niets doen, lijden in 2050 twaalf miljoen Nederlanders aan een chronische ziekte, verwacht het RIVM.⁵⁶

Ook nemen de gezondheidsverschillen toe tussen groepen met hoge en lage inkomens. Nederlanders uit de groep met de hoogste inkomens leven gemiddeld ruim zeven jaar langer en 22 jaar langer in goed ervaren gezondheid, dan mensen uit de groep met de laagste inkomens.⁵⁷ De verschillen in gezondheid tussen inkomensgroepen ontstaan al op jonge leeftijd. Armere mensen blijken sneller te verouderen en worden ook eerder chronisch ziek door de ongezonde omgeving waarin ze leven (luchtvervuiling en chronische stress).⁵⁸

Leefstijl speelt ook een rol bij de achteruitgang van de volksgezondheid. We eten te veel en te ongezond en bewegen te weinig. Obesitas, ziekmakend overgewicht, is in de afgelopen veertig jaar verviervoudigd.⁵⁹ 65 procent van de 60-plussers in Nederland heeft overgewicht, een kwart heeft obesitas. Een op de vijf 60-plussers heeft, mede hierdoor, suikerziekte en tweederde slikt dagelijks medicijnen tegen hoge bloeddruk.

De achteruitgang van de volksgezondheid wordt, afgezien van de vergrijzing, grotendeels veroorzaakt door wat wetenschappers 'de sociale en commerciële determinanten van gezondheid' noemen. Bedrijven verdienen geld met de verkoop van ziekmakende diensten en producten en kunnen daarbij vrijwel ongestoord hun gang gaan. Een paar voorbeelden: ons land telde in 2024 negen-

tienduizend snackbars, ruim 50 procent meer dan in 2014.⁶⁰ Onze binnensteden, winkelcentra en treinstations zijn in enkele decennia omgetoverd tot voedselhallen vol zoetigheid en frituur. 80 procent van de producten die de Nederlandse supermarkten actief promoten, horen niet in een gezond voedingspatroon.⁶¹ Wetenschappers waarschuwen al jaren tegen deze ‘obesogene samenleving’, die voor de meeste mensen domweg niet is te weerstaan.⁶² Vooral mensen uit de lagere inkomensgroepen zijn gevoelig voor de verleidingen, waardoor de gezondheidsverschillen toenemen.

Ondanks de met de mond beleden inzet op preventie⁶³, is het overheidsbeleid in de praktijk vaak het tegenovergestelde van gezondheidsbevordering. Dankzij de succesvolle introductie van de wegwerp vape, blijkt het percentage jongeren dat aan sigaretten verslaafd raakt weer te stijgen.⁶⁴ En door het vrijgeven van de online gokmarkt groeit het aantal gokverslaafden.⁶⁵ De grootste vermijdbare ziektelast wordt veroorzaakt door de producten, diensten en reclames van slechts een paar geconcentreerde industrieën.⁶⁶ Denk dan aan: tabak, alcohol, frisdrank, fastfood en online gokken. We vinden dat schijnbaar prima. Ongezonde producten verkopen nou eenmaal goed en burgers moeten zelf weten wat ze doen. Niemand wil worden beticht van paternalisme.

Daarnaast bewegen Nederlanders steeds minder. Slechts 45 procent voldoet nog aan de beweegrichtlijn van minstens 150 minuten matig intensieve inspanning per week. Bij ouderen, mensen met een po-, vmbo- of mbo-1-opleiding en mensen met een migratieachtergrond ligt dit percentage nog lager.⁶⁷ Doordat we steeds minder bewegen, stijgt het risico op hart- en vaatziekten en bepaalde vormen van kanker.⁶⁸ Gebrek aan beweging leidt ook tot mentale gezondheidsproblemen en verhoogt het risico op dementie.

Naast de bewegingsarmoede is de groeiende eenzaamheid een andere sociale factor die de volksgezondheid ondermijnt. Bijna de helft van de volwassen Nederlanders voelt zich eenzaam, een toename van 10 procent in tien jaar tijd. Eenzaamheid bedreigt zowel de mentale als de fysieke gezondheid.⁶⁹ Denk hierbij aan een toename van depressie, angst en dementie, aan hart- en vaatziekte en een verzwakt immuunsysteem.

De verzwakking van de volksgezondheid is natuurlijk allereerst een probleem voor de mensen die moeten leven met die minder goede gezondheid. Eerder chronisch ziek worden, eerder sterven, dat doen de meeste mensen liever niet. De verslechterende volksgezondheid is ook een maatschappelijk probleem. Het doet af aan onze weerbaarheid als land. Op de arbeidsmarkt is verzuim de afgelopen jaren een groot probleem. In sommige sectoren zien we percentages van boven de 10 procent. Dat is geen houdbare situatie.

Arbeidsongeschiktheid is weer een groeiend probleem. De instroom in de collectieve arbeidsongeschiktheidsuitkering WIA neemt snel toe, opmerkelijk genoeg vooral door vrouwen onder de 40 jaar. Verzuim en arbeidsongeschiktheid zijn ellendig en ze jagen werkgevers en de samenleving op hoge kosten. Daarbij kunnen we het ons niet permitteren. Iedereen is nodig, zeker in de toekomst.

Vergrijzing, migratie en de teloorgang van de volksgezondheid hebben grote gevolgen voor de houdbaarheid van onze welvaart.

Digitale revoluties en artificiële intelligentie

De derde beweegreden is de voortdurende technologische ontwikkeling. Artificiële intelligentie, robotisering en technologische afhankelijkheden, ook daar moeten we een antwoord op vinden.

Nederland loopt internationaal gezien voorop in digitalisering, internettoegang en specifieke hightech, zoals chipmachines. De komende jaren zal de ontwikkeling van robotisering, digitalisering, artificiële intelligentie, sociale media en gentedologie onze samenleving blijven veranderen. Ten goede: met een gelijkblijvende beroepsbevolking zijn automatisering en digitalisering essentieel om onze arbeidsproductiviteitsgroei en daarmee onze brede welvaart op peil te houden.

Techniek gaat ons ook helpen om onze economie te hervormen tot een duurzame economie. Ons land telt nu nog te veel bedrijven die economisch weinig meerwaarde hebben en die ook schadelijk zijn voor mens, dier en milieu. We moeten af van de lagelonenarbeid, waar we ook eigenlijk helemaal de mensen niet voor hebben. Nieuwe technologie, nieuwe diensten en robotisering zijn hiervoor onmisbaar.

Nederland heeft hier de afgelopen decennia kansen laten liggen. Sterker nog, we hebben er zelf voor gezorgd dat Nederland aan de basis van de arbeidsmarkt veel laagbetaald werk heeft. Denk hierbij onder meer aan de loonmatiging, ingezet in 1982 door het Akkoord van Wassenaar, de flexibilisering van de arbeidsmarkt en het openen van de Europese binnengrenzen in 2006.⁷⁰ We zijn een land geworden waar arbeid zo goedkoop is, dat investeren in automatisering en robotisering op korte termijn niet echt de moeite waard is geweest.

Liever dan onze distributiecentra en kassen te automatiseren, hebben we ingezet op arbeidsmigranten, met alle gevolgen van dien.⁷¹ Van de 770 duizend arbeidsmigranten werkt ongeveer de helft als uitzendkracht.⁷² 90 procent hiervan komt uit Midden- of Oost-Europa (de zogenaamde MOE-landers).⁷³ De meeste arbeidsmigranten in Nederland hebben een onvoldoende of laag inkomen, doen ongezond en gevaarlijk werk en vallen bovengemiddeld vaak uit, constateert de Arbeidsinspectie.⁷⁴

Door de beschikbaarheid van goedkope arbeid is onze arbeidsproductiviteit (de economische waarde die we per gewerkt uur produceren) achtergebleven bij andere landen. En dat is een probleem. Om internationaal mee te kunnen blijven doen, moet Europa het ‘innovatiegat’ dichten met de VS en China.⁷⁵ Investeren in mensen, onderwijs, innovatie, wetenschap en technologie is hiervoor essentieel.⁷⁶

Aandachtspunten zijn er ook als het gaat om de voortdurende technologische ontwikkeling. Denk aan de kwetsbaarheden en bedreigingen die horen bij digitalisering, sociale media en de ontwikkeling van artificiële intelligentie. Denk ook aan de grote afhankelijkheden van Europa op deze terreinen.

Onze samenleving is volledig afhankelijk van computers, telefoons, communicatie-apparatuur en andere elektronica die allemaal boordevol chips zitten. De verwevenheid van de digitale en de fysieke wereld maakt onze samenleving kwetsbaar. Grootschalige ‘digitale ontwrichting’ kan ons nu vrijwel overal treffen.⁷⁷ Onze havens, bedrijven, distributienetwerken, universiteiten, politie, defensie, ziekenhuizen: ze zijn allemaal afhankelijk van digitale technologie. Daarbij komt vrijwel al die apparatuur uit Azië. Nagenoeg alle chipfabrieken staan nu daar, vooral in China, Taiwan en Zuid-Korea.⁷⁸

De kwetsbaarheid van Europa zit in verschillende lagen van de ‘technologie-stack’, de keten die loopt van grondstoffen tot digitale diensten.⁷⁹ Hoewel Europa sterk is op sommige gebieden, zoals de productie van geavanceerde chips door bedrijven als ASML, is het sterk afhankelijk van andere regio’s voor cruciale onderdelen, zoals cloudcomputing, artificiële intelligentie en de socialmediaplatformen.

De verwevenheid van de digitale en de fysieke wereld maakt onze samenleving kwetsbaar. Grootschalige ‘digitale ontwrichting’ kan ons nu vrijwel overal treffen.

Sociale media spelen een steeds grotere rol in onze informatievoorziening. Facebook, Instagram, WhatsApp, Signal, SnapChat, LinkedIn, YouTube, TikTok en X hebben in ons land miljoenen gebruikers.⁸⁰ Voor jongeren zijn de ‘socials’ inmiddels de primaire nieuwsbron.⁸¹

Los van alle problemen die de socials veroorzaken wat betreft de verspreiding van desinformatie, het dalend mentaal welbevinden onder jongeren en de ongewenste politieke beïnvloeding, ondermijnt ‘Big Tech’ het verdienvermogen van de traditionele Europese media door het overgrote deel van alle advertentie-inkomsten op te slurpen.⁸² Ook beschikt Europa over geen enkel alternatief voor de informatievoorziening via de socials. We zijn in dezen volledig afhankelijk van de VS en China.

Op het gebied van cloudcomputing en de ontwikkeling van artificiële intelligentie zien we hetzelfde patroon. Ook hier zijn de VS en China dominant. In de VS zetten bedrijven als Google (DeepMind), Microsoft en OpenAI de toon met ‘large language models’ als ChatGPT, Gopher en Bard. China heeft behalve bedrijven als DeepSeek een effectieve nationale AI-strategie met als doel om in 2030 ‘wereldleider AI’ te zijn. China excelleert in gezichtsherkenning, AI-toepassingen in de zorg en in robots en autonome wapensystemen. Waar het gaat om software die getraind is om zelfstandig bepaalde taken uit te voeren, de AI-agents zoals Siri en Manus, zijn de VS en China ook dominant.

Deze afhankelijkheden maken Europa kwetsbaar in tijden van conflict. Technologie kan worden ingezet als wapen, zoals door de cloud in Europa even uit de lucht te halen.⁸³ AI, drones en automatische wapensystemen veranderen ook de aard van gewapende conflicten. Deze ontwikkeling vergt veel van onze technologische paraatheid.

Technologische ontwikkeling heeft in Nederland grote gevolgen voor hoe we ons werk inrichten en waarde creëren.⁸⁴ Innovaties zoals automatisering, artificiële intelligentie en digitale platformen kunnen de arbeidsproductiviteit verhogen, en verbeteren de manier waarop vraag en aanbod op de arbeidsmarkt elkaar vinden. Dit biedt kansen voor economische groei en efficiëntere werkprocessen.

Tegelijkertijd roept deze vooruitgang nieuwe vraagstukken op. Niet iedereen profiteert in gelijke mate van technologische ontwikkelingen. Met name lager en middelbaar opgeleiden, wier werk vaak routinematig en makkelijk te automatiseren is, lopen het risico op werkloosheid als zij zich niet tijdig aanpassen. Investeren in bij- en omscholing wordt essentieel om deze groep een plek te laten behouden op de arbeidsmarkt.

Ook verandert de structuur van werk fundamenteel. Steeds meer werkenden voeren taken uit zonder directe werkgever, bijvoorbeeld via digitale platformen. Hoewel deze ‘platformeconomie’ flexibiliteit biedt, ontstaan er ook problemen.

Werkenden zonder werkgever hebben vaak minder bescherming, zijn vaak economisch afhankelijk van één platformbedrijf en hebben beperkte mogelijkheden om zich te organiseren voor betere arbeidsvoorwaarden. Ook groeit hun arbeidsproductiviteit minder.

Als samenleving zullen we de komende vijftien jaar moeten leren om te gaan met onvoorziene technologische ontwikkelingen die ons leven ingrijpend veranderen. Daar zullen we nog veel meer dan nu voortdurend op moeten anticiperen.

Klimaat en natuur

De vierde beweegreden is het besef dat wij, om als mensen te kunnen overleven, ons beter moeten leren te verhouden tot de natuur. De verandering van het klimaat en de achteruitgang van natuur bedreigen op termijn ons voortbestaan.

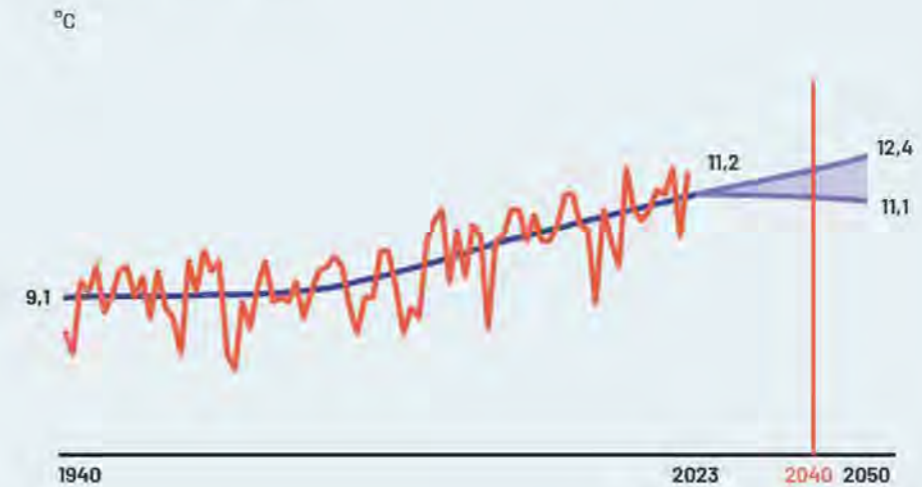
De wereldpopulatie en de wereldeconomie zullen de komende jaren stevig doorgroeien.⁸⁵ De druk op onze al overbelaste planeet zal hierdoor nog verder stijgen. Hoewel in Europa en in Nederland⁸⁶ de CO₂-uitstoot inmiddels daalt, stijgt de wereldwijde uitstoot van broeikasgassen vooralsnog gewoon door.⁸⁷

De consequenties kennen we: de door broeikasgassen veroorzaakte opwarming van de aarde veroorzaakt toenemende weersextremen, bosbranden, overstromingen en zeespiegelstijging. Deze effecten zullen de komende jaren steeds voelbaarder worden. Ook in Nederland stijgt de temperatuur (zie afbeelding 1.6 op pagina 45) en de meerderheid van de Nederlanders maakt zich zorgen over klimaatverandering.⁸⁸ We zullen moeten leren omgaan met klimaatverandering en ons best moeten doen om erger te voorkomen.

Ook de afname van de biodiversiteit en de kwaliteit van de natuur bedreigt de leefbaarheid van de aarde. Vergelijken met de rest van de wereld is het in het volle Nederland met de biodiversiteit slecht gesteld. In Nederland daalde de biodiversiteit van ruim 40 procent in 1900 tot ongeveer 15 procent in 2000.⁸⁹ Dieren, planten, insecten en bodemleven worden bedreigd in hun bestaan of zijn al verdwenen.⁹⁰ Zo telt Nederland bijvoorbeeld nog maar de helft van de dagvlinders ten opzichte van begin jaren negentig.⁹¹ Met andere soorten gaat het juist beter, vooral met zoetwater- en moerassoorten.⁹² Hoewel het gemiddelde niveau van de dreiging wat daalt, is het aantal bedreigde soorten sinds 1995 gestegen.⁹³

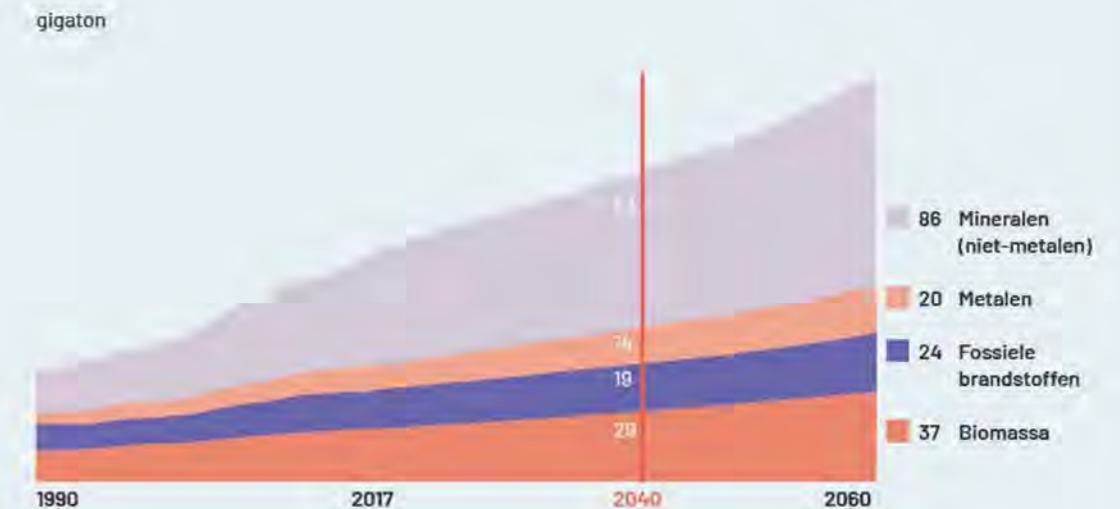
En er gaat meer mis. Anders dan mensen vaak denken, raken onze steden steeds verder versteend. Hoewel steden veel met 'vergroening' bezig zijn, voldoet meer dan de helft van de wijken niet aan de norm.⁹⁴ Het aantal beschikbare vierkante meters groen per bewoner daalt zelfs. In de vier grote steden worden de richtlijnen voor groen bijna in geen enkele wijk gehaald.⁹⁵

In 2040 is de temperatuur in Nederland verder gestegen

Afbeelding 1.6
Gemiddelde jaartemperatuur (blauw) en trendlijn (paars) in °C. Temperatuur in 2050
Cijfers na 2023 zijn prognoses op basis van KNMI's 14-klimaatscenario's.
Bron: KNMI (2023), bewerking door Denktank Nederland 2040.

In 2040 gebruiken we op wereldschaal méér grondstoffen

Afbeelding 1.7
Mondiaal grondstoffengebruik in gigaton. Gegevens na 2017 zijn prognoses.
Bron: OECD (2019), bewerking door Denktank Nederland 2040.

Net als de rest van de natuur lijdt ook onze eigen gezondheid onder de vervuiling van de lucht, het water en de grond. De uitputting van natuurlijke bronnen zal de komende jaren een steeds prangender probleem worden. Naar verwachting gebruiken we in 2040 nog meer grondstoffen dan nu (zie afbeelding 1.7 op pagina 45).⁹⁶

We leven, na Malta, in het meest dichtbevolkte land van Europa. We zijn bovendien rijk en consumeren daardoor meer dan andere landen. We gebruiken relatief veel grondstoffen en energie, en stoten veel broeikasgassen uit. Nederland is relatief heel klein, maar als de hele wereld zo zou consumeren als wij, dan zouden we aan vier aardbollen niet genoeg hebben.

We hebben niet alleen veel mensen, maar ook veel vee. Ons land telt 90 miljoen kippen, 10 miljoen varkens en bijna 4 miljoen runderen.⁹⁷ Ten opzichte van de hoeveelheid hectaren is Nederland wereldkampioen vee houden, met alle gevolgen van dien: te veel mest, te veel uitstoot van stikstof en broeikasgassen, en ontoelaatbare vervuiling van het oppervlaktewater. Al ruim vijftig jaar waarschuwen wetenschappers tevergeefs voor de schade die de landbouw aanricht aan mens, dier en milieu.⁹⁸

Nederland heeft altijd vooropgelopen in de landbouw, met innovatieve glastuinbouw, een florerende zuivel- en vleesindustrie, veel export en veel kennis en kunde. Het mooie, open boerenland, met de grazende koeien erop, kenmerkt het Nederlandse landschap. De vijftigduizend boerenbedrijven die samen de 'primaire landbouw' vormen, zijn goed voor een omzet van 11 miljard euro per jaar. Dat is ongeveer 1,5 procent van de Nederlandse economie.⁹⁹ Landbouw gebruikt tegelijkertijd ook een groot deel van de schaarse ruimte in ons land, ruim 60 procent. De landbouw staat door dit alles onder druk en heeft behoefte aan een helder toekomstperspectief.¹⁰⁰

Ons gedrag staat in schril contrast met de wetten en internationale afspraken die Nederland heeft gemaakt. Zo hebben we in de Klimaatwet vastgelegd dat in 2030 de uitstoot van broeikasgassen 55 procent lager moet zijn dan in 1990.¹⁰¹ En 90 procent in 2040.¹⁰² Met het huidige beleid gaan we dat niet redden. Een ander voorbeeld is de Kaderrichtlijn Water, die sinds 2000 van kracht is. Daarin staat dat in Nederland al het water 'ecologisch én chemisch' van goede kwaliteit moet zijn. En dat moet in 2027 al.¹⁰³ Kansloos als er niets verandert.

De ontregeling van klimaat en natuur is al jaren een levensbedreigende trend, niet in de laatste plaats voor de mensheid zelf.¹⁰⁴ Daarbij is Nederland, als laaggelegen delta, extra kwetsbaar voor de gevolgen van klimaatverandering. We hebben belang bij wereldwijde klimaatactie om emissies van broeikasgassen te reduceren en bij investeringen in klimaatadaptatie om ons land klimaatbestendig in te richten. Er is van alles aan te doen. Aanpassing is noodzaak.

Sociale versplintering en onvrede

De vijfde beweegreden is de sociale samenhang in Nederland. Ook daar gaat het niet zo goed mee. En ook daarvoor moeten we op zoek naar oplossingen.

Er spelen hierbij meerdere factoren. Een groeiend deel van Nederland voelt zich onvoldoende gehoord en is politiek afgehaakt.¹⁰⁵ Ons land wordt inmiddels gekenmerkt door talloze kloven: tussen arm en rijk, tussen gezond en ongezond, tussen klassen¹⁰⁶, wijken, scholen en opleidingsniveaus.¹⁰⁷ Een groot en groeiend deel van de Nederlanders maakt zich zorgen over immigratie en integratie.¹⁰⁸ De helft van de mensen met een migratieachtergrond vindt Nederland geen gastvrij land.¹⁰⁹

Ook over regionale verschillen is onvrede. Veel mensen in regio's buiten de Randstad voelen zich overgeslagen bij investeringen van het Rijk in bijvoorbeeld de economie, de zorg, de infrastructuur, het openbaar vervoer, de culturele voorzieningen en het onderwijs. Ze hebben het idee dat de Rijksoverheid niet goed begrijpt wat er in de regio speelt en te veel op afstand staat, ook letterlijk: tal van regionale vestigingen van overheidsdiensten zijn vertrokken of opgeheven. De landelijke overheid is hierdoor haar 'voelsprietten in de regio' kwijtgeraakt.¹¹⁰

De regionale verschillen zijn niet alleen een economische kwestie. Ook cultureel zijn er botsingen. Soms hebben mensen in de regio het gevoel dat hun manier van leven niet wordt gewaardeerd door 'de elite' in de Randstad. Denk aan de ophef over Zwarte Piet, vuurwerk, stikstof of de opvang van asielzoekers.

Onvrede en protest komen ook vanuit het buitenland. Nederland is een klein land met een open economie. We zijn sterk afhankelijk van het buitenland. De internationale gerichtheid heeft ons geen windeieren gelegd de afgelopen decennia. Maar de tijd van opgewekte globalisering is voorbij. Nederland kan niet langer 'meedeinen op de voor ons land gunstige internationale verhoudingen', constateert de WRR.¹¹¹

Wereldproblemen raken ons, van klimaatproblemen tot pandemieën. De groeiende spanningen in de internationale verhoudingen gaan niet langs ons heen. De oorlog van Rusland tegen Oekraïne, het Israëlijsch-Palestijns conflict, de spanningen in de Zuid-Chinese zee, de politieke polarisatie in de VS: ze hebben voelbare consequenties. Internationale bewegingen zoals Black Lives Matter of conflicten zoals in Gaza overspoelen via de sociale media ons land en zetten zich letterlijk voort op de Nederlandse straten, met alle gevolgen van dien. Mensen maken zich ook daar zorgen over.

Uitsluiting op basis van persoonskenmerken, zoals sekse, ras of religie, blijft een hardnekkig probleem. Een op de tien inwoners van Nederland heeft zich afgelopen jaar gediscrimineerd gevoeld.¹¹² Huidskleur is daarbij de meestgenoemde reden. Online en offline verwensingen en bedreigingen, ook in de politiek, zijn tekenen van verruwing van de omgangsvormen, waarover Nederlanders zich al jaren zorgen maken.¹¹³

Een op de twee vrouwen en een op de vijf mannen krijgen in hun leven te maken met fysiek seksueel grensoverschrijdend gedrag. Inmiddels vindt zo'n 57 procent van de Nederlandse bevolking dit een groot probleem.¹¹⁴ Ook ongelijke machtsverhoudingen op het werk worden steeds vaker aangekaart. De emancipatie en de zoektocht naar nieuwe respectvolle omgangsvormen zijn nog lang niet klaar.

Veel mensen vinden het moeilijk te vertrouwen op de solidariteit van het collectief. Tegelijk verlangen Nederlanders juist in grote meerderheid naar gedeelde publieke waarden en onderlinge solidariteit.¹¹⁵ Reden genoeg om in de komende jaren écht te werken aan het expliciteren en delen van deze waarden en het vergroten van de solidariteit, onder andere door het oplossen van sociale versplintering, haperende emancipatie en groeiende onvrede.

De spanning groeit tussen de grote problemen die we voor de toekomst hebben op te lossen en de groeiende kortetermijngerichtheid van de politiek.

Politieke onmacht en overheidsfalen

De zesde belangrijke beweegreden betreft het al genoemde functioneren van politiek en overheid. Of liever gezegd: het niet naar wens functioneren van politiek en overheid.

Groningen, het toeslagenschandaal, de opvangcrisis, de wooncrisis en de stikstofcrisis zijn recente voorbeelden van wat er gebeurt als de overheid regeert zonder toekomstvisie en niet tijdig ingrijpt of bijstuurt. De spanning groeit tussen de grote problemen die we voor de toekomst hebben op te lossen en de groeiende kortetermijngerichtheid van de politiek.

De politiek is in verwarring. Na decennia van regeringen bestaande uit relatief bestendige middenpartijen, zijn nu nieuwe partijen aan zet. Het valt niet mee om in het nieuwe, versplinterde politieke landschap een nieuwe weg naar voren te vinden. Het is lastig lange lijnen uit te zetten. Voor politici is het verleidelijk om ophef te creëren en als er ergens problemen zijn, dan maar pleisters te plakken zonder structurele oplossingen door te voeren.

Politieke polarisatie en de daaruit voortkomende bestuurlijke onmacht zijn niet alleen een probleem in Nederland. Ook in andere landen is de democratische erosie zichtbaar. De democratie wordt bedreigd door populisme, desinformatie en haatzaaij.¹¹⁶ Van de VS tot Rusland en van Hongarije tot Argentinië: overal zien we dat rijke mensen en machtige bedrijven disproportioneel veel politieke invloed weten te bemachtigen.¹¹⁷ Ook zien we in de hele wereld dat autoritaire en antidemocratische krachten, met name uit landen als Rusland en China, vrije verkiezingen proberen te beïnvloeden en daarmee de democratische waarden ondermijnen. De zorgen over de houdbaarheid en de weerbaarheid van onze democratische rechtsstaat zijn groot.^{118 119}

In Nederland gaat het gebrek aan politieke keuzes op hoofdlijnen gepaard met overmatige aandacht voor uitzonderingen en details. Door de voortdurende stapeling van beleid en compensatiemaatregelen is de complexiteit van wetten, regels en de inrichting van onze instituties te groot geworden.

De complexiteit van de regelgeving en van basale instituties en stelsels zoals de sociale zekerheid en het belastingstelsel is dusdanig groot geworden dat mensen er geen snars meer van begrijpen. Kijk naar het toeslagenstelsel of naar het woud aan inkomensafhankelijke regelingen, en het is meteen duidelijk dat het voor burgers vrijwel onmogelijk is geworden om te weten waar ze aan toe zijn.¹²⁰ Daarbij zijn veel Nederlanders te zeer afhankelijk geworden van deze regelingen.

Bijna zes miljoen huishoudens ontvangen nu een of meerdere toeslagen.¹²¹ Dat is een op de zeven huishoudens. Tegelijkertijd is er in deze regelingen sprake van ernstige onderbenutting. Naar schatting een op de tien huishoudens die recht zouden hebben op toeslagen, vraagt deze niet aan.¹²²

Ons huidige belastingstelsel zit te ingewikkeld in elkaar met de verschillende boxen, tarieven en grondslagen, en verschillende fiscale regelingen voor diverse typen van werkenden, vermogensoverdrachten en vermogensvormen.¹²³

Het midden- en kleinbedrijf, de zorg en het onderwijs zuchten onder de regel-druk en de verantwoordingslast. De complexiteit van wet- en regelgeving is funest voor de uitvoerbaarheid van beleid in de praktijk.¹²⁴ En ze verhoogt de uitvoeringskosten.¹²⁵

Ook is de politieke besluitvorming onvoldoende transparant. Op landelijk niveau nemen bestuurders steeds vaker beslissingen zonder dat volksvertegenwoordigers daar tijdig over kunnen meepraten.¹²⁶

De overheid kampt met efficiëntie- en sturingsproblemen.¹²⁷ Het is in een ‘glokali-serende’ samenleving zoeken naar het juiste schaalniveau voor beleid en uitvoering.¹²⁸ Moeten we iets globaal of Europees regelen of juist regionaal of lokaal?

Naast de grote en nu als acuut ervaren crises als toeslagen en stikstof, zijn er tal van slepende dossiers waarbij het de overheid niet lukt om problemen op te lossen die al decennia om een oplossing vragen. Denk hierbij aan de dalende onderwijsprestaties¹²⁹, de achterblijvende huizenbouw¹³⁰ of het uitblijven van het grootonderhoud aan ons belastingstelsel.¹³¹

En terwijl het aantal beleidsambtenaren bij het Rijk tussen 2017 en 2021 met een kwart is toegenomen, schieten de kwaliteit, uitvoerbaarheid én handhaving van het beleid te vaak tekort.¹³² Het profiel van ambtenaren wordt meer politiek-strategisch en minder dossier-inhoudelijk.¹³³ Er zijn, mede hierdoor, structureel te weinig mensen beschikbaar voor de uitvoering, waaronder handhaving van bestaande wetten en regels. Zo kampt het gevangeniswezen met forse personeelstekorten, waardoor gevangenisstraffen niet ten uitvoer gelegd worden, terwijl dat een basis-taak is van de staat.

Een andere oorzaak waardoor het slecht is gesteld met de uitvoering, is het teveel aan ‘stafsturing’, zoals de voormalig Regeringscommissaris Informatiehuishouding het noemt.¹³⁴ Ambtenaren met uitvoerende taken worden omringd door een veelheid aan stafafdelingen die hun het werken praktisch onmogelijk maken. Denk aan *privacy officers*, de afdeling juridische zaken, inkoop, HR of communicatie. De uitvoerend ambtenaren worden door deze stafdiensten gebureaucratiseerd en komen nauwelijks nog aan hun eigenlijke werk toe.¹³⁵

De geopolitiek, onze bevolkingssamenstelling, de digitalisering, onze planeet, de sociale onvrede en de politieke onmacht zijn volgens de denktank de zes belang-rijkste redenen waarom we als land in beweging moeten komen. Het zijn alle zes brede maatschappelijke vraagstukken waarover de grote meerderheid van de Nederlandse bevolking zich al jaren zorgen maakt. Het zijn zes veelomvattende dossiers waar Nederland ook écht verandering op wil, liefst zo snel mogelijk en in elk geval voordat het 2040 is.¹³⁶ Maar er is meer.

De urgentie van de lange termijn

Er is ook een zevende beweegreden waarom we willen nadenken over de toekomst. Dat is geen bedreiging, maar een diepe wens.

De zevende reden is dat we als denktank zien dat veel mensen Nederland beter *willen* maken. Dit land barst van de initiatieven gericht op verbetering. En er is grote behoefte aan een concreet, hoopvol en samenhangend toekomstperspectief. Dat merken we overal waar we de afgelopen jaren zijn geweest om te praten over 2040.

We hebben als land een gemeenschappelijke koers nodig, zodat burgers, bedrijven, beleidsmakers en politici weten welke kant we opgaan. Om te komen tot een gezamenlijk toekomstbeeld is langetermijndenken essentieel.

Wat gaan we de komende vijftien jaar samen met elkaar opbouwen? En waarvan gaan we afscheid nemen? Die vragen willen we, in grote lijnen, hier beantwoorden. Zodat overheden betrouwbaar beleid kunnen maken, en mensen en bedrijven weten waar ze aan toe zijn.

Langetermijnbeleid, scherpe keuzes en daadkracht zijn noodzaak. We willen als denktank Nederland hoopvol in beweging brengen. Tegenover de huidige korte-termijngerichtheid willen we een hoopvol toekomstbeeld zetten.

Dit toekomstbeeld is waar we de komende jaren samen naar toe kunnen werken, grotendeels stapsgewijs, maar ook door een aantal verregaande ingrepen. Hoe? Dat beschrijven we in deel 3 van dit boek. Laten we eerst ons toekomstbeeld maar eens uit de doeken doen.

Deel 2. Toekomstbeeld

Deel 2. Toekomstbeeld

Welkom in 2040. We hebben de tijd vijftien jaar vooruitgespoeld. Nederland is een krachtiger, groener en menselijker land dan in 2025.

Krachtiger, groener, menselijker: dat zijn nog altijd onze drie langetermijndoelen. Alles wat we de afgelopen vijftien jaar hebben gedaan, hebben we hier steeds aan getoetst. Voor elk van deze doelen zullen we hier straks beschrijven hoe Nederland eruitziet, in 2040.

Maar eerst willen we ons nog even kort voorstellen. We willen vertellen over wie we zijn, als Nederland in 2040. Er is in vijftien jaar veel veranderd. Maar het meeste is gewoon hetzelfde gebleven. Nederland is nog steeds Nederland: een welvarend, groen en sociaal deltalandje aan de Noordzee.

De Nederlandse identiteit anno 2040

We zijn nu met negentien miljoen mensen. Nederlanders zijn nog altijd heel tevreden over hun leven. We zijn weer wat hoopvoller dan begin deze eeuw. De sociale onrust is minder, net als de ongelijkheid. Maar verder vinden we in het algemeen nog dezelfde zaken belangrijk als vroeger.

We houden van oranje. Daarmee bedoelen we in de eerste plaats onze nationale voetbalteams.¹ Dat het vrouwenteam vorig jaar weer wereldkampioen is geworden, maakt dat het overgrote deel van de Nederlanders nu al reikhalzend uitkijkt naar het EK voetbal voor mannen dat deze zomer plaatsvindt.

We houden van vrijheid. In het bijzonder van de vrijheid om op je eigen manier invulling te geven aan die vrijheid. Nederland is het land van grote humanistische denkers als Erasmus en Spinoza. Openheid voor nieuwe ideeën, tolerantie voor andersdenkenden en wederzijds respect kenmerken al eeuwen onze cultuur. Klinkt abstract, maar het is typisch voor de Nederlandse identiteit. Je mag hier denken, zeggen en schrijven wat je wilt.² We hebben in Nederland al sinds 1796 vrijheid van religie.³ En hoewel religie in onze samenleving minder belangrijk wordt,⁴ hechten we eraan dat je mag geloven wat je wilt. Ook staat het eenieder vrij om iedere religie vaarwel te zeggen. We hebben geen tolerantie voor intolerantie.⁵

We zijn een vrijzinnig land. Begin deze eeuw werden hier de eerste homohuwelijken ter wereld gesloten. Voor abortus en euthanasie hebben we in Nederland relatief vroeg juridische mogelijkheden gecreëerd,⁶ tot tevredenheid van de overgrote meerderheid van de bevolking.⁷ Hier kan veel, zolang je de vrijheid van anderen maar respecteert. En zolang je maar ‘een beetje gewoon doet’.

Onder deze conceptuele paraplu van verdraagzaamheid was de pragmatische en open handelsgeest van de koopman altijd goed te combineren met de calvinistische trekken van de dominee – hét recept voor ‘de hardwerkende Nederlander’. Ondanks al onze welvaart beseffen we goed dat we niet in Luilekkerland leven. Wat we hebben, moet wel verdiend worden.

Tegenover rechten staan maatschappelijke plichten. We weten dat het vlees zwak is en ons denken feilbaar. We weten ook: een welvarende verzorgingsstaat als Nederland gedijt niet op gemakzucht, hebzucht en vraatzucht.⁸ Vrijwel iedereen beseft dat je zelf iets moet doen voor de maatschappij.

We zijn als mens niet altijd goed in staat verstandige keuzes te maken. Onze morele intuïties schieten structureel tekort.⁹ Om niet voortdurend uit de bocht te vliegen, hebben we, als een soort vangrail, collectieve krachten nodig, zoals karaktervorming, normbesef, cultuur en instituties.¹⁰

Deze inzichten, daar houden we nu rekening mee. In gezinnen, leefgemeenschappen, scholen, verenigingen, wijken en dorpen: de collectieve krachten organiseren we zelf. Buiten de grote steden lopen mensen hier nog steeds in voorop. De wat individualistische moppercultuur hebben we in vijftien jaar tijd weten om te buigen naar een hoopvollere groeicultuur.¹¹ We zijn trots op Nederland, Europa en onze ruimdenkende, onderzoekende aard.

De Nederlandse identiteit is en blijft overwegend conservatief (het goede willen behouden), maar tegelijkertijd zijn we sterk gericht op vooruitgang. We hebben de afgelopen jaren veel moeten veranderen om te behouden wat we wilden behouden. Gelatenheid past niet in onze aard. En ondanks het individualisme is de maatschappelijke betrokkenheid de afgelopen jaren weer toegenomen (zie ook de ontwikkellijn over onderling vertrouwen op pagina 152).¹²

Wat beter kan - en dat is nog altijd veel - moet beter. We willen voortdurend vooruit en zetten de boel graag naar onze hand. Daarom houden we ook zo van techniek, van dijken en windmolens tot aan de stormvloedkering en de gigantische baggerschepen van Boskalis. En van de eerste microscoop van Antoni van Leeuwenhoek tot het nieuwste model chipmachine van ASML. Het is Hollands glorie.

Vrijheid betekent in een rijk land als Nederland ook relatief veel vrije tijd en veel vakantie.¹³ Nog altijd werken de meeste mensen in deeltijd, maar doordat de combinatie werk en zorg door onder meer gratis kinderopvang en een stimulerend

belastingbeleid beter wordt gefaciliteerd, werken we gemiddeld meer uren per week dan vroeger. Mensen die betaald werk hebben, werken nu gemiddeld 34 uur per week. Dat is bijna 5 procent meer dan in de jaren twintig.¹⁴

We gaan gemiddeld zo'n driemaal per jaar op reis, nog altijd bij voorkeur in Europa, naar Duitsland, Frankrijk en Spanje.¹⁵ We hebben meer campers en caravans dan ooit tevoren. Het merendeel van deze campers is inmiddels elektrisch. Ook dat tekent de Nederlandse identiteit. Nederlanders zijn niet alleen ‘nuchtere individualisten’, maar ook ‘onbevangen levensgenieters’.¹⁶

Patriottisme, dat is en blijft voor veel Nederlanders iets om een beetje schamper over te doen. Toch zijn er duidelijk nieuwe vormen van nationaal eergevoel. En terecht. We leven in een goed en rechtvaardig land, dat we de afgelopen vijftien jaar met elkaar weer grote stappen vooruit hebben gebracht. Er is veel veranderd en daar zijn we trots op. De wil om er samen iets van te maken, vormde altijd al de kern van onze nuchtere polderbeschaving. Wij Nederlanders zorgen voor elkaar. We geven om onze landgenoten.¹⁷

We houden ook van de plaats waar we wonen en van de gemeenschap waarin we leven. Als dat een grote stad is, dan voelen we ons vaak Rotterdammer of een Stadjer, zoals in Groningen. Is dat buiten de grote stad, dan voelen we ons Tukker of Zeeuw. Belangrijker is dat we nu ook trots durven zijn op Nederland en op Europa, dit prachtige continent vol volken en geschiedenissen.

Onze liefde voor ons land en Europa is voor ons altijd ook synoniem aan kritiek op Nederland en de EU. Ons patriottisme is ‘een kritische liefde’.¹⁸ Tegelijkertijd tellen we onze zegeningen. De VS, China, India: ze zijn ons economisch en technisch vooruit, maar we willen, om meerdere redenen, écht niet met ze ruilen.

Wij zorgen hier goed voor ons land en voor elkaar. Iedereen hoort erbij. Iedereen is nodig. We zijn nog altijd wereldkampioen vrijwilligerswerk. We zijn trots op onze publieke voorzieningen. Gezin, familie en vrienden zijn belangrijk. De sportvereniging is dat ook. We hebben nieuwe vormen van gemeenschap ontdekt, in de buurt, in de zorg en in het omzien naar elkaar. We waarderen het als mensen werken voor hun geld én als ze actief deelnemen aan de samenleving. We zijn paraat en weerbaar. Ook daarom is Nederland nu een krachtiger land dan begin van deze eeuw.

Een krachtiger Nederland

Krachtiger betekent dat Nederland er nu sterker voor staat dan in de jaren twintig. Het gaat ons economisch goed. We zijn productief en goed voorbereid op tegenslag.

We investeren structureel in mensen, kennis, innovatie en infrastructuur. We hebben een overheid die inmiddels best goed begint te worden in eenvoud en in slagkracht. We hebben politici die durven kiezen en die oog hebben voor de lange termijn. En we dragen in Europees verband bij aan mondiale vrede, veiligheid en handel.

Duurzame groei

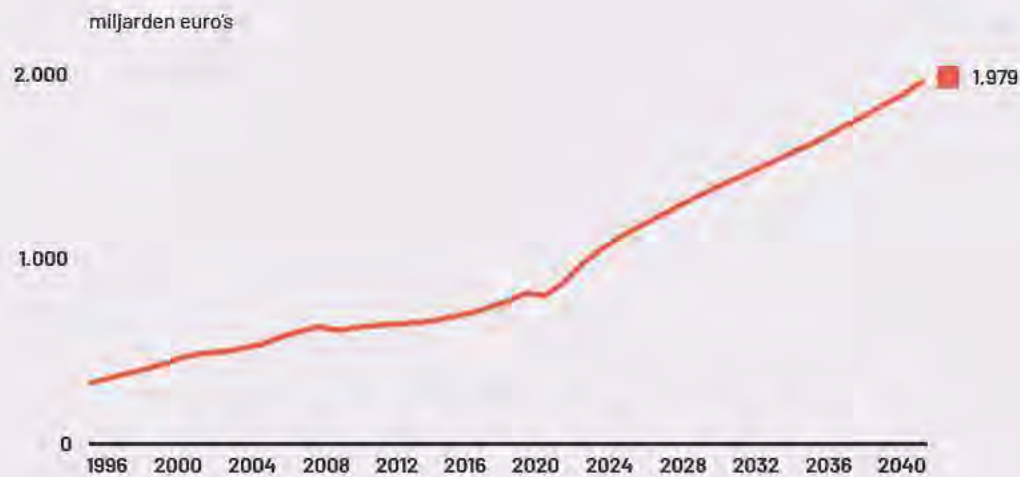
Een krachtiger Nederland betekent dus om te beginnen dat we als land welvarender zijn dan we al waren in 2025 en dat ook de verschillen in brede welvaart tussen regio's zijn afgenomen.¹⁹

De economie is de afgelopen jaren gestaag doorgroeid. We hebben economische tegenslag gehad, vooral door de handelsoorlogen eind jaren twintig, maar daarvan heeft de EU zich relatief goed hersteld.

De gemiddelde groei over de afgelopen vijftien jaar was zo'n 1 procent per jaar.²⁰ De inflatie is binnen de perken gebleven met gemiddeld 2 procent per jaar. Ons nationaal inkomen bedraagt nu in 2040 bijna 2.000 miljard euro.²¹ (Zie afbeelding 2.1 op pagina 60.) Dat is meer dan tweemaal zo veel als in 2020. We zijn dus nog wat rijker dan voorheen, terwijl we de manier waarop we ons geld verdienen én uitgeven radicaal hebben omgegooid. (Zie ook de ontwikkelingslijn over rijksuitgaven op pagina 100.)

Naast de technologische revoluties hebben de drie grote economische omwentelingen – de energietransitie, de landbouwtransitie en de circulaire transitie – onze samenleving veranderd.²² De vervuilende economische groei van vroeger, waarbij niet of nauwelijks rekening werd gehouden met negatieve externe effecten op mens en milieu, hebben we weten om te buigen naar meer duurzame groei. Dat betekent dat onze economie *anders* groeit, waardoor we nu deels binnen de planetaire grenzen weten te blijven.²³

De Nederlandse economie is gestaag doorgegroeid

Afbeelding 2.1
Gerealiseerde ontwikkeling van bruto binnenlands product in 2040.
Bron: CBS (2024) en CPB (2025), bewerking door Denktank Nederland 2040.

Alleen bedrijven die goed zijn voor de economie, voor mens, dier én milieu, hebben nog bestaansrecht in het Europa van 2040.²⁴ Deze keuze hebben we als samenleving duidelijk gemaakt.²⁵ We hebben als lidstaten de EU de bevoegdheden gegeven om in samenspraak met het bedrijfsleven de verduurzaming van de economie ter hand te nemen.

We konden ook eigenlijk niet anders. De afgelopen jaren zijn we ons steeds meer gaan realiseren dat we grenzen moesten stellen aan de oude economische groei. Overall liepen we keihard aan tegen de vijf fundamentele schaarsten: gebrek aan menskracht, gebrek aan ruimte, gebrek aan geld, gebrek aan grondstoffen en gebrek aan energie. We hebben aan den lijve ondervonden dat niet alles kan. Economisch én ecologisch bevonden we ons op een dood spoor. Dat zag vrijwel iedereen: burgers, bedrijven, politiek én de wetenschap.²⁶

In ons eigen economisch beleid hebben we hierom allereerst ingezet op het creëren van de juiste randvoorwaarden voor duurzame groei. Dat betekent: kundige mensen, grondig draagvlak, ruimte voor initiatief, voldoende geld, brede bestaanszekerheid en milde matigheid. (Zie deel 3 over onze veranderstrategie.) In dit licht hebben we in Europees verband veel geld uitgetrokken voor innovatie en defensie.²⁷ (Zie ook de ontwikkellijn over rijksuitgaven op pagina 100).

We hebben deze innovatiekracht dus vol ingezet op de energietransitie, de landbouwtransitie en de circulaire transitie. In retrospect kunnen we ook constateren dat onze economie de afgelopen vijftien jaar verder richting heeft gekregen door nog een drietal bepalende zaken: de bijzondere ligging van de Nederlandse delta, de Europese specialisatieafspraken en de evoluerende standaarden.

De Nederlandse delta

Allereerst die fysieke component. Voor de ontwikkeling naar een werkelijk duurzame economie is de ligging van ons land bepalend geweest. Nederland is en blijft een deltaland. Dat betekent dat we, zeker in vergelijking met andere landen, beschikken over veel zoet water, goed bevaarbare rivieren, goede infrastructuur en vruchtbare landbouwgrond.

De bodem en ons watersysteem hebben mede bepaald welke functies waar tot ontwikkeling zijn gekomen.²⁸ Door klimaatverandering worden de landbouwgebieden in onze milde klimaatzone steeds belangrijker.²⁹ De ondiepe Noordzee is, als bruikbare plek voor windmolens, de basis van de Nederlandse waterstofactiviteiten.³⁰

Onze zeehavens, met name Rotterdam en de Eemshaven, zijn essentieel voor het Europese achterland.³¹ De Randstad, met de vier grote steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht, blijft de belangrijkste economische regio van ons land, met een sterke dienstensector, handel, logistiek, technologie, de Rotterdamse haven en Schiphol.

De afgelopen kwarteeuw hebben we de economische activiteit zich zien verspreiden. De regio's hebben zich ontwikkeld in een sterk stedelijk netwerk. De snelwegen A1, A2, A4, A6 en A12 leggen de verbinding naar wat we nu de Bandstad noemen: de ring van steden rondom de Randstad, waaronder Zwolle, Deventer, Arnhem en de Brabantse stedenrij. (Zie afbeelding 2.9 op pagina 106.)

De A1 verbindt Amsterdam met Amersfoort, Deventer, Twente en Duitsland. De A2 is de link tussen de krachtige economische as Amsterdam-Utrecht-Eindhoven-Maastricht en de rest van Europa. De A4 is de link tussen de Randstad, Antwerpen en Brussel. De A6-A7 legt de verbinding met Zwolle, Groningen, Eemshaven, Bremerhaven en Hamburg. En de A12 verbindt Den Haag, Utrecht en Arnhem met het Ruhrgebied. Ook nu in 2040 geldt voor Nederland: economie is en blijft ook geografie.

Europese specialisatie

De tweede factor zijn de Europese specialisatieafspraken. De Europese industrie heeft de afgelopen jaren flink aan concurrentiekracht gewonnen.³² We hebben optimaal gebruik weten te maken van de bestaande Europese expertise op het terrein van landbouw, industrie en chemie, in met name Duitsland, Frankrijk, Italië en ook Nederland.

De handelsoorlogen van de jaren twintig hebben ervoor gezorgd dat steeds meer fabrieken terugkeerden naar Europa.³³ Makkelijk was dit niet, maar bedrijven zoals Philips, Bosch, Adidas en Decathlon hebben er allemaal voor gekozen weer meer in de EU te gaan produceren. Nu lage lonen nauwelijks meer een rol spelen en importtarieven des te meer, bouwen ook Chinese producenten hun fabrieken in Europa. 'Made in Europe' is nu net zo'n fijn kwaliteitslabel als het klassieke 'Swiss Made'.

De afgelopen jaren hebben de lidstaten van de EU zich steeds meer gespecialiseerd. Dit was noodzakelijk om de concurrentiestrijd met China en de VS aan te kunnen.³⁴ De EU excelleert nu in duurzame technologie, zoals windturbines, elektrolyse-apparaten en CO₂-vrije brandstoffen.³⁵ De Europese semiconductorindustrie is terug van weggeweest, mede dankzij de investeringsagenda bij de European Chips Act.³⁶ Vanuit het Europees Defensie Fonds (EDF) is de defensie-industrie geüniformeerd en gaandeweg beter over de lidstaten verdeeld.³⁷

Nederland is bij het maken van deze specialisatieafspraken goed uit de bus gekomen. We hebben ingezet op technologieën waar we al goed in waren. *Dutch solutions for world problems* is hierbij het motto. Zo is de Brainportregio rond Eindhoven en Veldhoven de afgelopen jaren sterk gegroeid.³⁸ Nederland is, dankzij ASML en na Japan, marktleider in de productie van chipmachines. Door de snelle ontwikkeling van de Europese chipindustrie de afgelopen jaren, verkopen we deze machines niet meer alleen aan Azië en de VS, maar vooral hier in de EU.³⁹

Ook de duurzame transitie van de Nederlandse industrie en chemie is destijds geholpen door de Europese Clean Industrial Deal.⁴⁰ De ruim zestig fabrieken in het Limburgse industriecluster Chemelot zijn intussen goed op weg met de recycling van onder meer plastics en met de elektrificatie van hun productieprocessen. Andere bedrijven die eens deel uitmaakten van onze energie-intensieve industrie hebben we in het kader van de Europese specialisatieafspraken verplaatst naar delen van de EU waar meer duurzaam opgewekte elektriciteit voorhanden is, zoals Spanje (zonne-energie) en Scandinavië (waterkracht).

Dankzij de geslaagde landbouwtransitie spelen we een hoofdrol in de Europese voedselproductie. We plukken nu de vruchten van vijftien jaar structureel investeren in wetenschap en innovatie: met het 'agrifoodcluster' en de natuurhersteltechnologie in Wageningen, de biomedische industrie in Leiden en de waterstof-hotspots in de Eemshaven en in Rotterdam.⁴¹

Jarenlang investeren in wetenschap en innovatie werpt zijn vruchten af. De successen met de eerste kwantumcomputers in Amsterdam maken dat we ook daarin wereldwijd een unieke positie hebben weten te bedingen.⁴² In Twente excelleren we in radartechnologie en heeft de productie van natriumbatterijen een hoge vlucht genomen.⁴³ Nederland heeft zijn wereldwijde positie als koploper op het terrein van watermanagement en klimaatadaptatie verder weten te versterken.

We hebben grof geld gestoken in de kennis en expertise van ons midden- en kleinbedrijf, dat in de jaren twintig steeds verder achterop dreigde te raken in arbeidsproductiviteit, maar nu juist dankzij voortdurend onderwijs, de betaalbaarheid van robotisering en artificialisering weer prima meekan.⁴⁴

Over robotisering gesproken: hét iPhone-moment van de robot was natuurlijk de introductie van de Unitree G5 in 2030. Dit was de eerste 'vrijwel volledig als mens inzetbare' humanoïde robot onder de 5.000 euro. Vrijwel volledig als mens inzetbaar, betekent praktisch dat de huidige humanoïden fysiek bijna alle taken kunnen die een mens ook kan, of beter. De meeste midden- en kleinbedrijven hebben nu een of meerdere G6's of G7's rondlopen, of de Talos10 natuurlijk, het succesnummer van de Spaanse humanoïdebouwer PAL. Het zijn multi-inzetbare werkpaarden: snel, goedkoop, betrouwbaar en nooit moe. Het is lastig voor te stellen hoe we ons werk ooit hebben kunnen doen zonder deze robots.

Evoluerende standaarden

Ambitieuze afspraken tussen bedrijfsleven en overheid hebben geholpen om het kaf van het koren te scheiden. Gaandeweg hebben we in de EU de afgelopen decennia stapsgewijs de kwaliteitsnormen van producten en diensten verhoogd en zijn we de werkelijke kosten voor mens en milieu gaan beprijzen. Dit proces van steeds hogere kwaliteitsnormen en steeds inclusievere prijzen heet nu 'evoluerende standaarden'.⁴⁵ Vanuit de EU maken we met bedrijfsleven

en wetenschap steeds nieuwe afspraken over waar over vijf jaar de lat komt te liggen. Zo worden producten en diensten voortdurend beter. En prijzen steeds inclusiever.

Dit stapsgewijs verhogen van de kwaliteitsstandaarden en van de prijzen is een voortdurende, maar onvermijdelijke zoektocht, waarin burgers, bedrijven, politiek en wetenschap samenwerken aan kwaliteitsverbetering. Overheden bieden bedrijven nu de heldere kaders die ze nodig hebben om langetermijninvesteringen te kunnen doen.

Zo hebben de technologische ontwikkeling en het verdwijnen van onderbetaalde arbeidsmigranten de afgelopen jaren een robotiseringsgolf met zich meegebracht. De distributiecentra, de kassen, ze zijn zo goed als volledig gerobotiseerd. De humanoïden zie je nu zoals gezegd overal: in de zorg, in de huishouding, in restaurants, in de bouw. Ze werken zij aan zij met ons en zijn niet meer weg te denken.

Duurzame bedrijven krijgen binnen deze kaders alle ruimte om te ondernemen, mede dankzij ons nieuwe belastingstelsel dat internationaal veel wordt geprezen om zijn eenvoud en effectiviteit. (Zie de kadertekst over het nieuwe belastingstelsel op pagina 96.)

Sectorontwikkeling

Vanzelfsprekend heeft de transitie naar een nieuwe duurzame economie gevolgen gehad voor de bedrijfstakken waarin we als Nederlanders ons geld verdienen. (Zie de ontwikkelijlijn over banen op pagina 66.)

Zoals gezegd is de werkende beroepsbevolking de afgelopen vijftien jaar vrijwel gelijk gebleven. Nederland telt nog altijd zo'n 11,5 miljoen banen. Kijken we naar de verdeling van deze banen over de sectoren, dan zien we opmerkelijke verschuivingen.

De meeste Nederlanders, zo'n 2,5 miljoen, werken nog altijd in de sector 'handel, vervoer en horeca'. Dit ondanks de verschuivingen *binnen* deze drie omvangrijke sub-bedrijfstakken. Zoals gezegd zijn in de distributie tienduizenden banen verdwenen door robotisering. De sector vervoer, waaronder ook alle bezorgdiensten vallen, is net als de distributie gekrompen doordat onze consumptie in volume (het aantal producten per Nederlander per jaar) is afgenomen.

Daar staat tegenover dat de horeca in onze vergrijsde samenleving nog altijd heeft te kampen met tekorten aan menselijke werknemers. Ook de cultuursector heeft, mede dankzij de cultuurconsumptie van met name koopkrachtige ouderen, zich weten te herstellen van de afbouw van de subsidies in de jaren twintig.

De humanoïden zie je nu overal: in de zorg, in de huishouding, in restaurants, in de bouw. Ze werken zij aan zij met ons en zijn niet meer weg te denken.

De zakelijke dienstverlening, in de jaren twintig nog de op een na grootste banenmotor van Nederland, is ingehaald door de zorgsector. In de sector zorg en welzijn, waaronder volgens de definitie van het CBS nog altijd ook de kinderopvang, jeugdzorg en het sociaal werk vallen, werken nu circa 2,3 miljoen mensen. Dat is een op de vijf werkende mensen.

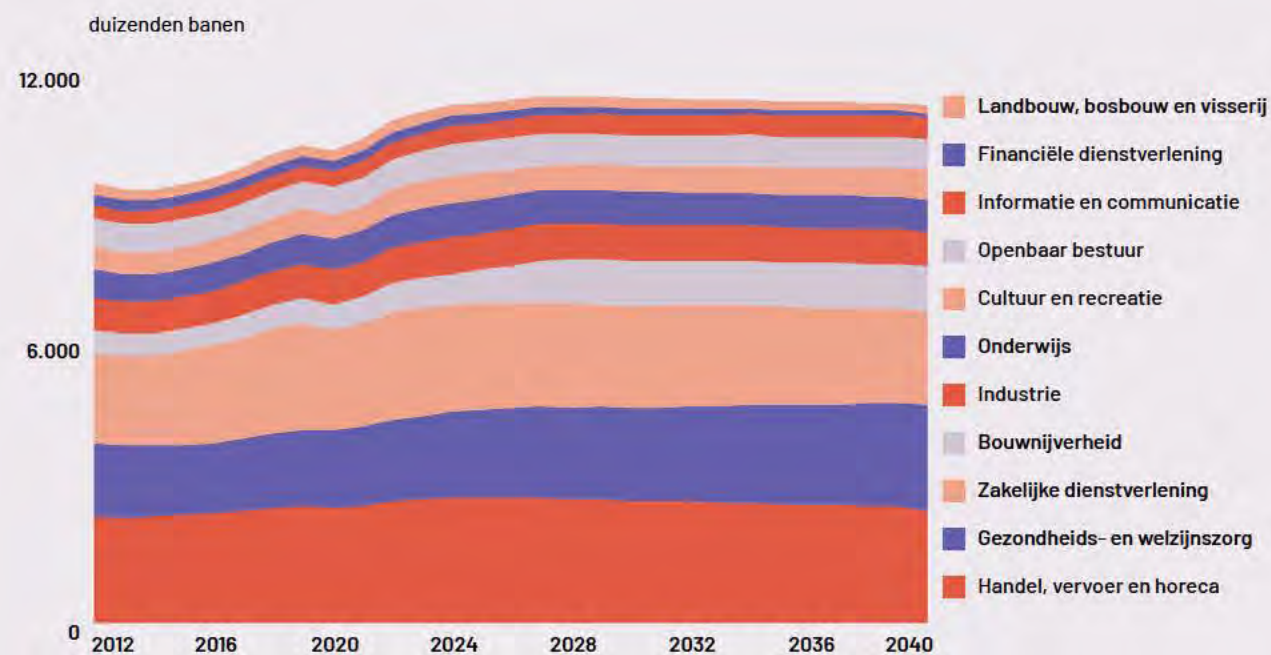
Dat is veel, maar minder dan verwacht. Dat de groei van het aantal zorgbanen enigszins binnen de perken is gebleven, danken we vooral aan doelbewuste inperking van het budget voor de zorgconsumptie. Aan de vraagkant hebben ook de robotisering van het huishouden en innovatie op het terrein van zelfdiagnose en zelfzorg geholpen. Door de nijpende krapte aan personeel, met name in de kinderopvang en in de verpleging, is het aantal mensen dat in de zorg is gaan werken de afgelopen jaren gestegen met zo'n 1,5 procent per jaar.⁴⁶ Hoewel mensen nu veel meer zelf doen dan vroeger en robots de helpende hand bieden, hebben we met name in de ouderenzorg nog altijd gebrek aan personeel.

In de zakelijke dienstverlening werken nu ook nog dik twee miljoen mensen. De afgelopen jaren zijn daar bijna een half miljoen banen verdwenen door de inzet van AI, maar ook door het succes van het meerjarige Deltaprogramma De Grote Vereenvoudiging. De samenleving is minder complex geworden, met minder regels en minder verantwoordingsdruk, waardoor bedrijven en burgers minder afhankelijk zijn van zakelijk dienstverleners, zoals accountants en juristen.

Hoewel er in Nederland nu meer wordt onderwezen en getraind dan ooit, is het initiële onderwijs zelf een wat minder grote werkgever dan voorheen. Dit komt ook door technologie, maar vooral door de daling van het aantal leerlingen. Per saldo hebben we nu 10 procent minder leerlingen in het initieel onderwijs dan in de jaren twintig en ook minder leerkrachten. Het lerarentekort is verdwenen, ook doordat het beroep de afgelopen jaren populairder is geworden.

Hoe staan we ervoor in 2040 en hoe heeft het aantal banen per sector zich ontwikkeld?

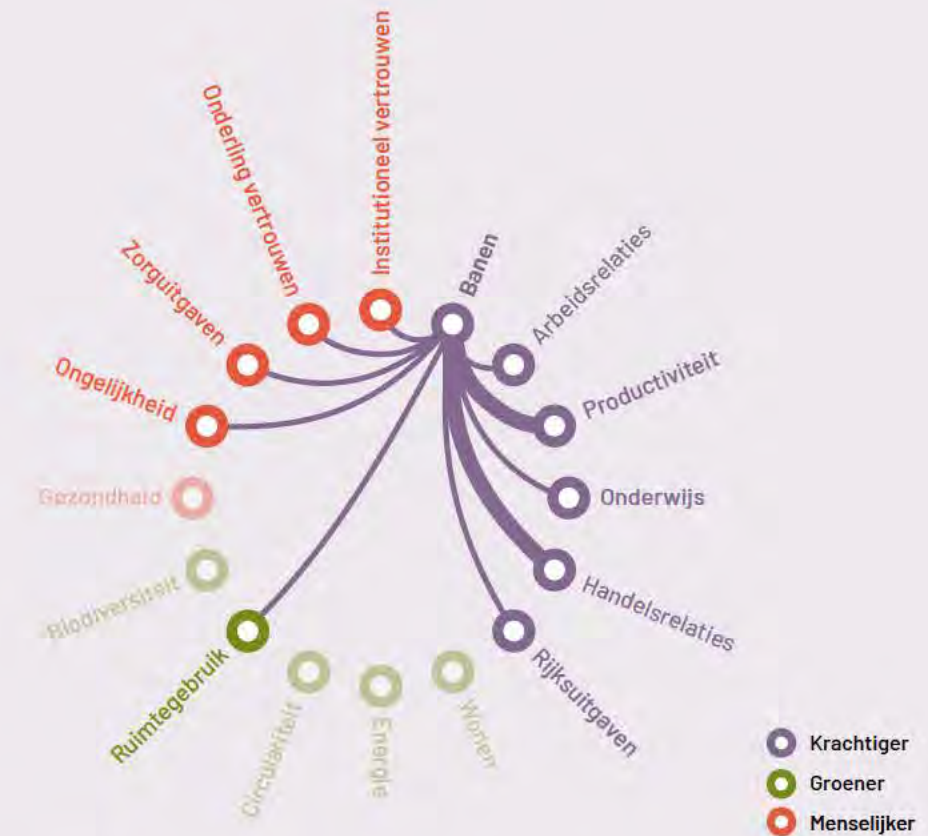
Als we in 2040 terugkijken, zien we dat de Nederlandse arbeidsmarkt in aantallen opvallend stabiel is gebleven: de beroepsbevolking schommelt al jaren rond de 9,6 miljoen werkenden en het totaal aantal banen rond de 11,5 miljoen. Achter dat stabiele totaal schuilen wel grote verschuivingen tussen sectoren, zoals van private naar publieke sectoren.^{47,48}

Afbeelding 2.2
Gerealiseerde ontwikkeling van het aantal banen per bedrijfstak in 2040.
Bron: CBS (2024), bewerking door Denktank Nederland 2040.

De landbouw heeft door schaalvergroting, robotisering en de afname van het aantal bedrijven aan werkgelegenheid ingeboet. De financiële dienstverlening is tussen 2025 en 2040 vrijwel gehalveerd, met name door de opkomst van AI. In de ICT-sector daarentegen nam het aantal banen met bijna 20 procent toe. De vraag naar specialisten in cloud, AI, cybersecurity en robotica groeide door. Bij het openbaar bestuur was juist krimp te zien. Door het Deltaprogramma De Grote Vereenvoudiging nam het aantal beleidsfuncties bij het Rijk, gemeenten en provincies sterk af, terwijl de werkgelegenheid in uitvoerende diensten als politie, justitie en brandweer grotendeels gelijk bleef. De cultuursector kromp in de jaren twintig door bezuinigingen, maar herstelde daarna. Sinds 2030 groeit het aantal banen weer, mede door de toegenomen vraag naar beleving en vrije tijd.

Wat zijn de meest relevante relaties tussen deze ontwikkellijn en andere ontwikkellijnen?

In het onderwijs daalde het aantal banen met 5 procent, de helft van de krimp van het aantal leerlingen. De industrie bleef in omvang stabiel, maar werd veel efficiënter. Dankzij automatisering en robotisering wordt nu meer geproduceerd met minder mensen. De bouwnijverheid beleefde een piek aan werkgelegenheid tussen 2025 en 2035. Ondanks industrialisatie van het bouwproces, nam het aantal banen met de helft toe door grootschalige investeringen in woningbouw en energie-infrastructuur.⁴⁹

De zakelijke dienstverlening kromp, vooral door de inzet van AI. Uitzondering waren opleidings- en ontwikkelfuncties, die groeiden door de behoefte aan permanente scholing. In de zorg zijn we efficiënter gaan werken door AI-toepassingen en het verminderen van (onnodige) administratie. Het aantal banen in de zorg is met een kwart gegroeid, terwijl het zorgbudget twee keer zo hard is toegenomen. We kunnen in verhouding met minder banen toe doordat we minder arbeidsintensieve curatieve zorg zijn gaan verlenen.

Tot slot kromp de werkgelegenheid in handel, vervoer en horeca. Automatisering, robotisering en veranderend consumentengedrag drukten daar het aantal banen.

Tegelijkertijd zien we dat meer mensen werken in het bij- en omscholen van volwassenen. Dankzij de introductie van het individuele ontwikkelbudget hebben we het ‘leven lang ontwikkelen’ eindelijk een slinger kunnen geven.⁵⁰

Ambtenaren zijn de afgelopen vijftien jaar onmisbaar geweest om de grote veranderingen in goede banen te leiden. Het totaal aantal banen bij de overheid is sinds 2024 met 2 procent gedaald tot 676 duizend. Binnen deze groep is sprake van een flinke verschuiving: het aantal beleidsambtenaren en toezichthouders is met zo’n 20 procent gedaald en uitvoerende taken van de overheid zijn juist versterkt, zoals bij defensie en door de grootschalige invoering van basisbanen.

Het aantal beleidsmakers in overheidsdienst hebben we de afgelopen jaren kunnen terugbrengen, mede door het meerjarig Deltaprogramma De Grote Vereenvoudiging (zie kader op pagina 72) en het werk dat de Kafkateams de afgelopen jaren hebben gedaan. We maken nu minder rijksbeleid en hebben afscheid genomen van de ongekende bestuurlijke drukte die begin deze eeuw was ontstaan in de chaos van de decentralisaties, met al die verschillende regio-indelingen en samenwerkingsverbanden. Gemeenten en provincies pakken nu nadrukkelijker zelf hun verantwoordelijkheid en hebben hier ook meer handen voor door de verschuiving van beleid naar uitvoering.

De verantwoordingslast van decentrale overheden en uitvoeringsorganisaties hebben we met ruim 90 procent kunnen terugschroeven. Dat scheelt duizenden controlerende ambtenaren en het maakt dat de arbeidsproductiviteit bij de overheid de afgelopen jaren zowaar iets is gestegen. De overheidsbrede informatievoorziening is dusdanig verbeterd en vereenvoudigd dat Estland nu bij ons komt kijken, in plaats van andersom.

Overheidsbeleid is nu primair gericht op de lange termijn. Daarmee bedoelen we het Nederland van 2060 of 2075. Ook onze acute problemen bezien we in dat licht en pakken we aan met de langetermijndoelen voor ogen. Matigheid is een kardinale deugd voor alle politici en alle overheidsdienaren. Het aantal wetten dat nu door het parlement gaat, is nog geen tiende van wat het twintig jaar geleden was. De wetten die behandeld worden, krijgen meer aandacht, zitten beter in elkaar en kennen een invoeringstermijn waarbinnen geen wijzigingen worden toegestaan. Wetten zijn standaard ‘regelarm’ op hoofdlijnen, met ruimte voor de uitvoering. Burgers én politici realiseren zich nu terdege: niet elk maatschappelijk probleem vraagt om overheidsingrijpen.⁵¹ Niet elk risico vraagt om een nieuwe regel.

De bouwsector is aanvankelijk hard gegroeid door de grote vraag naar vaklieden veroorzaakt door de bouwspurt eind jaren twintig, in combinatie met de energietransitie. De grote isolatieoperatie, circulair en biobased bouwen, de elektrificatie van huizen, bedrijven en het vervoer, en het verzwaren van de elektriciteitsnetten: het is een enorme klus waar nog altijd honderdduizenden vaklieden aan werken.

De afgelopen jaren is de bouw steeds verder geïndustrialiseerd. Dat betekent dat hele stukken woningen nu kant en klaar uit de fabriek komen. Robots leveren ambachtelijk vakwerk af. De bouw is de laatste jaren veel bezig met infrastructuur en met het verder klimaatbestendig maken van ons land. Ook hierbij geldt nog altijd het aloude principe ‘water en bodem zijn sturend’. Het weer wordt ieder jaar extremer en het is en blijft een uitdaging om in onze rivierdelta de negatieve effecten hiervan te beheersen.

In een rijke, sterk vergrijsde samenleving als de onze floreert de cultuursector, ook zonder veel subsidie. Nederland telt nu ruim vier miljoen relatief fitte 68-plussers. De overgrote meerderheid daarvan heeft boven op het basispensioen een goed pensioen en wil graag leuke dingen doen. De gepensioneerden van nu zijn de actiefste, gezondste en koopkrachtigste grijze generatie ooit. Velen zijn nog gewoon aan het werk. Ze doen veel aan sport en zijn actief in de buurt en bij verenigingen. Net als de horeca profiteren musea en podia daarvan. Groepsimmersie, het je gezamenlijk onderdompelen in de mooiste virtuele realiteiten, is enorm populair. Ook is er de laatste tijd veel aandacht voor bewust lowtech lokale en gemeenschapsgerichte initiatieven. Mensen organiseren en produceren veel, zoals festivals, buurtprojecten en gemeenschapskunst.

De ICT blijft ook een florerende sector, al is daarbinnen de laatste jaren veel gebeurd. Door artificialisering zijn er in de ICT tienduizenden banen verdwenen, maar ook evengoed weer bijgekomen. AI, robots en automatisering nemen in andere sectoren mensen veel werk uit handen, maar dat betekent dat er voor de IT werk aan de winkel is.

De landbouw is en blijft van groot belang voor Nederland en Europa. Telde ons land begin 2000 nog bijna honderdduizend landbouwbedrijven, halverwege de jaren twintig waren dat er nog ongeveer de helft en nu zijn het er zo’n 25 duizend.⁵² Met de automatisering en robotisering is het in de landbouw hard gegaan, met name in de kassen. Het aantal banen in de sector, waaronder ook bosbouw en visserij vallen, is gedaald van 230 duizend in de jaren twintig naar 163 duizend banen nu. Qua oppervlaktegebruik heeft de landbouw wat ingeleverd, maar toch blijft het overgrote deel van Nederland bestaan uit fraaie open landbouwgebieden.

In de financiële sector wordt nog altijd veel geld verdiend, maar hij is niet meer de banenmotor van weleer. Banken, verzekeraars en pensioenfondsen zijn sterk in personeel gekrompen door verdere automatisering en artificialisering. Geld en geldzaken zijn vrijwel volledig gedigitaliseerd.

Verschuiving naar hoogproductieve, plaatsgebonden en ruimte-efficiënte activiteiten

De afgelopen decennia zagen we niet alleen verschuivingen tussen sectoren, maar zoals gezegd ook binnen de bedrijfstakken. Terugkijkend zien we dat Nederland vooral afscheid heeft genomen van activiteiten met een lage toegevoegde waarde,

Nederland heeft niet-plaatsgebonden activiteiten met relatief weinig waarde afgebouwd

Afbeelding 2.3
Schematische indeling van economische activiteiten. In 2040 hebben we in Nederland voornamelijk plaatsgebonden activiteiten (oranje) en niet-plaatsgebonden activiteiten met hoge toegevoegde waarde (lichtpaars).
Bron: Denkwerk (2023), bewerking door Denktank Nederland 2040.

een groot ruimtebeslag en een grote ecologische voetafdruk. We hebben ingezet op het versterken van onze concurrentiepositie.⁵³ En dus op activiteiten, sectoren en economische 'ecosystemen' met een hoge toegevoegde waarde.⁵⁴ (Zie afbeelding 2.3 op pagina 70.)

Dit was niet alleen economisch logisch, maar ook noodzakelijk. De krappe arbeidsmarkt, het gebrek aan ruimte, de leefbaarheid in arme wijken en de toestand van natuur en klimaat maakten ingrijpen in de economie onvermijdelijk. Arbeidsintensieve, energieverblindende en vervuilende activiteiten hebben we ingeruild voor toekomstbestendige alternatieven. Het consequent beprijsen en normeren van milieuvervuiling, broeikasgasuitstoot en grondstoffengebruik zijn daarvoor essentieel geweest.

We zijn ons als samenleving ook meer gaan richten op zogeheten plaatsgebonden activiteiten: werk dat niet naar het buitenland kan worden verplaatst. Denk aan publieke diensten zoals zorg, veiligheid en bestuur, of aan de bouw, horeca, schoonmaak en de persoonlijke dienstverlening (zie afbeelding 2.3).

Veel niet-plaatsgebonden activiteiten die relatief weinig waarde toevoegden, zijn afgebouwd. Nederland is allang geen land meer van veevoerbouwen voor de export, sierteelt en de bloemenveiling. De afbouw van activiteiten is niet altijd zonder slag of stoot gegaan. Denk aan de discussie in de jaren twintig over de veeteelt of over de verhuizing van onze energie-intensieve industrie naar delen van Europa waar meer duurzame energie wordt opgewekt dan hier. Dankzij een proactieve vakbeweging, die eerder jarenlang gestreden had om deze fabrieken open te houden, en nauwe samenwerking met de overheid, konden de ontslagen werknemers worden omgeschoold. De overgrote meerderheid kon elders aan de slag.

Ruimte-intensieve activiteiten, zoals akkerbouw voor veevoer of grootschalige distributiecentra, hebben we afgebouwd op plekken waar ruimte schaars is. Dit gaf ruimte voor woningbouw, bedrijvigheid, natuur, klimaatadaptatie, defensie en nieuwe infrastructuur, waarmee Nederland zich niet alleen economisch, maar ook ruimtelijk verder kon ontwikkelen. (Zie de ontwikkelingslijn over ruimtegebruik op pagina 122.)

De Grote Vereenvoudiging

De Grote Vereenvoudiging is een meerjarig Deltaprogramma gericht op het terugdringen van de regel- en verantwoordingsdruk. Dankzij dit programma hebben we nu in 2040 meer ruimte voor burgers, bedrijven, uitvoerders en initiatieven uit de samenleving en minder regels, beleid en verantwoordingsdruk. De Grote Vereenvoudiging is essentieel geweest voor het vergroten van de kracht, wendbaarheid en menselijkheid van de samenleving. De overheid is voor mensen weer begrijpelijk en betrouwbaar.

De Grote Vereenvoudiging heeft drie programmalijnen:

1. **Sociale zekerheid en belastingen**
2. **Relatie burger-overheid**
3. **Ontregel Nederland**

Programmalijn 1 is sinds de invoering van het nieuwe belastingstelsel al grotendeels gerealiseerd. We hebben nu een eenvoudig, rechtvaardig, effectief en efficiënt belastingstelsel (zie de kadertekst over het nieuwe belastingstelsel op pagina 96). Ook het stelsel voor de sociale zekerheid is al een stuk simpeler, menselijker en uitvoerbaarder. Het garantie-inkomen (zie de kadertekst op pagina 132) vervangt nu als basisvoorziening regelingen zoals de toeslagen en de bijstand.

Programmalijn 2 richt zich op de vereenvoudiging van de relatie tussen burger en overheid en bedrijven en overheid. Dit is en blijft werk in uitvoering, maar we hebben hierin al grote stappen gezet. Onze overheden handelen naar de kernwaarden van behoorlijk overheidsoptreden: openheid, respect, betrokkenheid en betrouwbaarheid.⁵⁵ Burgers en bedrijven spreken overheden hier nu ook op aan.

Uitvoeringsorganisaties zoals de Belastingdienst hebben meer probleemoplossend vermogen dan voorheen en verlenen merkbaar betere diensten. Ze zijn professioneel en behulpzaam. Overheidsinformatie is ook beter te begrijpen, mede door gebruik van AI. Burgers ervaren betere rechtsbescherming. De rechtspraak is snel, eerlijk en dichtbij. Het vertrouwen in de rechtsstaat is na de moeilijke jaren twintig hersteld (zie ook de ontwikkellijn over institutioneel vertrouwen op pagina 156).

Dankzij het herontwerp van het sociaal domein is een goed toegankelijke basisinfrastructuur ontstaan, met voor iedereen overal in Nederland een integrale school, een buurthuis, een bibliotheek, een werkcentrum en een gezondheidscentrum in de buurt: helder, herkenbaar en begrijpelijk.

Programmalijn 3 is ook in volle gang. Dit is het echte ontregelprogramma, gericht op het terugdringen van regelgeving, bureaucratisme en verantwoordingsdrift. We doen dit nog altijd door regels steeds denkbeeldig te schrappen en ze bij 'herinvoering' te filteren op noodzaak, werkzaamheid en uitvoerbaarheid. En dan blijft er weinig over.

In de zorg, het onderwijs, de bouw, het sociaal domein en de financiële sector hebben we in vijftien jaar tijd vele duizenden regels geschrapt, miljarden aan besparingen ingeboekt en het werkplezier weten te vergroten. De zorg heeft in deze beweging vooropgelopen. In 2030 was daar de administratieve druk op professionals al gehalveerd. Nu besteden zorgprofessionals nog geen halve dag per week aan administratieve taken. Bij uitvoeringsorganisaties hebben we de verantwoordingslast met bijna 90 procent teruggebracht, door minder informatie te vragen en door automatisering.

Dankzij De Grote Vereenvoudiging hebben we het aantal beleidsambtenaren met een vijfde kunnen verminderen en zijn overheden en toezichthouders terughoudender geworden met het maken van nieuw beleid. De neiging om eigen, uitgebreidere versies te maken van regelgeving die van hogerhand komt, bijvoorbeeld uit Brussel, is weg. Wetgeving is nu grofmazig en niet meer fijnmazig. Beleidsmakers hebben ook minder de neiging om beleid te willen 'finetunen'.

Ontregel Nederland heeft bijgedragen aan de kwaliteit van het beleid. Ambtenaren maken minder beleid, maar wat ze maken doen ze zorgvuldig, volgens de stappen van het Beleidskompas, rekening houdend met de lange termijn en in samenspraak met belanghebbende burgers en bedrijven.⁵⁶

Nationale toezichthouders en gemeentelijke toezichthouders zijn afgeschaald. Inspecties en toezichthouders zijn afgeslankt. De meeste toezichthouders zitten qua aantallen mensen nu weer op het niveau van eind vorige eeuw. Dit heeft de druk op de ondertoezichtgestelden sterk verlicht. Van de tienduizenden Nederlanders die in de jaren twintig voltijds bezig waren met verantwoording en naleving, doet de overgrote meerderheid nu weer waardevol werk.

Dankzij een decennium aan grote vereenvoudigingen hebben ondernemers, professionals en burgers de controle terug over hun eigen werk en leven. Dit heeft bijgedragen aan het herstel van het vertrouwen en het doen afnemen van het maatschappelijk onbehagen (zie ook de ontwikkellijn over institutioneel vertrouwen op pagina 156). De Grote Vereenvoudiging is zelfs heilzaam voor de mentale gezondheid, blijkt uit recent onderzoek.

Door het terugdringen van de complexiteit van de samenleving heeft De Grote Vereenvoudiging ook gemaakt dat Nederland wendbaarder en weerbaarder is.

Maar we zijn er nog niet. Het is belangrijk dat we blijven wieden. Het terugdringen van complexiteit en bureaucratisme blijft een voortdurende opgave.

Productief hogelonenland

Dat Nederland krachtiger is dan voorheen, merk je in 2040 ook op de arbeidsmarkt. We zijn nu met negentien miljoen mensen waarvan ongeveer elf miljoen mensen betaald werk hebben. Er wordt hard gewerkt. Vooral de arbeidsdeelname van vrouwen en ouderen is gestegen. De pensioenleeftijd is nu 68 jaar, maar steeds meer mensen werken langer door. Mannen werken gemiddeld wat minder uren per week dan in het begin van de eeuw, vrouwen juist wat meer.⁵⁷ De loonkloof tussen mannen en vrouwen behoort tegenwoordig echt tot het verleden. Mensen die betaald werk hebben, werken nu gemiddeld 34 uur per week. Dat is gemiddeld ruim 5 procent meer dan in de hoogtijdagen van het deeltijdwerk in de jaren twintig.⁵⁸ Mensen hebben ten opzichte van vroeger nu over het algemeen ook wel meer flexibiliteit om hun eigen werktijden te bepalen.

Ondanks de ongekende technologische vooruitgang, blijven goed opgeleide mensen voor de meeste organisaties de cruciale succesfactor. De afgelopen jaren heeft de overheid daarom fors geïnvesteerd in onderwijs en onderzoek. Door extra investeringen in praktijkgericht onderzoek zijn resultaten van fundamenteel wetenschappelijk onderzoek ook vertaald naar innovaties binnen het midden- en kleinbedrijf. De lonen zijn, ook als we rekening houden met de inflatie, hoger dan twintig jaar geleden, ook omdat de arbeidsproductiviteit wat hoger is (zie de ontwikkellijn over productiviteit op pagina 80).

Werken loont. Door het nieuwe belastingstelsel belandt er van iedere verdiende euro nu meer in onze portemonnee. (Zie de kadertekst over het nieuwe belastingstelsel op pagina 96.) Ook zien we op ons loonoverzicht al sinds 2032 wat we écht verdienen: dat betekent dat werknemers niet alleen hun bruto salaris terugzien op hun loonstrookje, maar ook alle bijkomende werkgeverslasten, zoals werkgeversbijdragen aan sociale verzekeringen en wat de werkgever betaalt aan pensioenpremies.⁵⁹ De betere loonstrook geeft mensen inzicht in alle kosten die hun werkgever voor ze maakt, anders gezegd: in wat ze dus eigenlijk verdienen. En dat is dus wel 40 procent meer dan werknemers vroeger dachten.⁶⁰

Werken loont ook voor mensen met een minimumloon. We hebben nu al jaren één wettelijk minimum-uurloonniveau voor iedereen vanaf 18 jaar. Om werkgevers te compenseren voor dit hogere minimumloon hebben we destijds de werkgeversbelasting op arbeid verlaagd.⁶¹

Werk is nu goed en waardig. Dit betekent dat werk behalve een goed inkomen ook vrijheid biedt, dat het een beroep doet op wat mensen kunnen, dat het voorziet in goede sociale relaties met klanten en collega's en dat het mensen voldoende tijd en ruimte biedt voor hun privéleven.⁶²

Hoewel door robotisering, artificialisering en het terugdringen van de regeldruk honderdduizenden banen zijn verdwenen, is de arbeidsmarkt nog altijd aan de

krappe kant. Werk in bijvoorbeeld de zorg, het onderwijs, de horeca en de cultuursector is grotendeels mensenwerk gebleven. De meeste mensen zijn hierdoor zeker van werk. De fiscale verschillen tussen wat begin jaren twintig nog 'vast' en 'zzp' heette, zijn weg.

Door het Deltaprogramma De Grote Vereenvoudiging hebben we op de arbeidsmarkt nu nog maar drie soorten contracten.⁶³ Twee voor werknemers en een voor ondernemers (zie ook de ontwikkellijn over arbeidsrelaties op pagina 76). Werknemers hebben twee keuzes: ze zijn óf rechtstreeks in dienst bij hun werkgever óf ze staan onder contract bij een derde partij, zoals een uitzendbureau.

De tijden dat werkgevers onder het mom van ondernemerschap mensen 'schijnzelfstandig' voor zich lieten werken, waardoor ze niet meer hoefden bij te dragen aan de sociale zekerheid, zijn voorbij. Deze schijnzelfstandigen zijn of in dienst gegaan, of hebben gekozen voor het ondernemerschap. Werknemers krijgen doorgaans eerst een jaarcontract. Dat kan nog altijd tweemaal worden verlengd, voordat het overgaat in een contract voor onbepaalde tijd.

Ondernemers zijn nu alleen nog maar échte ondernemers, die echt risico lopen en die dit risico ook kunnen doorbelasten in hun tarieven. Dit betekent dat alleen degene die per uur minimaal tweeëneenhalf maal zo veel kan rekenen als een vergelijkbare werknemer een ondernemer is. Het betekent ook dat ondernemers nu allemaal verplicht verzekerd zijn voor arbeidsongeschiktheid en voor hun pensioen.⁶⁴

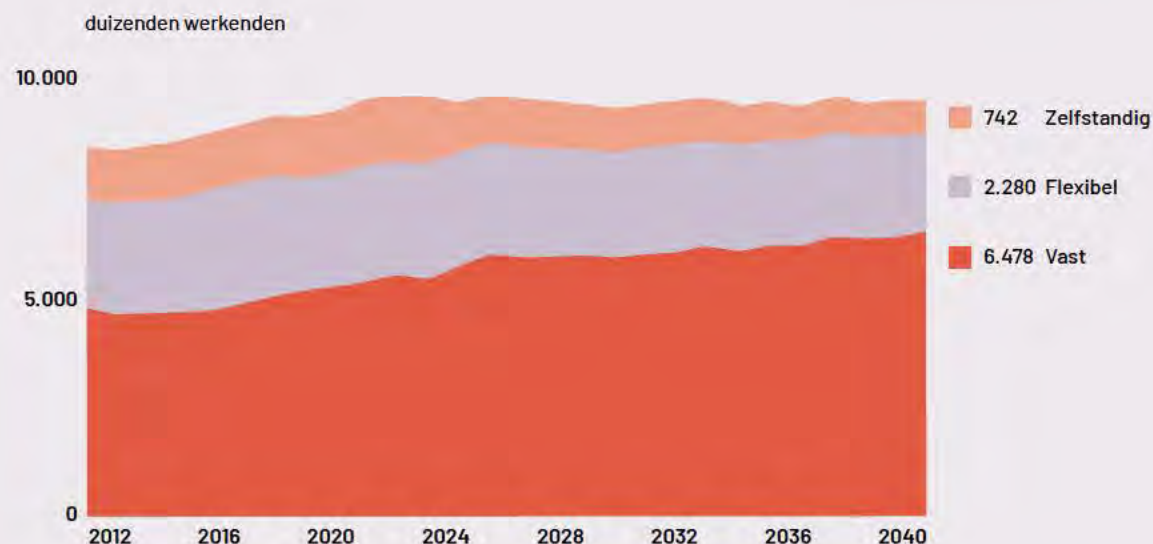
Werknemers en ondernemers worden in ons nieuwe belastingstelsel fiscaal gelijk behandeld. Dat noemen we 'de contractneutrale arbeidsmarkt'. De fiscale voordelen die schijnzelfstandigen vroeger hadden, zoals de zelfstandigenaftrek en de mkb-winstvrijstellingsregeling, zijn weg. Arbeidsinkomen wordt gelijk belast, of dat nu loopt via een onderneming (vennootschapsbelasting en dividendbelasting) of via een arbeidscontract (inkomstenbelasting). (Zie de kadertekst over het nieuwe belastingstelsel op pagina 96.)

Voordeel van het hoge minimumuurloon is dat veel ongekwalificeerd werk is verdwenen, vervangen door robotisering en artificialisering. Dat is goed geweest voor de arbeidsproductiviteit. Het is ook goed geweest voor de waarde van werk. Mede door de verhoging van het minimumloon zijn ook de andere lonen gestegen. Noodzakelijke beroepen, zoals elektromonteurs, wegenbouwers, politieagenten en leerkrachten verdienen salarissen waarvan je nu goed kunt leven, ook in de grote stad.

Bedrijfstakingen die het moesten hebben van goedkope arbeidskrachten en wat in de jaren twintig neerbuigend 'wegwerpflex' heette, zijn geautomatiseerd of verdwenen. De uitbuiting van de mensen die ongeschoolde en slechtbetaalde arbeid verrichten in kassen, slachthuizen en distributiecentra is verleden tijd.⁶⁵

Hoe staan we ervoor in 2040 en hoe hebben arbeidsrelaties zich ontwikkeld?

De werkzame beroepsbevolking is de afgelopen vijftien jaar qua omvang relatief stabiel gebleven en bestaat nu uit zo'n 9,6 miljoen mensen. Met elkaar werken deze mensen nog altijd in zo'n 11,5 miljoen banen. (Zie de ontwikkellijn banen op pagina 66.)

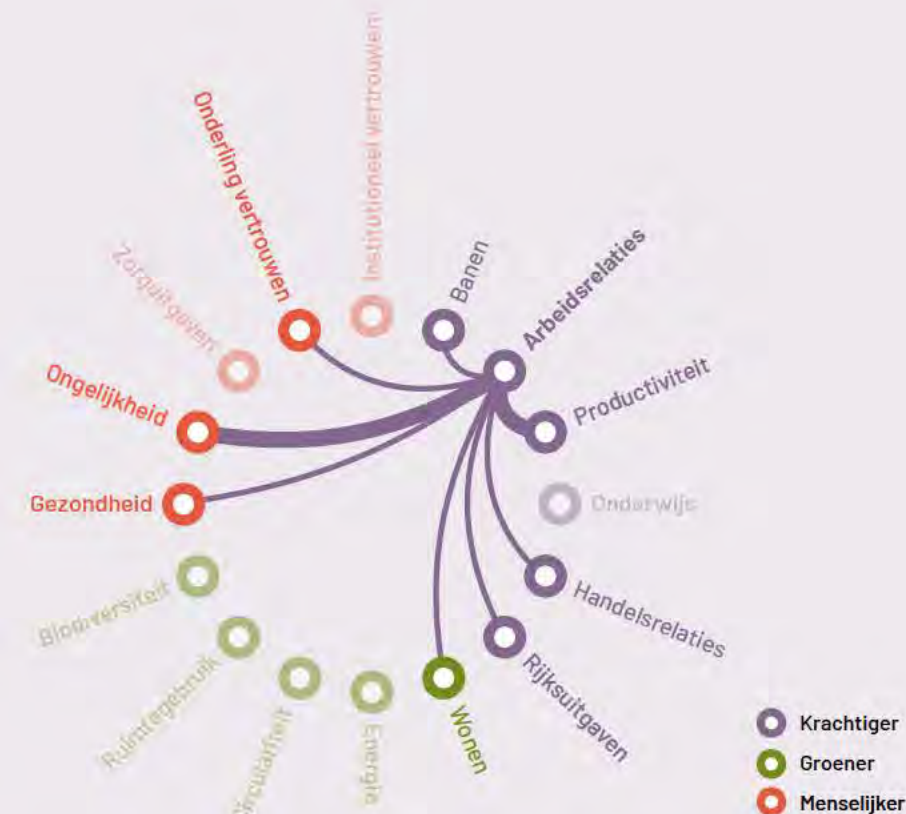

Afbeelding 2.4
Gerealiseerde ontwikkeling van het aantal werkenden van 15 tot 75 jaar naar type arbeidsrelatie in 2040.
Bron: CBS (2022), bewerking door Denktank Nederland 2040.

De verhouding tussen de drie verschillende typen arbeidsrelaties (vast, flexibel, zelfstandig) is wel veranderd. Per saldo hebben we nu minder zelfstandigen, minder mensen met een flexibel contract en relatief meer mensen met een vast dienstverband. Veel werkenden die voorheen zelfstandig waren of werkten op flexibele contracten zijn dus overgegaan op vaste arbeidsrelaties.

Met name de verhouding tussen vast en zzp is anders. Veel zzp'ers vielen begin deze eeuw nog onder 'zelfstandig', terwijl ze dat eigenlijk niet waren. De zzp'ers die 'schijnzelfstandigen' waren zijn de afgelopen jaren in dienst gegaan. Dit komt onder meer door de aangescherpte handhaving op schijnzelfstandigheid in de jaren twintig en het wegvallen van de fiscale voordelen voor zzp'ers in het nieuwe belastingstelsel. De meeste zzp'ers hebben daardoor ervoor gekozen om óf rechtstreeks in dienst te gaan bij hun werkgever óf bij een derde partij, zoals een uitzendbureau. Het percentage 'vast' is hierdoor tussen 2024 en 2040 gestegen van 56 naar 68 procent van de werkzame

Wat zijn de meest relevante relaties tussen deze ontwikkellijn en andere ontwikkellijnen?

beroepsbevolking. Het percentage werkenden met een flexibele arbeidsrelatie, denk bijvoorbeeld aan tijdelijke contracten, is ook wat gedaald, namelijk van 28 procent in 2024 naar 24 procent in 2040.⁶⁶

Een klein deel van de zzp'ers heeft gekozen voor het ondernemerschap. In de huidige arbeidsmarkt, die we nu 'contractneutraal' kunnen noemen, zijn er geen onheuse prikkels meer die schijnzelfstandigheid aantrekkelijk maken. Door dit alles is het aantal zelfstandigen zonder personeel de afgelopen jaren dus gedaald en daarmee dus ook het percentage ondernemers. Terwijl het aantal zelfstandigen mét personeel ongeveer gelijk is gebleven, is door de daling van het aantal zzp'ers het percentage ondernemers gedaald van 16 procent halverwege de jaren twintig naar 8 procent nu. Nederland telt nu, net als in de jaren twintig, zo'n 362 duizend ondernemers met personeel.

Mensen die van buiten de EU naar Nederland willen komen om te werken, selecteren we bewust op basis van hun potentiële meerwaarde voor onze samenleving. In veel gevallen – bekend voorbeeld zijn verpleegkundigen en tandartsen – leiden we ze er speciaal voor op, al in het land van herkomst.⁶⁷ Het mooie van deze Europese competentiepartnerschappen is dat we ter plekke altijd minstens dubbel zo veel mensen opleiden als we zelf nodig hebben. Geen ‘braindrain’ dus, maar juist een belangrijke bijdrage aan de beroepsbevolking van onze partnerlanden.

Nederland is een hogelonenland geworden, zoals landen als Noorwegen en Zwitserland dat in het verleden ook al waren. Er zijn geen werkende armen meer.⁶⁸ Dankzij de gestegen arbeidsproductiviteit kunnen we ons dit permitteren. Nederland excelleert nu in digitale kennis, vaardigheden én wendbaarheid. Dat komt onder meer doordat we een vast percentage (1,5 procent) van ons nationaal inkomen in innovatie investeren, een norm die inmiddels in de hele EU geldt. We besteden veel geld aan onderwijs, omscholing, wetenschap en innovatie en behoren daarin nu weer tot de top 3 van Europa. Dankzij deze nadruk op voortdurende ontwikkeling weten we ons aan te passen aan de snel veranderende digitale wereld.

Nadeel van de hogere lonen en het minimumuurloon was dat veel mensen met een beperkte loonwaarde geen werk meer konden krijgen. Uiteraard zijn deze mensen niet met een garantie-inkomen langs de kant blijven staan. Dat wil niemand, en we kunnen het ons ook niet permitteren. Iedereen is nodig, dus iedereen die dat kan, doet mee.

Sinds begin jaren dertig krijgt iemand die zich bij het werkcentrum meldt op zoek naar werk meestal snel weer een nieuwe baan. Daarnaast ontvangen mensen die even geen werk hebben nu het garantie-inkomen, dat in de plaats is gekomen van de bijstandsuitkering. Verdien je minder dan het sociaal minimum, dan word je door de fiscus gecompenseerd. Bijkomend voordeel is dat mensen naast hun garantie-inkomen onbeperkt kunnen bijverdienen (zie kader over het garantie-inkomen op pagina 132).

Mensen die volledig van het garantie-inkomen leven, moeten zich melden bij het werkcentrum. Wie na drie maanden geen nieuwe reguliere baan weet te vinden én een loonwaarde heeft van minimaal 30 procent van het wettelijk minimumloon, krijgt een basisbaan bij de gemeente.⁶⁹ Er hebben nu, tien jaar na de introductie, 330 duizend mensen zo’n basisbaan. Bijna de helft daarvan werkt voor de acht grootste gemeenten (de G8): Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Den Haag, Eindhoven, Almere, Groningen en Tilburg.

Deze basisbaners zijn inmiddels onmisbaar in onze dorpen en wijken. Ze doen nuttig gemeenschaps- en opbouwwerk. Ze ondersteunen de sociale infrastructuur van gemeenten. Ze helpen bij het onderhouden en verfraaien van

onze groene steden. Ze werken in de ouderenzorg en helpen op de integrale scholen. Wat vroeger zogenaamd baan zekerheid was, is nu voor vrijwel iedereen werkzekerheid.

Hoewel we nu gemiddeld een oudere beroepsbevolking hebben, is het verzuim lager dan voorheen. Dit komt doordat de volksgezondheid beter is, zowel fysiek als mentaal. Maar het komt ook doordat ziek zijn financieel minder aantrekkelijk is geworden. Het loont om zo snel als mogelijk te re-integreren.

Investeren in mensen

We zijn, kortom, een hoogproductief kennisland. Naast technologie spelen onderwijs en kennisontwikkeling hierin een cruciale rol. We zijn erin geslaagd de vele samenwerkingsverbanden tussen bedrijven, burgers, wetenschap en overheid om te vormen tot netwerken die structureel samenwerken aan onderzoek, ontwikkeling en innovatie. We besteden daar als land dus ook een aanzienlijk groter deel van onze rijkdom aan: de overheid stopt structureel 1,5 procent van het nationaal inkomen in onderzoek en ontwikkeling. Dat is nu dus 30 miljard per jaar. Samen met de bijdragen van het bedrijfsleven, universiteiten en onderzoeksinstituten telt het op tot 3,1 procent. Dat is meer dan het internationaal afgesproken R&D-percentages van 3 procent van het bbp.⁷⁰

Ontwikkeling begint met een leerlustige en goed opgeleide bevolking, met mensen voor wie sociaal-emotionele vaardigheden net zo belangrijk zijn als lezen, rekenen, schrijven en technische vaardigheden.

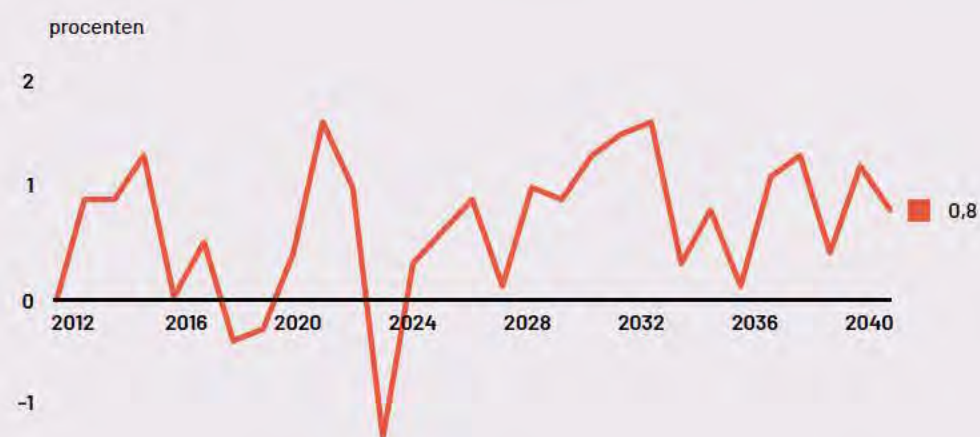
De basisvaardigheden zijn op orde. In internationale lijstjes over lezen, taal en rekenen staan we weer fier in de top 3. Deze basis is belangrijk om iedereen de kans te geven mee te doen, maar we doen meer dan de basis. Digitale vaardigheden en burgerschap zijn integraal onderdeel van het curriculum. Op school wordt een brede definitie van onderwijskwaliteit gehanteerd, die ook gaat over persoonlijke ontwikkeling, kritisch denkvermogen, creativiteit en sociaal-emotionele vaardigheden.

Voor bedrijven en sectoren is het cruciaal om te investeren in de opleiding van hun mensen. Dat hoort bij goed werkgeverschap. Gezondheidsvaardigheden (voor fysieke en mentale gezondheid) zijn een vanzelfsprekend onderdeel van het onderwijs en de beroepsopleidingen voor alle leeftijden. ‘Investeren in mensen’ is het credo van de overheid en van elke werkgever.

Goed onderwijs, zowel praktisch als theoretisch, vormt de basis van een leven lang ontwikkelen. Na de daling van de onderwijsprestaties in het begin van deze eeuw, is het onderwijsniveau weer op peil (zie de ontwikkellijn over onderwijs op pagina 86). Achteraf verbazen we ons over de situatie in de jaren twintig, waarin de Nederlandse schooljeugd weliswaar de gelukkigste, maar ook de minst voor school gemotiveerde jeugd van de wereld was. De prestatiedruk, de citostress,

Hoe staan we ervoor in 2040 en hoe heeft de arbeidsproductiviteit zich ontwikkeld?

Arbeidsproductiviteit is wat een werkende per uur aan meerwaarde produceert. Als we terugkijken op de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in Nederland, zien we lange tijd stabiele productiviteitsgroei die Nederland welvarender maakte en de basis legde voor onze verzorgingsstaat. Vanaf 2012 stakte het tempo.

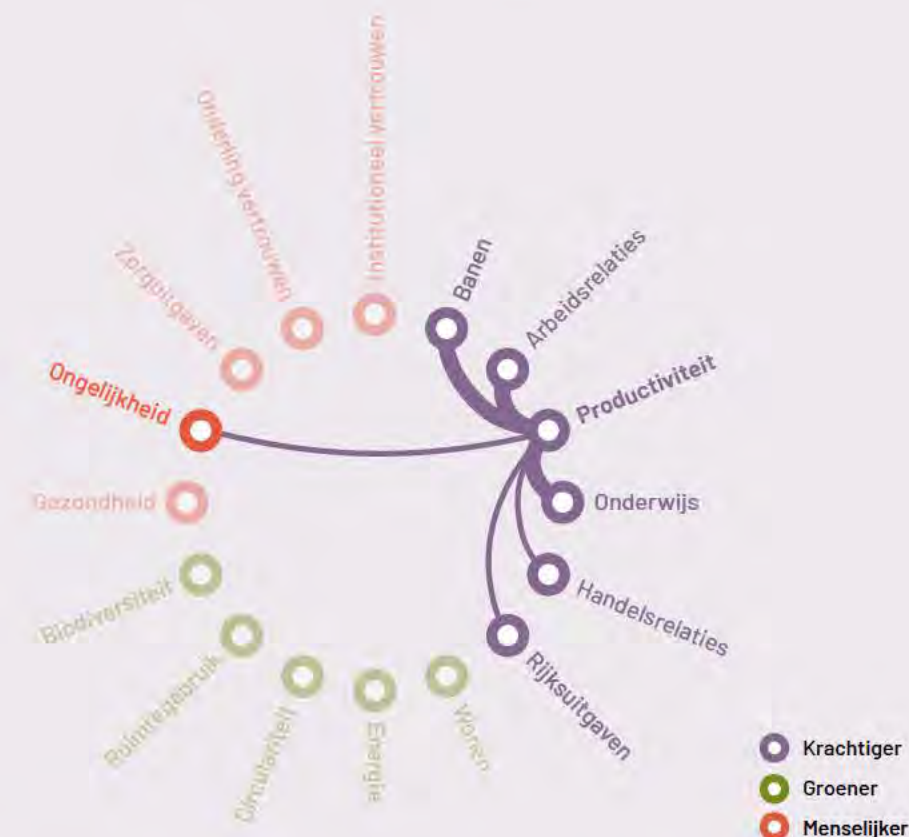

Afbeelding 2.5
Gerealiseerde ontwikkeling van de gemiddelde jaarlijkse arbeidsproductiviteitsgroei in 2040.
Bron: CBS (2024), bewerking door Denktank Nederland 2040.

Tussen 2012 en 2025 groeide de arbeidsproductiviteit nog maar mondjesmaat: gemiddeld 0,4 procent per jaar, veel minder dan de 1,5 procent groei per jaar in de decennia ervoor. De oorzaken waren divers: minder snelle technologische doorbraken, vergrijzing, de opmars van laagproductieve banen en het steeds grotere aandeel van de dienstensector in onze economie. Na 2025 veerde de productiviteitsgroei wat op, al bleef het herstel grillig. Rond 2040 zat het niveau op circa 0,8 procent. Dit was iets meer dan de groei van 0,7 procent die in 2025 werd voorzien,⁷¹ maar minder dan de meest ambitieuze wensen. Die lagen tussen de 1 en 1,5 procent.⁷² De beperkte groei in productiviteit vertaalt zich ook in bescheiden economische groei. In de periode 2024-2040 was deze gemiddeld 1 procent per jaar, lager dan in de decennia ervoor.

Achter deze gemiddelden gingen grote verschillen per sector schuil. Vooral in de landbouw, delfstoffenwinning, industrie en financiële dienstverlening bleef de productiviteitsgroei achter. Delfstoffenwinning kromp zelfs structureel, mede door het stopzetten van de gaswinning in Groningen. Daartegenover stond dat in de bouwnijverheid, zakelijke dienstverlening en de creatieve sector de productiviteit juist sneller groeide dan verwacht, geholpen door digitalisering en automatisering.

Wat zijn de meest relevante relaties tussen deze ontwikkellijn en andere ontwikkellijnen?

Een opvallende rol speelde de overheid zelf. Tot halverwege de jaren twintig bleef de arbeidsproductiviteit bij overheidsdiensten achter bij die van het bedrijfsleven. Digitalisering en automatisering verliepen traag mede door organisatorische versnippering en een gebrek aan investeringen. Pas na 2028 kwam daar verandering in, toen overheden hun digitale infrastructuur eindelijk op orde kregen en werkprocessen grootschalig werden herzien, mede onder invloed van het Deltaprogramma De Grote Vereenvoudiging. Hierdoor groeide de productiviteit in de publieke sector de laatste jaren iets sneller, al bleef het niveau achter bij private sectoren.

De trage groei had ook te maken met een jarenlang te lage investeringsgraad in onderzoek en ontwikkeling. Nederland bleef steken rond de 2,3 procent van het bbp, ruim onder de 3 procent die de EU al decennia als streefwaarde hanteerde. Pas vanaf eind jaren twintig kwamen structurele investeringen in innovatie, robotisering en leven lang ontwikkelen op gang, mede door arbeidsmarktkrapte en geopolitieke druk. Deze inspanningen droegen bij aan het voorzichtig oplopen van de productiviteit, maar konden de structureel trage groei niet volledig keren.

de vroegselectie en de wonderlijke scheiding tussen kinderopvang (als publiek betaalde dienst) en het primair onderwijs (eveneens publiek betaald): het komt ons nu vreemd voor.

Net zoals we een vast percentage van ons nationaal inkomen reserveren voor defensie en innovatie, doen we dat nu ook voor onderwijs. Niet zomaar een percentage, maar een dat ons naar de Europese top bracht. Politieke debatten draaiden na 2025 niet langer om hoeveel er geïnvesteerd moest worden, maar over hoe het geld het beste ingezet kon worden. Deze financiële stabiliteit gaf ons de ruimte om flexibel en strategisch te blijven. De beloning is nu zichtbaar: een beter opgeleide beroepsbevolking, hogere arbeidsproductiviteit en een leidende rol in technologische innovatie.

De basis voor dit succes is vanzelfsprekend gelegen in het funderend onderwijs. In de jaren twintig zag de situatie er daar nog somber uit. Een groeiend lerarentekort, dalende basisvaardigheden en onveiligheid op scholen zorgden voor een neerwaartse spiraal. Dit veranderde midden jaren twintig met de totstandkoming van de eerste Integrale Jeugdstrategie. Onderwijs, kinderopvang, jeugdzorg en jongeren sloegen toen samen met de politiek de handen ineen, en ontwikkelden een langetermijnagenda met duidelijke prioriteiten en maatregelen.

De Integrale Jeugdstrategie is gericht op de langetermijnontwikkeling van kinderen, van de eerste duizend dagen tot aan de volwassenheid. Voorbeeldlanden waren destijds Duitsland en Noorwegen.⁷³ Onze Nederlandse aanpak past ook goed in de Europese jeugdstrategie. Ons landelijke netwerk van integrale scholen is in Brussel nu hét voorbeeld van hoe je als land kunt voorzien in de sociale basisinfrastructuur die jonge mensen nodig hebben om tot volle bloei te komen. Stabiele financiering vanuit de overheid, voldoende schaal en een gezamenlijke uitvoeringsagenda vanuit het veld brachten de omslag.

Kinderen gaan nu ontspannen naar hun school in de wijk. Dat is een 'integrale school', vijf dagen per week open van 7.00 tot 19.00 uur, naar het Zweedse concept waarin onderwijs, kinderopvang en andere ondersteuning voor gezinnen zijn samengegaan. Integrale scholen zitten in ruim opgezette, met groen omgeven gebouwen. Kinderen leren, spelen en presteren er met plezier.

Kinderen krijgen op school gezond te eten. Ze sporten elke dag en spelen dagelijks minstens twee uur buiten. Bewegen is normaal.⁷⁴ Overgewicht bij kinderen komt niet of nauwelijks meer voor.

De introductie van nieuwe kerndoelen en eindtermen vanaf 2026 gaf scholen de kans om een kennisrijk en samenhangend curriculum te ontwikkelen. Basisvaardigheden zoals lezen, schrijven, rekenen, burgerschap en digitale geletterdheid hebben een prominente plaats gekregen in alle vakken. Waar AI in de

jaren twintig nog in de kinderschoenen stond, benutten leraren deze technologie nu op een verrijkende manier. Het maakt het onderwijs afwisselender en effectiever, en vergroot het werkplezier van docenten. Het curriculum is daarnaast verrijkt met filosofie en psychologie, waardoor kinderen zelfkennis opdoen en beter weten hoe ze met zichzelf en anderen om kunnen gaan.

De edu-robots van onder andere de Franse robotmaker Aldebaran zijn populair als onderwijsassistent, als eindeloos geduldige vraagbaak én als speelkameraad. De edu-robots zijn ook geweldige taal- en muziekdocenten. Muziek en muziekles maken een vanzelfsprekend onderdeel uit van de rijke schooldag.⁷⁵ Onderwijsmensen en ouders weten wat een kind nodig heeft voor de volledige ontwikkeling van het brein. Ieder kind kan zich op school optimaal ontplooiën.⁷⁶

Anders dan vroeger is nu iedereen doordrongen van het besef dat investeren in jonge mensen veel oplevert.⁷⁷ We bieden kinderen op alle scholen een omgeving waarin ze kunnen floreren, op hun eigen niveau en tempo. Leerkrachten, pedagogisch medewerkers en de professionals in de jeugdzorg werken hierin samen. Het bijspijkeren van kinderen die tekortschieten, zoals we dat vroeger probeerden in individuele behandeltrajecten, komt vrijwel niet meer voor.

De digitalisering en artificialisering van het onderwijs zijn hierbij onmisbaar geweest. Achteraf bezien is het moeilijk te begrijpen hoe leerkrachten, docenten en professoren hun werk ooit hebben kunnen doen zonder edu-robots of artificiële intelligentie. Doordat toetsen voorbereiden, nakijken, lesgeven en administratie nu grotendeels door artificiële intelligentie worden verzorgd, hebben de mensen in het onderwijs alle tijd om met hun leerlingen en studenten bezig te zijn. De leraar is onmisbaar gebleken en heeft juist meer tijd gekregen om te investeren in de pedagogisch-didactische relatie met de klas en met leerlingen. Ook om ze AI-wijs te maken. 'Flipped learning', waarbij de leerlingen thuis of online de lesstof tot zich nemen en in het klaslokaal op basis daarvan en onder begeleiding van de docent actief met elkaar aan de slag gaan, is realiteit geworden – iets waar pedagogen eind vorige eeuw al van droomden.⁷⁸

Hoewel het altijd een uitdaging blijft om goede mensen voor de klas te hebben, is zoals gezegd van een lerarentekort geen sprake meer. Dit komt doordat het leraarschap aantrekkelijker is gemaakt en ook echt weer populair is geworden. Onderwijskrachten verdienen een fatsoenlijk salaris en hebben dankzij De Grote Vereenvoudiging en digitalisering van het nakijkwerk haast geen last meer van bureaucratische rompslomp. Het komt ook doordat leerkrachten en docenten wat meer uren zijn gaan werken. Dat de integrale scholen behalve onderwijs ook kinderopvang bieden, heeft hier sterk bij geholpen, blijkt uit onderzoek. Wat natuurlijk ook scheelt is dat we, vergeleken bij begin deze eeuw, ruim 10 procent minder leerlingen hebben. Tegenwoordig kiezen meer jongeren voor een lerarenopleiding, en het vak wordt weer gezien als een uitdagende carrière met status.

De integrale scholen zijn dé pedagogische ontwikkelplaatsen in onze dorpen en wijken. Het onderwijs blinkt er, op een ander niveau, ook uit in gemeenschapsvorming. Het bouwen aan maatschappelijke cohesie begint al op school. De segregatie in het middelbaar onderwijs, die midden jaren twintig een hoogtepunt bereikte, is nu stukken minder. Rijk en gemeenten hebben, samen met de sector, gestuurd op huisvestings- en vestigingsbeleid.

De school is ook de plek geworden waar andere professionals vanuit jeugdzorg, politie en wijkteams werken en vindbaar zijn. Veel gedrag dat vroeger werd gemedicaliseerd en geproblematiseerd zien we inmiddels als gewoon onderdeel van de ontwikkeling naar de volwassenheid. Schoolleiders zijn getraind in het creëren van onderscheidende schoolculturen, met een sterke focus op structuur, heldere regels en hoge verwachtingen.

Dit werkt heel behoorlijk. In de meeste scholen heerst nu een veilig en stimulerend pedagogisch klimaat. Het is voor leerlingen en leraren vanzelfsprekend om elkaar aan te spreken op houding en gedrag. De waarden en normen die op school worden overgedragen, hebben een blijvend positief effect op de hele samenleving. Heikele onderwerpen gaan we op school nooit uit de weg, juist om die reden. Er zijn geen taboes. Over ieder onderwerp wordt vrijelijk gediscussieerd. We beseffen meer dan ooit: het funderend onderwijs legt het fundament voor onze welvaart en onze wijze van samenleven.

Hoewel het niet ons primaire doel was, zijn Nederlandse 15-jarigen nu weer koplopers op de internationale ranglijsten. Niet alleen in lezen, rekenen en schrijven, maar ook in burgerschap, gezondheid, sport en muziek (zie de ontwikkellijn over onderwijs op pagina 86). Regelmatig ontvangen we delegaties uit het buitenland die willen leren van onze aanpak. Dit onderstreept hoe ver we zijn gekomen.

Weerbare samenleving

Als er iets is waar we de afgelopen jaren, door schade en schande, beter in zijn geworden, dan is het wel ons vermogen om te gaan met tegenslag. Wat hebben we in deze eeuw allemaal al niet doorstaan? De oorlog tegen de islamitische jihad, de wereldwijde pandemie, de Russische oorlog tegen Oekraïne, de energiecrisis, de overstromingen, de vluchtelingen crises, de extreme droogte van 2032 en 2033, de informatie-oorlogen en de eindeloze reeks hybride bedreigingen en aanslagen. Het leek niet op te houden.

De voortdurende tegenslag heeft ons gaandeweg als samenleving krachtiger gemaakt. Paraatheid en weerbaarheid zijn geen woorden uit het verleden meer. We zijn paraat en weerbaar. En dat laat zich eenvoudig aanwijzen, zowel mentaal en politiek-economisch als fysiek en militair.

Mentale weerbaarheid

Weerbaarheid is allereerst natuurlijk een kwestie van mentaliteit.⁷⁹ Paraatheid betekent dat je klaarstaat voor tegenslag. Lange tijd waren we dat niet gewend.⁸⁰ Paraatheid is nu iets van de hele samenleving.⁸¹ Niet dat we nu allemaal preppers zijn geworden, maar mensen zijn wel voorbereid. Burgers geven elkaar regelmatig voorlichting over wat te doen bij noodweer of bij aanslagen. Er zijn periodieke rampentrainingen. Het idee dat iedereen een eigen overlevingspakket in huis zou moeten hebben, ligt alweer ver achter ons. We hebben nu goede collectieve noodvoorzieningen op wijkniveau. De civiele bescherming is terug, met ruim 120 duizend vrijwilligers. Meer dan twintigduizend Nederlanders hebben zich in de afgelopen tien jaar gemeld bij de reservisten.

Anders dan deskundigen voorspelden, heeft het werken aan paraatheid mensen niet angstig gemaakt. Integendeel. Paraatheid is een vorm van grip, zo blijkt.⁸² We weten beter dan vroeger wat de risico's zijn die we lopen. En ook wat we kunnen doen als er iets misgaat.

Bij het vergroten van de weerbaarheid gaat het om zowel preventie als het vermogen om te herstellen. In de eerste nationale weerbaarheidsagenda, uit 2030, zijn cyberveiligheid, de bewaking van de kritieke infrastructuur en crisismanagement geïntegreerd. We hebben geleerd om weerbaarheid structureel een plek te geven bij het maken van beleid, bij investeringen en bij het doorlopen van transities. Overheden, bedrijven, kennisinstellingen en maatschappelijke organisaties werken hierbij samen.

Voor publieke infrastructuur, zoals energie, water en digitale netwerken, betekent dit in 2040 nog altijd: redundantie en decentralisatie. Dat we hier ook nu nog werk te doen hebben, liet de grootschalige uitval van internet zien, nu twee jaar terug.

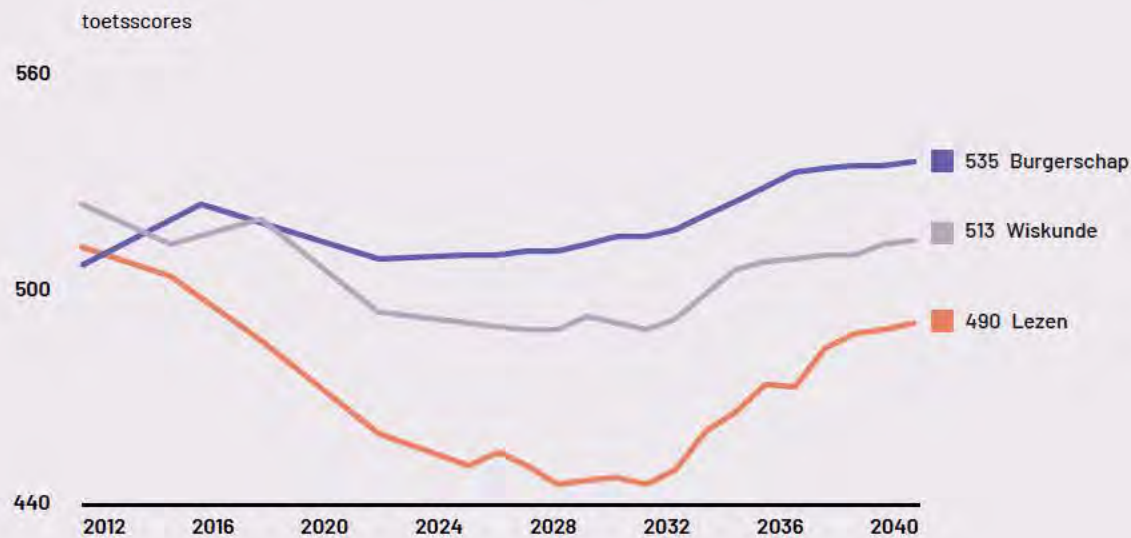
We hebben samen met Duitsland en België strategische reserves aangelegd voor voedsel, water en medische behoeftes. Scholen en gemeenschappen spelen een sleutelrol in het trainen van burgers in basisvaardigheden, zoals eerste hulp, communicatie zonder internet en het beheer van de lokale energiesystemen.

Politiek-economische weerbaarheid

Het is lastig geweest het idee te moeten loslaten dat de wereld zich binnen afzienbare tijd zou ontwikkelen tot een vreedzame, democratische, open samenleving, een harmonische internationale gemeenschap, waarin alle landen uiteindelijk ontwikkelde landen zouden zijn en waarin iedereen dan vrijelijk zou kunnen handelen en reizen. En dat allemaal onder de beschermende paraplu van de internationale rechtsorde. Dat was eind vorige eeuw nog het droombeeld, althans in Nederland.

Hoe staan we ervoor in 2040 en hoe hebben de onderwijsprestaties zich ontwikkeld voor wiskunde, lezen en burgerschap?

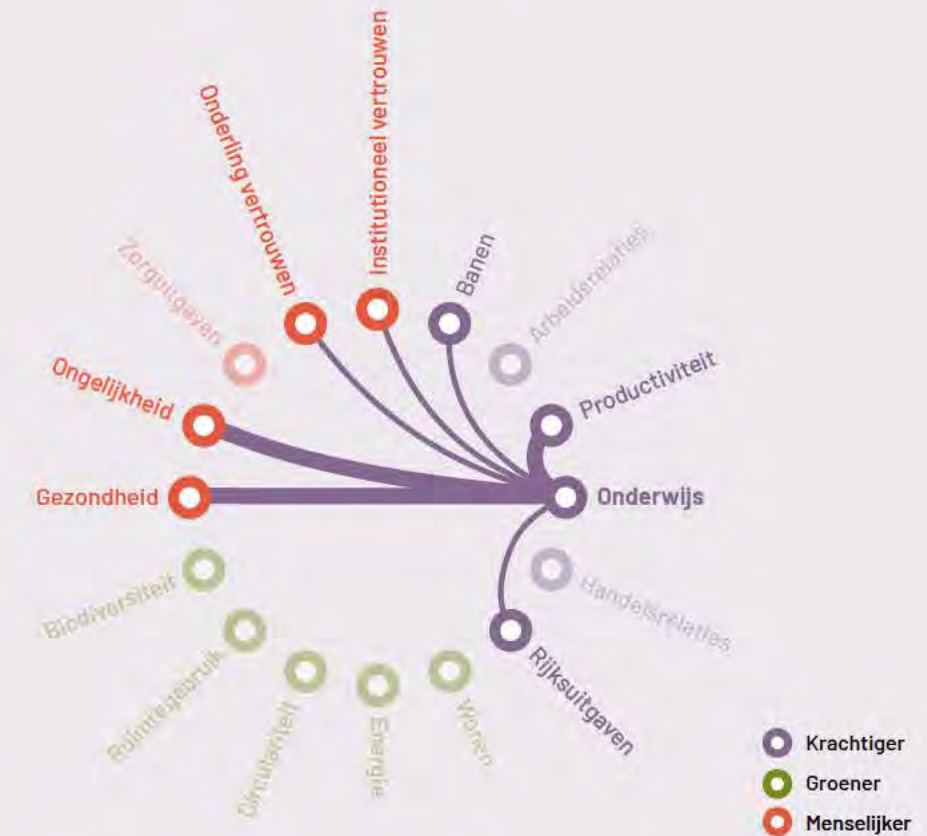
Als we in 2040 terugkijken op de ontwikkeling van de onderwijsprestaties in Nederland, dan valt vooral de omslag op die rond het midden van de jaren twintig plaatsvond. Daarvoor, tussen 2003 en 2022, daalden de prestaties van Nederlandse scholieren jaar op jaar. De wiskunde prestaties, ooit een sterk punt, namen fors af, net als de leesvaardigheid. Waar Nederlandse 14- en 15-jarigen begin deze eeuw nog tot de Europese top behoorden, zakte Nederland in de Pisa-ranglijsten weg naar een middenpositie. Die terugval was overigens geen Nederlands verschijnsel: in de meeste Oeso-landen gingen lees- en wiskunderesultaten omlaag.

Afbeelding 2.6
Gerealiseerde ontwikkeling van de gemiddelde toetscores in 2040 voor wiskunde, leesvaardigheid en burgerschapskennis van 14- en 15-jarigen in Nederland.
Bron: PISA (2022) en Daas (2023), bewerking door Denktank Nederland 2040.

Een belangrijke verklaring voor de dalende leesvaardigheid lag in het veranderende leesgedrag. Door de opkomst van smartphones en sociale media werd lezen steeds vluchtiger. Jongeren lazen korter, minder diep en minder geconcentreerd. Internationale vergelijkingen lieten zien dat deze trend overal zichtbaar was, maar in Nederland extra scherp. Pisa-onderzoeken toonden keer op keer aan dat Nederlandse leerlingen moeite hadden met diep begrijpend lezen. Ook het oplopende lerarentekort drukte zwaar op de onderwijskwaliteit. Vooral in het basisonderwijs was het aantal

Wat zijn de meest relevante relaties tussen deze ontwikkellijn en andere ontwikkellijnen?

onbevoegde of tijdelijke leerkrachten hoog, wat samen met stijgende werkdruk en administratieve lasten een negatief effect had op de leerresultaten.

Vanaf 2027 keerde het tij. Onderwijs werd structureel een politieke topprioriteit, ingegeven door zorgen over kansenongelijkheid en de maatschappelijke rol van scholen. Ondanks dat het aantal leerlingen tussen 2024 en 2040 met 10 procent daalde, bleven de publieke onderwijsuitgaven constant rond 5 procent van het bbp. Die middelen werden slimmer ingezet. Kinderopvang en basisonderwijs werden samengevoegd, het curriculum werd aangescherpt en uitgebreid. Scholen transformeerden tot ontwikkelplekken voor brede vorming: cognitief, sociaal, emotioneel, creatief, sportief, democratisch en digitaal. Burgerschapsonderwijs kreeg pas halverwege de jaren twintig echt een stevige plek. Zweden en Denemarken liepen toen ver voor op Nederland en fungeerden als concreet voorbeeld bij de herziening van ons curriculum.

In 2040 staan Nederlandse scholieren weer in de Europese top 3 voor wiskunde, lezen en burgerschap. Die inhaalslag laat zien hoe groot de impact is van doordachte investeringen, duidelijke kwaliteitsnormen en politieke prioriteit voor onderwijs.

Maar dat is niet de wereld waarin we nu leven. Vrede is geen vanzelfsprekendheid. Niet alle mensen gedragen zich als broeders en zusters. De verdeeldheid is groot. Op vele niveaus zien we dat mensen bezig zijn met het afbakenen van ‘hun’ gemeenschap. En ook macht is weer van belang.⁸³

De EU heeft geleerd zich niet alleen op te stellen als waardengemeenschap, maar ook als een machtsunie. We hebben als EU relatief gezien macht verloren de afgelopen decennia. De strijd gaat nu vooral tussen het blok Rusland-China, de VS en India. Nederland kan internationaal nog meedoen, dankzij de samenwerking binnen Europa.

De EU is de laatste jaren bij elke crisis een beetje krachtiger geworden. We hebben gemerkt hoe onmisbaar internationale afspraken zijn, ook als het gaat om de aanpak van de klimaatproblemen, handel, kapitaalstromen, grensbewaking en de noodzakelijke fiscale harmonisatie met onze strategisch gekozen handelspartners. De hechte samenwerking met bevriende Afrikaanse landen hadden we nooit voor elkaar gekregen zonder de EU. Net zoals we de vrede in Europa niet hadden kunnen herstellen zonder de EU en de Navo.

Fysieke weerbaarheid

We hebben de afgelopen jaren ook hard gewerkt aan de veiligheid en weerbaarheid van onze fysieke infrastructuur, met name de vitale oftewel kritieke infrastructuur. Denk dan aan de energievoorziening, communicatie- en datanetwerken, watervoorziening en transport. Deze infrastructuur was terugkijkend ontzettend kwetsbaar.⁸⁴ We hebben aan den lijve ondervonden hoe ontwrichtend cyberaanvallen kunnen zijn. Bedrijven, overheden en burgers hebben allen geïnvesteerd in het verminderen van deze kwetsbaarheden.

De veiligheid van onze digitale infrastructuur is nu goed. Sinds de jaren twintig zijn we de kwetsbaarheden in vitale diensten expliciet gaan monitoren. De digitale identiteit van inwoners is goed beschermd. Nederland scoort met Israël, Zuid-Korea en de VS hoog op de lijstjes die gaan over de mate van digitale autonomie en cyberveiligheid.⁸⁵

Het Deltaprogramma Klimaatadaptatie draait nu al vijftien jaar op volle toeren. We hebben volop ingezet op natuurlijke klimaatadaptatiemaatregelen (nature-based solutions) waar dat mogelijk was en civieltechnische ingrepen waar dat moest. Dankzij het Deltaplan Ruimtelijke Adaptatie zijn we beschermd tegen de belangrijkste overstromingsrisico's. De dijken zijn versterkt, er is meer ruimte voor waterrijke deltanatuur en het waterbeheer is verbeterd.⁸⁶

Bij de stortbuien die we de laatste jaren steeds vaker over ons heen krijgen, zijn we nu beter in staat het water vast te houden, te bergen en af te voeren. Door het Deltaplan Zoetwater weten we ook in tijden van droogte het opgeslagen water nog goed te verdelen.⁸⁷ Naarmate we onze steden en dorpen verder wisten

te vergroenen en te voorzien van airconditioning, was het eenvoudiger om de hittestress een beetje binnen de perken te houden. Als Nederland Deltaland zijn we echt een voorloper als het gaat om klimaatadaptatie. Nederlandse bedrijven als Arcadis, Royal HaskoningDHV en Antea Group, gesteund door kennisinstituten als Deltares en Wageningen University & Research, helpen over de hele wereld het adaptatievermogen van landen te vergroten.

Internationale kracht

Bij de alomvattende paraatheid van Nederland en Europa hoort natuurlijk ook onze militaire defensie.⁸⁸ De slagkracht daarvan begint eindelijk weer op orde te komen. Dankzij de samenwerking met onze Europese partners, de Navo en de VS hebben we weer een geloofwaardig en krachtig leger.⁸⁹

Het is alweer bijna tien jaar geleden dat we in Nederland de opkomstplicht opnieuw hebben ingevoerd.⁹⁰ 18-jarigen kiezen voor militaire of maatschappelijke dienst, voor een periode van twaalf maanden. We hebben nu jaarlijks een kleine 200 duizend 18-jarigen. Hiervan is een op de zes zowel gemotiveerd als geschikt voor de militaire dienstplicht.⁹¹ We hebben zo jaarlijks een cohort van ruim dertigduizend mensen die voor ten minste een jaar het leger ingaan. Zij versterken de krijgsmacht, die verder bestaat uit nog ruim vijftigduizend beroepsmilitairen en twintigduizend reservisten.

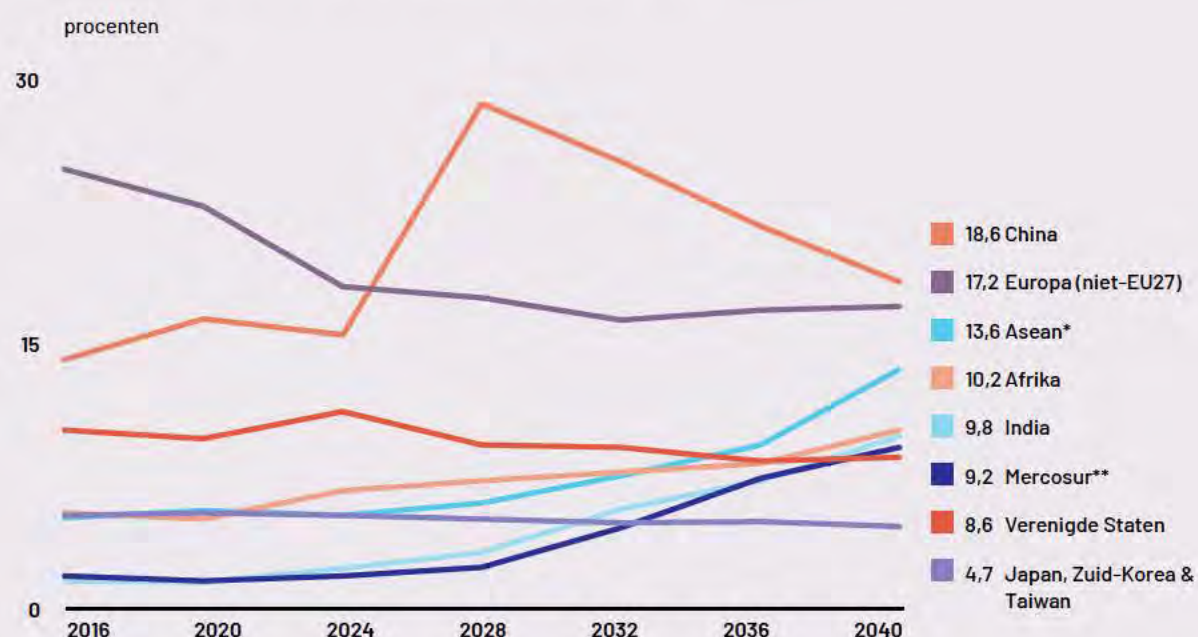
Europese defensie

Al bijna vijftien jaar lang besteden alle Europese lidstaten tenminste 2 procent van hun nationaal inkomen aan defensie.⁹² De afgelopen tien jaar was dat zelfs 3 procent. De gezamenlijke defensie-uitgaven van de Europese gemeenschap tellen over het afgelopen decennium op tot ruim 7.000 miljard euro. In de beginjaren was het moeilijk dit geld zinnig uit te geven, maar al snel heeft zich een slagvaardige Europese wapenindustrie kunnen ontwikkelen, met name dankzij de coördinatie van het hiervoor opgerichte Europese directoraat-generaal Defensie, Industrie en Ruimtevaart (Defis).⁹³

We voelen ons in Europa nu veilig tegen aanvallen van raketten en drones, dankzij het geslaagde Sky Shield Initiative.⁹⁴ In dit project, geïnspireerd door de beproefde Israëlische Iron Dome-technologie, hebben we samen met onder meer Polen, Duitsland en Griekenland en met technologische ondersteuning van de VS en Israël, in vijf jaar tijd heel de EU kunnen voorzien van een effectief luchtafweersysteem.⁹⁵

Hoe staan we ervoor in 2040 en hoe hebben de handelsrelaties van de Europese Unie zich ontwikkeld?

Tot 2024 importeerde de EU vooral via oude vertrouwde partners: China, de VS en de niet-EU-landen binnen Europa, zoals het Verenigd Koninkrijk en Zwitserland. Deze drie vormden jarenlang het zwaartepunt van de Europese handel. Dit patroon verschoof scherp na 2025, toen geopolitieke spanningen, waaronder de handelsoorlog tussen de VS en China, een andere koers afdwongen. Het Draghi-rapport uit 2024 onderstreepte dat Europa te kwetsbaar was geworden door zijn afhankelijkheid van een beperkt aantal landen en adviseerde meer strategische autonomie en diversificatie van handelsrelaties. Die aanbevelingen kregen snel politieke bijval.

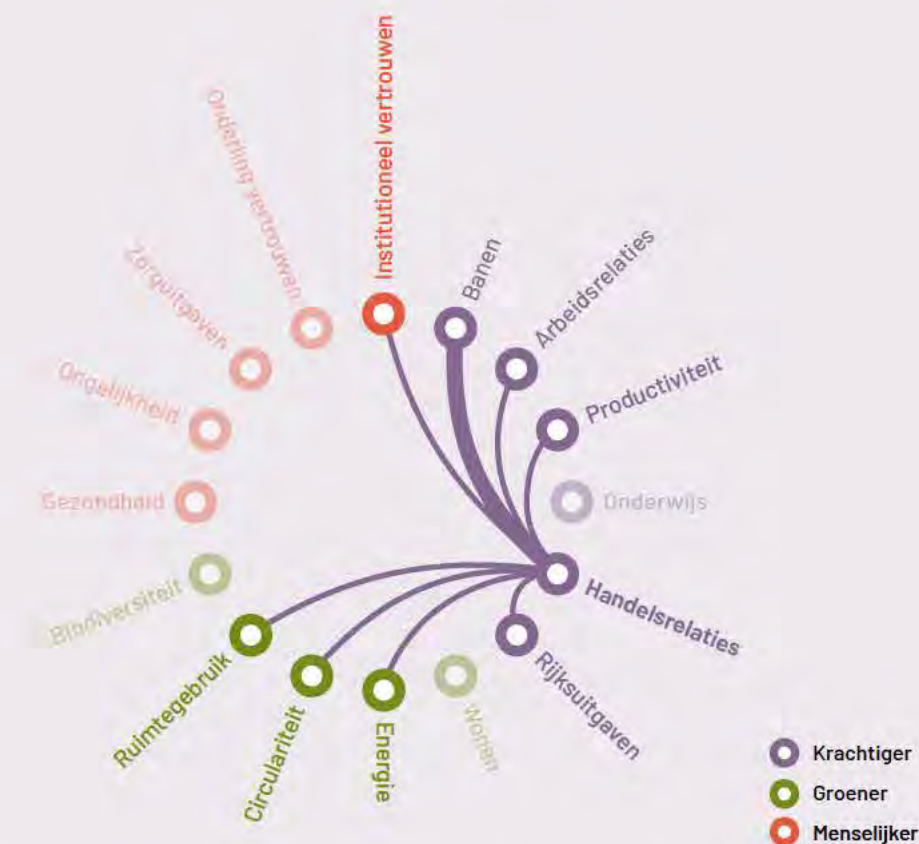

Afbeelding 2.7
Gerealiseerde ontwikkeling van het percentage van de totale import van goederen door de EU uit andere landen in 2040. Alleen de grootste handelspartners van de EU zijn weergegeven. Bron: Eurostat (2024), bewerking door Denktank Nederland 2040.

*Brunei, Cambodja, Filipijnen, Indonesië, Laos, Maleisië, Myanmar, Singapore, Thailand, Vietnam
**Brazilië, Argentinië, Uruguay, Paraguay en Bolivia

Vanaf 2028 bereikte de import uit China een tijdelijke piek, maar die nam sindsdien gestaag af, terwijl ook de handel met de VS langzaam maar zeker terugliep. Tegelijkertijd wist de EU de handel binnen de eigen interne markt te versterken, mede dankzij verdere marktintegratie en gezamenlijke investeringen in duurzame productieketens.⁹⁶ Ook het aandeel van de Asean-landen in de Europese handel groeide fors, net als dat

Wat zijn de meest relevante relaties tussen deze ontwikkellijn en andere ontwikkellijnen?

van Afrikaanse en Zuid-Amerikaanse markten. De EU zette zo verder in op een bredere internationale spreiding en intensiverde de samenwerking met opkomende economieën. Vooral India, Indonesië, Argentinië, Brazilië en Nigeria groeiden uit tot belangrijke handelspartners.⁹⁷ Voor de import van kritieke grondstoffen, zoals lithium en kobalt – essentieel voor de energietransitie en digitale infrastructuur – zocht de EU nauwer contact met landen als Canada en Chili.⁹⁸

De internationale handel van Europa is daarmee, vergeleken met het begin van deze eeuw, structureel veranderd. In plaats van eenzijdige afhankelijkheid van grootmachten zoals China en de VS, is het zwaartepunt van de handel verschoven naar een netwerk van diversere partners, met sterke banden richting Azië, Latijns-Amerika en Afrika. Achteraf gezien betekende dit niet alleen meer economische weerbaarheid, maar ook een stabielere positie voor Europa in een wereld die nog steeds wordt gekenmerkt door geopolitieke spanningen en grondstoffenschaarste.

Coherent migratiebeleid

De EU kijkt, in alle bescheidenheid, zelfbewust naar buiten. Nederland, nog altijd de zesde economie van Europa, werkt in EU- en Navo-verband aan wereldwijde veiligheid en duurzame ontwikkeling. Dit omvat, naast het gezamenlijke Europese defensiebeleid: duurzaamheidsbeleid, innovatie- en industriebeleid, de diversificatie van de handel via EU-vrijhandelsakkoorden en een coherent migratiebeleid.

De immigratie van buiten de EU hebben we de afgelopen jaren anders aangepakt: humaner, zakelijker en diplomatieker. Het Europese immigratiebeleid weet nu door een weldoordachte en bewuste koerswijziging balans te houden tussen de belangen van de immigrant, het land van herkomst en Europa.⁹⁹

Het immigratiebeleid is humaner, doordat mensen die naar Europa willen komen, weten waar ze aan toe zijn en doordat de illegale arbeidsmigratie en de mensenhandel sterk zijn afgenomen.¹⁰⁰ Als onderdeel van de New Deals met een aantal gelieerde Afrikaanse landen, investeren we als EU zoals gezegd in de opleiding van potentiële arbeidsmigranten in hun land van herkomst.¹⁰¹ Ook investeert de EU in de werkgelegenheid in deze landen, zodat de mensen die we er opleiden ook daadwerkelijk een bijdrage kunnen gaan leveren.¹⁰² Deze samenwerking is goed voor Europa, goed voor de immigranten die nu dus zowel hier als daar goed kunnen gaan verdienen en dus ook goed voor de landen van herkomst.

Het immigratiebeleid is zakelijker, doordat het om selectieve arbeidsmigratie gaat, waarin de meerwaarde van de immigrant voor de Europese samenleving doorslaggevend is. Voor Nederland is dit, als hogelonenland, extra van belang, want we hebben nu minder behoefte aan ongeschoolde arbeid dan in de jaren twintig. Illegale arbeidsmigratie en mensenhandel naar Europa zijn praktisch vrijwel onmogelijk dankzij de versterking van Frontex.¹⁰³ De EU heeft de afgelopen jaren flink geld gestoken in Frontex, de Europese grens- en kustbewaking.¹⁰⁴ Halverwege de jaren dertig was het budget van Frontex bijna 20 miljard euro per jaar. Dankzij het succes van de migratiedeals is er nu weer wat minder budget nodig.

De migratiebandbreedten die we de afgelopen tien jaar in Nederland hanteren, worden door criticasters als erg zakelijk beschouwd.¹⁰⁵ Tegelijkertijd, als we niet aan deze bandbreedten hadden vastgehouden, dan waren we nu met wel 21 miljoen mensen geweest, in plaats van met 19 miljoen. De migratiebandbreedten zijn een belangrijk instrument in ons succesvolle langetermijnprogramma Demografie.¹⁰⁶ Het migratiesaldo (het verschil tussen emigratie en immigratie) is nu veertig- tot zestigduizend mensen per jaar.¹⁰⁷ Dat gaat dan om arbeid, studie, asiel én gezinshereniging. En daar kunnen we prima mee toe.

Het immigratiebeleid is ook diplomatieker, doordat de EU dankzij internationale afspraken de legale migratieprocedures heeft weten te versoepelen en te versnellen, terwijl de illegale arbeidsmigratie is afgenomen, net als het aantal asielaanvragen in Europa. Om te voorkomen dat steeds meer vluchtelingen

vanwege klimaatproblemen of humanitaire crises hun toevlucht zoeken in Nederland, hebben we als EU de afgelopen decennia wereldwijd hard gewerkt aan het verbeteren van de situatie in de landen van herkomst en opvang in de regio, onder meer door daar afspraken over te maken en door op diplomatiek niveau te werken aan mensenrechten en duurzaamheidsafspraken. Als Nederland steken we nu jaarlijks zo'n 12 miljard euro per jaar in deze strategische internationale samenwerking.¹⁰⁸

Internationale handel

Het wereldwijd belang van Europa is minder groot dan in het begin van deze eeuw. Toch is de EU, naast China, India, de VS en de Asean-landen¹⁰⁹ een van de vijf grote economische machtsblokken in de wereld (zie ook de ontwikkellijn over handelsrelaties op pagina 90). Internationale handel en internationale samenwerking zijn van groot belang voor economie, vrede en veiligheid. Tegelijkertijd heeft de EU haar afhankelijkheid van landen als China en de VS wat weten terug te dringen. We hebben bewust onze strategische handelsrelaties, zowel nationaal als in EU-verband, uitgebouwd met landen als India, Brazilië, Indonesië en Afrikaanse landen met voor de EU kritieke grondstoffen.

Wat energie betreft zijn we (grotendeels) zelfvoorzienend. Aan voedsel is in Europa geen gebrek. En voor het leveren van 'vitale diensten' zoals zorg en internet zijn we in noodsituaties niet meer afhankelijk van andere landen.

Moderne infrastructuur

Naast permanente ontwikkeling, weerbaarheid en werkzekerheid is woonzekerheid een belangrijk onderdeel van wat we de 'brede bestaanszekerheid' noemen. De woningvoorraad zien we als vitale infrastructuur, die zowel sociaal, financieel als fysiek essentieel is voor de samenleving.¹¹⁰ Daarom hebben we de afgelopen jaren bewust meer ruimte gemaakt voor woningbouw. Dankzij deze extra ruimte en de bouwspurt kan nu vrijwel iedere Nederlander rekenen op een dak boven het hoofd. (Zie de ontwikkellijn over wonen op pagina 108.)

Rijksoverheid, gemeenten, woningcorporaties en ontwikkelaars spelen elk een cruciale rol bij het vormgeven van de woonzekerheid. Duurzame woningbouw en woningrenovatie hebben de omgeving waarin we leven en werken leefbaarder gemaakt, met meer groen. Mede hierdoor zijn woningen nu een stabiele langetermijninvestering voor burgers, woningcorporaties en beleggers. De kwaliteit van de leefomgeving is immers een voorwaarde voor de waardevastheid van het onroerend goed. Woningen zijn hierdoor nu ook een geschikte belegging voor onze pensioenfondsen. (In het hoofdstuk over een groener Nederland, op pagina 105 gaan we dieper in op de ontwikkeling van de woningmarkt.)

Binnen de EU zijn fossiele vluchten korter dan 500 kilometer al bijna tien jaar verboden.

Het ministerie van Volkshuisvesting heeft alles op alles gezet om de ruimte rondom belangrijke infrastructuurpunten zo goed mogelijk te gebruiken. Het landschap van Nederland is er in 2040 flink op vooruitgegaan. Van heinde en verre komt men naar Nederland om de bouwwonderen van de jaren dertig te bezoeken. We hebben de afgelopen tien jaar een unieke ruimtelijke strategie uitgerold. Nederland is weer voortrekker in planologie en ruimtelijke inrichting.

Moderne mobiliteit

We hebben ook al in de jaren twintig bewust en royaal ingezet op de aanleg van moderne infrastructuur. Dat heeft geld gekost.¹¹¹ Maar ze ligt er nu wel grotendeels: een energienet dat de snelle elektrificatie aardig kan bijbenen, collectieve warmtenetten en digitale netwerken voor de kennisuitwisseling in wetenschap, zorg en onderwijs. Ook hebben we met de EU flink geïnvesteerd in onze fysieke infrastructuur, zoals de luchthavens, de zeehavens en het Europese netwerk van hogesnelheidslijnen, dat inmiddels al wat vorm begint te krijgen.¹¹²

Wat mobiliteit betreft, staan we een stuk sterker dan in 2025. Binnen de EU zijn fossiele vluchten korter dan 500 kilometer al bijna tien jaar verboden. Korte vluchten zien we nu wel weer vaker, elektrisch of op duurzame brandstof. Onze luchthavens bedienen nog steeds veel passagiers, mede dankzij grotere en zuinigere vliegtuigen. De regionale vliegvelden spelen hierbij een belangrijke rol, ook en vooral voor onze uitgebreide luchtmacht.¹¹³

Met ons duurzame, moderne en punctuele openbaarvervoernetwerk beginnen we wel wat te lijken op het Japan van de jaren twintig, met als verschil dat we in Nederland wel in het hele land toereikend openbaar vervoer hebben.¹¹⁴ Elektrische deelauto's en fietsen vormen een vanzelfsprekend onderdeel van dit vervoerssysteem. Ook hebben we de oude verkeersinfrastructuur opgeknapt, die dateerde uit de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw.

Er wordt nu al tien jaar hard gewerkt aan het Europese spoornet. Langzaam maar zeker komt er met het Metropolitan Network een heus Europees tgv-netwerk tot stand, waarin niet alleen de noord-zuidverbindingen maar ook de lijnen tussen oost en west steeds beter worden.¹¹⁵ De EU investeert hier tientallen miljarden per jaar in. Treinen is nu ook eindelijk weer goedkoper dan vliegen.

De Grote Vereenvoudiging

De kracht van Nederland hebben we, zoals gezegd, ook te danken aan het meerjarige Deltaprogramma De Grote Vereenvoudiging.¹¹⁶ Begin van deze eeuw was onze samenleving vastgelopen in regels, wetten en stapels beleid. Met name overheden hadden duizenden beleidsmakers in dienst die, doorgaans met de beste bedoelingen, beleid aan het maken waren, veelal zonder uitvoerders hierbij te betrekken. Beleidsmakers moesten na elk incident weer een nieuwe regeling bedenken van hun bestuurders. De risicoregelreflex zat diep ingebakken in de samenleving.

Toezichthouders, autoriteiten, keurmerk bureaus en inkopers hadden op hun beurt duizenden mensen nodig om alle regels te controleren. Voor uitvoerende organisaties, bedrijven, professionals en burgers resulteerde deze beleidsjiver in een woud aan onbegrijpelijke bureaucratische ellende. Het moest anders: minder beleid, minder overheid en meer ruimte voor particulier initiatief, voor bedrijven en voor de samenleving.

We varen nu waar mogelijk op Europese afspraken. Extra beleid maken op nationaal niveau voor zaken waar al Europees beleid voor is (vroeger spraken we dan van 'nationale koppen'), daar doen we niet meer aan. Bijkomend voordeel is dat we de nationale toezichthouders, zoals De Nederlandsche Bank en de Autoriteit Persoonsgegevens, hebben kunnen afschalen.

Inspecties en toezichthouders zijn sowieso afgeslankt. De *regulator boom*, zoals de snelle groei van deze sector in het begin van de eeuw achteraf wordt genoemd, is voorbij. De meeste toezichthouders zitten qua aantallen mensen nu weer op het niveau van eind vorige eeuw. En dat is een zegen voor de arbeidsproductiviteit in ons land, met name in de financiële sector.¹¹⁷

Het toezicht is zelf ook effectiever en efficiënter geworden. Dit komt doordat het horizontaal toezicht binnen sectoren is verbeterd. En ook doordat toezichthouders nu vooral risicogericht werken. Ze zien het als hun heilige plicht om de 'verantwoordingsdruk' op de 'ondertoezichtgestelden' te beperken tot het absolute minimum. Dat scheelt de toezichthouder zelf ook werk.

Door De Grote Vereenvoudiging duurt het realiseren van een nieuwbouwwoning nu geen tien jaar meer, maar slechts vier. Twee jaar wordt besteed aan visievorming en aan de gesprekken met de directe belanghebbenden. Daarna gaat maximaal een jaar op aan het maken van de plannen. De vergunningverlening is snel en de vele bezwaarprocedures zijn aan banden gelegd.

Het nieuwe belastingstelsel op hoofdlijnen

Het nieuwe belastingstelsel betekent een grote vereenvoudiging ten opzichte van de situatie in de jaren twintig. Voor een krachtiger, groener en menselijker Nederland hebben we een belastingstelsel ontworpen dat eenvoudig, rechtvaardig, effectief en efficiënt is.¹¹⁸ Het nieuwe belastingstelsel dient nog maar drie doelen: inkomsten genereren voor de overheid, herverdelen van inkomen en vermogen, en het meenemen van negatieve externe effecten in prijzen. We hebben daarbij vier basiskeuzes gemaakt:

Basiskeuze 1: belastingen zijn zo begrijpelijk mogelijk

Belastingen moeten voor belastingplichtigen begrijpelijk en inzichtelijk zijn. Het belastingstelsel houden we zo eenvoudig mogelijk. Eenvoud betekent ook dat we afzien van het fiscale instrumentalisme waarmee we ieder belastingstelsel voorheen steeds weer snel ingewikkeld hebben gemaakt. Het najagen van andere beleidsdoelen met fiscale instrumenten maakt het stelsel ingewikkeld, inefficiënt en ineffectief.

Basiskeuze 2: werken loont

Werk moet lonen en dat deed het voor veel mensen onvoldoende. Dankzij de introductie van het garantie-inkomen en het afschaffen van de toeslagen en de heffingskortingen loont het nu om extra te werken.

Basiskeuze 3: de vervuiler betaalt

Belastingen zijn een manier om de vervuiler te laten betalen voor de aangerichte schade. De kosten van negatieve externe neveneffecten horen zo veel mogelijk in de prijs van producten en diensten te zitten (inclusieve prijzen). We realiseren dit doel niet door gedetailleerde extra belasting op de consumptie, zoals variatie in de tarieven van de omzetbelasting, maar door heffingen hoger op in de productieketen.

Basiskeuze 4: de sterkste schouders dragen de zwaarste lasten

Rechtvaardigheid betekent dat de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen. We hebben daarom een licht progressief stelsel voor de inkomstenbelasting. En we belasten vermogenswinsten en erfenissen effectiever. Per saldo betalen vermogenden nu meer belasting dan voorheen. (Zie ook de ontwikkelijn ongelijkheid op pagina 142.)

Op basis van deze basiskeuzes hebben we in grote lijnen de volgende maatregelen getroffen:

Inkomstenbelasting

- De grondslag voor de inkomstenbelasting is solide, doordat heffingskortingen zijn afgebouwd.
- Het percentage inkomstenbelasting dat we betalen, kon hierdoor omlaag.
- Het garantie-inkomen biedt mensen die tijdelijk niet of minder werken een gegarandeerd inkomen. Dit garantie-inkomen ontvangen mensen via de inkomstenbelasting (zie kader op pagina 132 voor uitleg). Dit maakt dat meer werken loont.
- Alle aftrekposten, zoals de hypotheekrenteaftrek, hebben we, voor zover we hier geen internationale afspraken over hadden gemaakt, de afgelopen vijftien jaar afgebouwd. Ook hierdoor kon de inkomstenbelasting omlaag.
- Werknemers en zzp'ers worden fiscaal zo veel mogelijk gelijk behandeld, net als werkenden en gepensioneerden.¹¹⁹
- We hebben box 3 (de oude vermogensrendementsheffing) afgeschaft en belasten alle gerealiseerde inkomsten en gerealiseerde vermogenswinsten, zoals op grond, financiële waarden en huizen, tegen gematigd tarief maar zonder eventuele kostenaftrek.

Consumptiebelastingen

- De belasting op consumptie is nu hoger via heffingen op onder meer CO₂, stikstof, grondstoffen en milieuvervuilende producten.
- Het Europese handelssysteem voor CO₂-rechten (ETS) geldt nu ook voor de bouw, de landbouw en de industrie.
- We hebben maar één tarief voor de omzetbelasting (btw).

Vennootschapsbelasting

- Net als bij de inkomstenbelasting hebben we de grondslag van de vennootschapsbelasting solide gemaakt door het schrappen van instrumentele aftrekposten, zoals de milieu-investeringsaftrek (MIA).¹²⁰ Het tarief van de vennootschapsbelasting kon hierdoor omlaag.
- We hebben voor de vennootschapsbelasting nog maar één tarief.¹²¹
- De belastingdruk in box 1 (belastbaar inkomen voor werknemers) en box 2 (aanmerkelijk belang voor ondernemers) houden we hierbij netjes in balans.

Erfbelasting

- We hebben de grondslag voor de successiebelasting ook verbreed door het actualiseren van de rente voor vruchtgebruik, en het versoberen van de bedrijfsopvolgingsregeling (BOR).

Toeslagen en sociale premies

- De toeslagen zijn volledig afgebouwd.
- Als alternatief hebben we via de negatieve inkomstenbelasting het garantie-inkomen ingevoerd en zijn kinderopvangtoeslag, zorgtoeslag en huurtoeslag omgezet naar regelingen in natura.
- De AOW hebben we de afgelopen jaren gefiscaliseerd, wat betekent dat ook 68-plussers nu bijdragen aan het betaalbaar houden van dit basispensioen.

Begrijpelijkheid

- De belastingdienst stuurt elke belastingbetaler jaarlijks een helder en begrijpelijk jaaroverzicht. Hoeveel geld heb je als belastingbetaler afgelopen jaar bijgedragen aan het algemeen belang? En waaraan heeft de overheid dit geld uitgegeven?
- Erkenning en het gevoel dat je ergens een bijdrage aan hebt geleverd, maken belasting betalen leuker en verhogen de belastingmoraal. De overheid bedankt mensen en bedrijven nu jaarlijks vriendelijk voor de geleverde bijdrage.

De bouw zelf gaat ook snel, want vervolgens staat nu binnen twaalf maanden de woning of het complex – duurzaam en tot in de puntjes afgewerkt. Dankzij deze efficiënte aanpak is het taboe op sloop verdwenen en de woningvoorraad binnen enkele decennia grondig gemoderniseerd. Nederland heeft hierdoor de duurzaamste en toekomstbestendigste woningen van alle Oeso-landen.

Een van de ingewikkeldste onderdelen van De Grote Vereenvoudiging was de herinrichting van het belastingstelsel, de sociale zekerheid en het sociaal domein. Dat het belastingstelsel groener en eenvoudiger moest, stond al in de regeerakkoorden van 2018 en 2022. Pas eind jaren twintig kwam het tot een vernieuwing, waarbij het toeslagenstelsel werd vervangen door het garantie-inkomen, en de vele heffingskortingen en aftrekposten werden geschrapt. (Zie de kadertekst over het nieuwe belastingstelsel op pagina 96.)

De belastingherziening heeft de belasting op inkomen uit werk verlaagd. De inkomstenbelasting is nu lager dan ooit. Werken loont weer. Daar staat tegenover dat we via onze consumptie meer belasting betalen. Sinds het nieuwe belastingstelsel hebben we nog maar één btw-tarief. Dat tarief is 20 procent, het Europese gemiddelde. Deze vereenvoudiging heeft de heffing en inning van de btw eenvoudiger en goedkoper gemaakt.¹²²

De belasting op consumptie is vooral omhooggegaan door het stapsgewijs verhogen van de prijzen van CO₂- en stikstofuitstoot, grondstoffen en milieuvervuilende producten en diensten. Het Europese handelssysteem voor CO₂-rechten (ETS) geldt nu ook voor de bouw, de landbouw en de industrie. Ook voor de uitstoot van stikstof hanteren we nu een vergelijkbaar systeem van verhandelbare emissierechten.¹²³

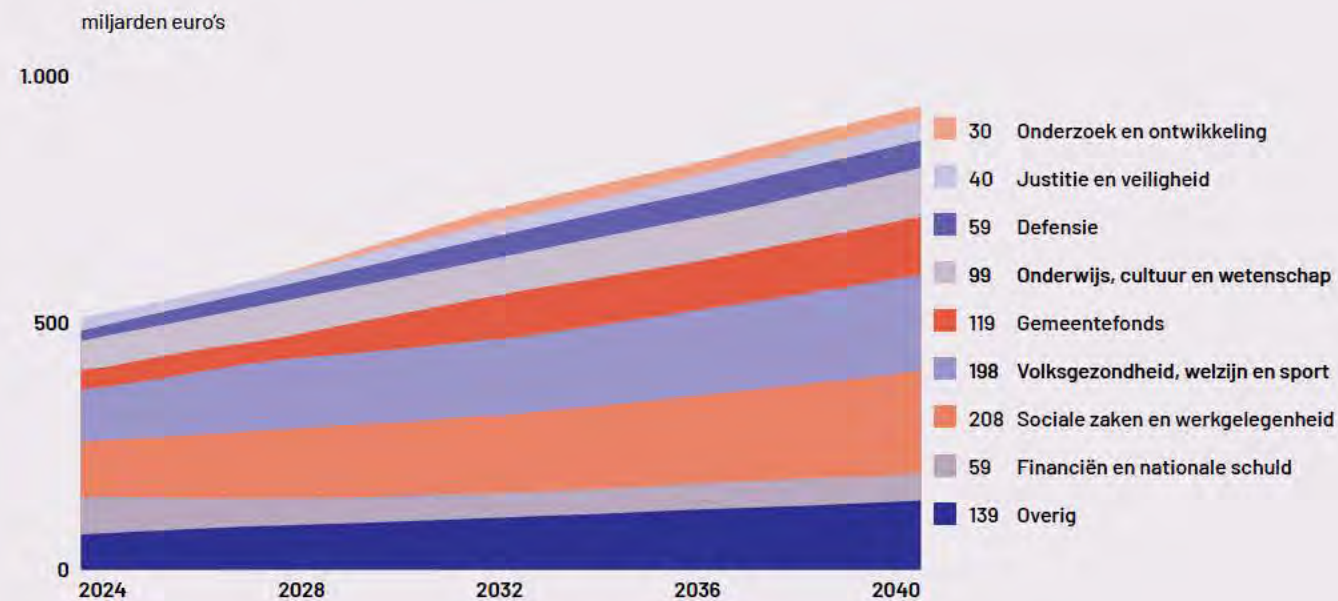
Voor het gebruik van schaarse grondstoffen zijn, in overleg met de industrie, de heffingen de afgelopen jaren ook steeds wat omhooggegaan. We hebben zelfs een extra grondstofheffing op water.¹²⁴ Deze heffingen leveren de schatkist niet veel op, omdat ze het hergebruik van grondstoffen hebben bevorderd. Maar zonder deze heffingen was onze economie nu nog lang niet voor een kwart circulair geweest (zie ook de ontwikkellijn over circulariteit op pagina 118).

Een ander voordeel van het nieuwe belastingstelsel is, zoals we hier nogmaals graag benadrukken, dat werken loont. De inkomstenbelasting is omlaaggegaan en het garantie-inkomen is zo ingericht dat het altijd loont om meer uren te werken.¹²⁵ Alle toeslagen en heffingskortingen zijn afgeschaft. Gepensioneerden en werkenden worden fiscaal gelijk behandeld. De belasting op vermogenswinsten, zoals op grond en huizen, hebben we verhoogd. De erfbelasting is ook hoger. De vermogensongelijkheid is hierdoor wat aan het dalen.¹²⁶ (Zie de kadertekst over het nieuwe belastingstelsel op pagina 96 en de ontwikkellijn over ongelijkheid op pagina 142.)

Hoe staan we ervoor in 2040 en hoe hebben de rijksuitgaven zich ontwikkeld?

De rijksbegroting laat zien wat de overheid uitgeeft per beleidsterrein. Tussen 2025 en 2040 zijn de collectieve uitgaven gestegen.¹²⁷ Sinds 2032 liggen die op circa 48 procent van het bbp, hoger dan in 2025, maar lager dan in de jaren tachtig van de vorige eeuw.¹²⁸

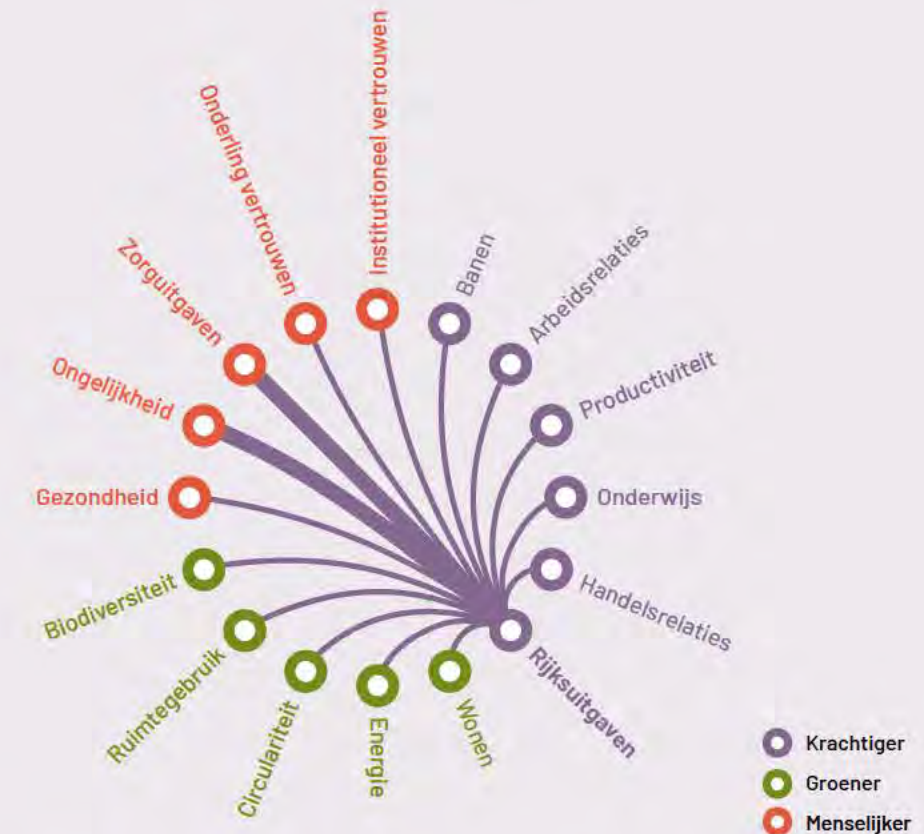
Dit komt vooral door onze ambitieuze investeringsagenda's. (Zie de kadertekst over het nieuwe belastingstelsel op pagina 96.) We besteden sinds 2028 bijvoorbeeld 1,5 procent van ons bbp aan innovatie. Samen met innovatie binnen de private sector en op het gebied van defensie heeft dit de economische groei en handelspositie van Nederland en de EU versterkt.¹²⁹

Afbeelding 2.8
Gerealiseerde ontwikkeling van de uitgaven op de rijksbegroting in 2040.
Bron: Ministerie van Financiën (2024) en CPB (2025), bewerking door Denktank Nederland 2040.

Onze uitgaven aan justitie en veiligheid waren de afgelopen vijftien jaar stabiel rond 2 procent van het bbp. In internationaal opzicht is het Nederlandse begrotingsbeleid betrouwbaar en de staatsschuld laag, waardoor Nederland een relatief lage rente betaalt op staatsobligaties.¹³⁰ Uitgaven aan de rente op de nationale schuld zijn afgenomen van 5 tot 3 procent in 2040. In lijn met Europees beleid¹³¹ namen onze uitgaven aan defensie toe van 2 tot 3 procent van het bbp in 2032 en waren sindsdien constant.

Wat zijn de meest relevante relaties tussen deze ontwikkellijn en andere ontwikkellijnen?

Uitgaven aan onderwijs bleven de afgelopen vijftien jaar constant op 5 procent van het bbp. Het aantal leerlingen nam met 10 procent af, wat ruimte gaf om de onderwijskwaliteit en onderwijsprestaties te verbeteren. Om tegemoet te komen aan het groeiende inwonertal en de politieke keuze om in heel Nederland een gezonde leefomgeving en goede publieke voorzieningen te garanderen, stegen uitgaven aan het gemeentefonds van 4 naar 6 procent van het bbp. Overige uitgaven waren de afgelopen vijftien jaar procentueel nagenoeg stabiel.

Om deze investeringen mogelijk te maken, heeft de politiek er bewust voor gekozen om de groei van de collectieve uitgaven aan de zorg te begrenzen. Al in de jaren twintig hebben we besloten om het zorgbudget te beperken tot 10 procent van het bbp. (Zie de ontwikkellijn over zorguitgaven op pagina 146.) Uitgaven aan sociale zekerheid bleven de afgelopen vijftien jaar constant op iets meer dan 10 procent van het bbp.

Dankzij digitalisering, artificialisering en De Grote Vereenvoudiging van het belastingstelsel behoort onze belastingdienst weer tot de top van Europa. De fiscus is niet langer alleen een boeman die boetes uitdeelt, maar een vriendelijke en effectieve dienstverlener. We worden als belastingbetalers jaarlijks vriendelijk bedankt voor onze bijdrage aan de samenleving.

De administratieve lasten voor de zorg, het onderwijs en het bedrijfsleven hebben we de afgelopen jaren voortdurend verder teruggesnoeid. Dit heeft niet alleen een besparing opgeleverd van vele miljarden per jaar, het was vooral een bevrijding van de samenleving, van de publieke sector én van het bedrijfsleven. Dankzij De Grote Vereenvoudiging hebben ondernemers, professionals en inwoners de controle terug over hun eigen werk en leven. Het blijkt achteraf ook een belangrijke stap te zijn geweest in het herstel van het vertrouwen en het doen afnemen van het maatschappelijk onbehagen (zie de ontwikkellijnen over vertrouwen op pagina 152 en pagina 156).

Heldere keuzes

Begin jaren twintig zagen we ons geconfronteerd met zoveel grote problemen tegelijkertijd dat de politiek niet anders kon dan leiderschap tonen. Politici moesten keuzes maken, juist met het oog op de grote maatschappelijke vraagstukken die voor ons lagen. Die keuzes hebben soms pijn gedaan, zoals we in dit verhaal ook laten zien.

Wat we goed hebben gedaan, is dit tijdig onder ogen zien. Dankzij de langetermijnfocus van het huidige beleid kan de overheid inwoners en bedrijfsleven nu beter laten zien welke kant het opgaat. Wat gaan we opbouwen? En wat bouwen we op termijn om of af? Daar vroegtijdig over praten is van groot belang. Iedereen is er inmiddels aan gewend dat we dit soort langetermijnvraagstukken gemeenschappelijk bespreken, tijdens participatieve toekomsttrajecten en digitale inspraakronden.

We hebben steeds ook tijdig aandacht besteed aan mensen, bedrijven en regio's die de dupe leken te gaan worden van de veranderingen. Dat is noodzakelijk om als overheid het vertrouwen te behouden. Er was aandacht voor wat zij in de nieuwe situatie nog wél zouden kunnen en voor wat ze nodig hadden om weer mee te kunnen doen. En als het niet anders kon, hebben we ze ruimhartig gecompenseerd.

Nederland is hier sterker van geworden. Doordat de politiek leiderschap toont, kunnen we als samenleving duidelijke prioriteiten stellen. Inwoners, bedrijven en wetenschap kunnen hierdoor steeds op tijd komen tot sociale pacts, de structurele samenwerkingsverbanden waarmee we Nederland nu doelgericht beter maken.¹³² Nederlanders staan paraat.

Een groener Nederland

Nederland is niet alleen krachtiger en productiever, het is ook stiller, schoner, mooier en groener.

Een groener Nederland betekent dat we nu leven en werken in harmonie met de natuur. We wonen in het groen. We hebben er ruim een miljoen extra woningen bij. De bouw is duurzaam en voor driekwart circulair. De landbouw speelt als floreerende sector een belangrijke rol in de verduurzaming van ons land. Economische groei is duurzame groei geworden, grotendeels binnen de planetaire grenzen. Onze consumptie en productie zijn duurzamer en gezonder. We consumeren niet minder, wel anders. Onze energievoorziening is klimaatneutraal wat betreft het opwekken van elektriciteit. We hebben meer ruimte gemaakt voor groen en voor water. Hierdoor zijn we beter bestand zijn tegen de gevolgen van de klimaatverandering.

Wonen in het groen

We wonen 'in het groen', ook in steden en dorpen. Dit houdt heel concreet in: meer bomen, planten en water om ons heen. Gemeenten hebben hier samen met hun inwoners, met de bouwbedrijven en de woningcorporaties de afgelopen jaren een enorme klus geklaard. Vrijwel alle daken zijn groen, of er liggen zonnepanelen op. Of allebei. De luchtkwaliteit is sterk verbeterd.

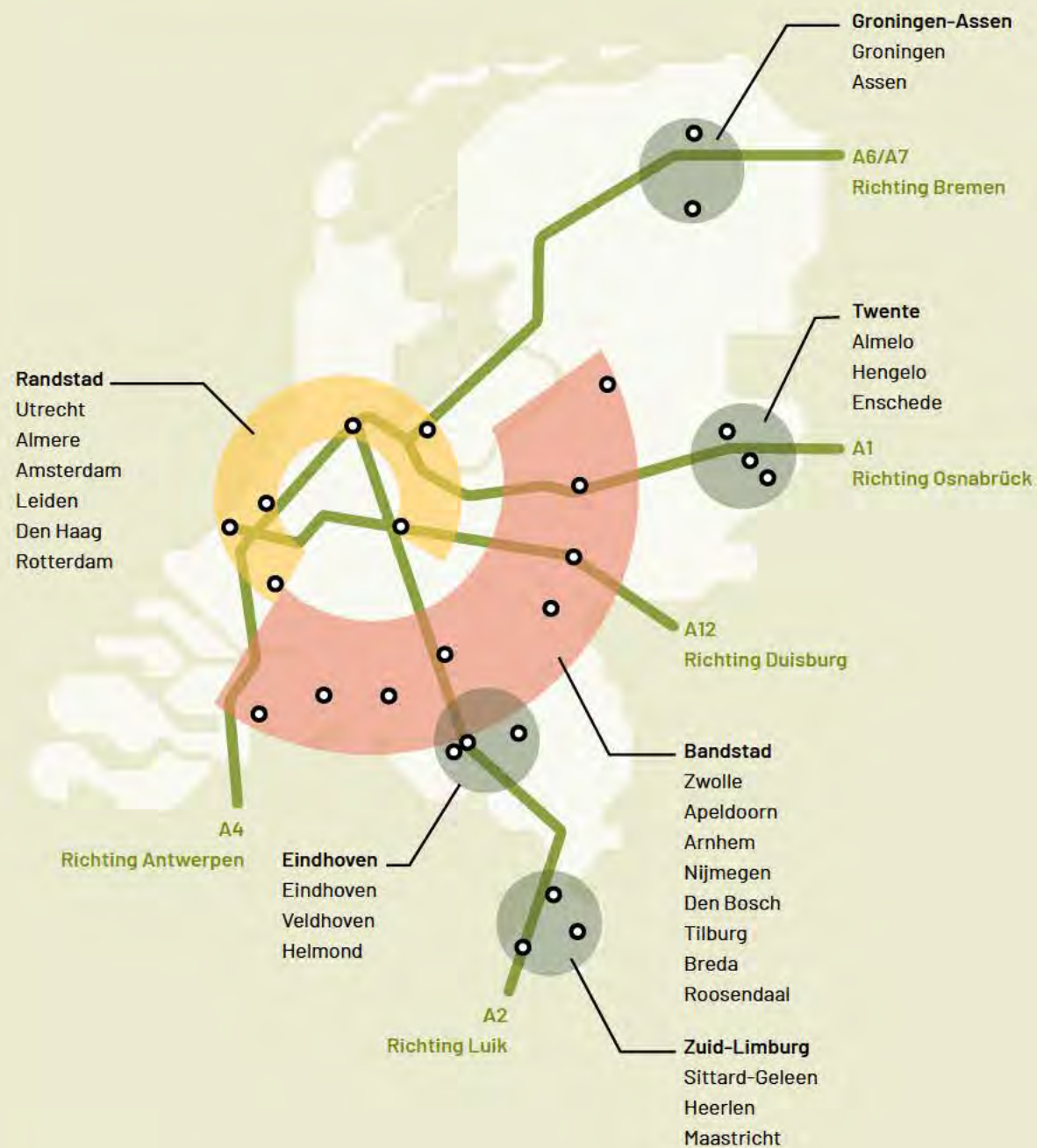
Duurzame stedelijke ontwikkeling

Onze steden en dorpen vormen nu samen het stedelijk netwerk Nederland, dat op zijn beurt weer onderdeel is van het grotere Noordwest-Europese stedelijk systeem.¹³³ Nederland is echt een netwerk van regio's geworden, waarin inwoners, economische activiteiten en publieke voorzieningen beter zijn verdeeld.

Het landschap is nu ook wat minder versnipperd dan vroeger. Hoewel er eigenlijk meer 'ruimteclaims' zijn dan ooit tevoren, voelt het toch ruimer aan. Een sterke visie vanuit de Rijksoverheid, gecombineerd met de vindingrijkheid in de regio's, heeft ervoor gezorgd dat in Nederland de puzzelstukken beter bij elkaar passen. Rommelige bedrijventerreinen en logistieke centra zijn waar mogelijk verdwenen en ingepast in bestaande bebouwing. Bossen, parken, landbouw, rivieren, dorpen, steden en industrie: het is steeds een helder plaatje.¹³⁴

In het hele land is de verstedelijking volop gaande. Eindhoven is een lichtend voorbeeld van duurzame stedelijke ontwikkeling. Ook Groningen-Assen, Twente en Zuid-Limburg zijn doorgegroeid tot bloeiende metropolen, die sterk in verbinding

Ontwikkeling van regio's en metropolen in stedelijk netwerk Nederland

Afbeelding 2.9
Gerealiseerde ontwikkeling van regio's en metropolen in stedelijk netwerk Nederland in 2040.
Bron: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2024), bewerking door Denktank Nederland 2040.

staan met de steden over de grens in Duitsland en België.¹³⁵ (Zie afbeelding 2.9.) De Lelylijn tussen Lelystad en Groningen, die twee jaar geleden is doorgetrokken naar Hamburg, en de Nedersaksenlijn die van Enschede via Emmen naar Groningen loopt, hebben bijgedragen aan deze ontwikkeling.

Ook de Bandstad heeft zich de afgelopen vijftien jaar rap doorontwikkeld. De Bandstad loopt nu van Zwolle via de Stedendriehoek en Arnhem-Nijmegen-Foodvalley, door naar de Brabantse stedenrij.¹³⁶ Het is een mooi en goed ontsloten stedelijk gebied, omgeven door groen en open ruimte. Er is meer middelhoge hoogbouw ontwikkeld om ruimte te besparen en om in te spelen op de grote behoefte aan betaalbare woningen voor eenpersoonshuishoudens.

In de Randstad wonen nog altijd de meeste mensen, is het meeste te doen en wordt het meeste geld verdiend. De bouwspurt is ook hier heel voelbaar geweest. De afgelopen vijftien jaar zijn er bijna een half miljoen woningen bijgekomen in de Randstad.¹³⁷ Het 'verdichten' van wijken hebben we laten samengaan met het 'klimaatadaptief inrichten' van de steden, zoals dat nu heet.¹³⁸

Overlast van luidruchtig en stinkend verkeer, daarbij kunnen we ons niets meer voorstellen. Er dwarrelt minder fijnstof neer langs drukke wegen.¹³⁹ We kunnen al vijf jaar geen nieuwe auto's meer kopen met een brandstofmotor. Scooters en de tweewielers die we vroeger 'brommers' noemden, zijn ook allemaal elektrisch. Delen van onze steden zijn autovrij of autoluw geworden, waardoor meer ruimte is gecreëerd voor groen in de stad.

Een gezonde leefomgeving hoort voor ons bij de bevordering van de volksgezondheid en maakt daarom expliciet onderdeel uit van onze investeringsagenda's. Behalve groener is de woonomgeving socialer, schoner en rustiger. Veel voorzieningen zijn op loop- of fietsafstand. Dit alles heeft aantoonbaar een positief effect op de mentale en fysieke gezondheid van mensen. En hoewel de zomers warmer zijn dan voorheen, is de hittestress in steden afgenomen. De natuur, de betere isolatie en de airconditioning zijn onze bondgenoten. Samenwerken met de natuur is essentieel, niet alleen in de wijken, maar ook voor de toekomst van ons land, voor Europa en voor onze planeet.¹⁴⁰

Hoewel de zomers steeds warmer en droger worden, hebben we minder last van de droogte. We bergen water tijdig op: in en langs rivieren, in meren en in natuur- en veengebieden. Dit komt de biodiversiteit ook ten goede (zie ook de ontwikkelingslijn over biodiversiteit op pagina 126). Wateropslag in de wijk is verplicht, in steden is inmiddels vrijwel overal de hemelwaterafvoer ontkoppeld van het riool. Natuurlijke klimaatbuffers zijn op strategische locaties ontwikkeld om water vast te houden en te bergen en grondwatervoorraden aan te vullen ten behoeve van de drinkwatervoorziening.

Hoe staan we ervoor in 2040 en hoe heeft de groei van het aantal woningen zich ontwikkeld?

In de periode 2025-2040 hebben we per saldo ruim een miljoen extra woningen gebouwd of anderszins gerealiseerd. Omdat we ook zo'n 300 duizend woningen hebben gesloopt, hebben we voor deze groei van de woningvoorraad ruim 1,3 miljoen extra woningen moeten creëren.

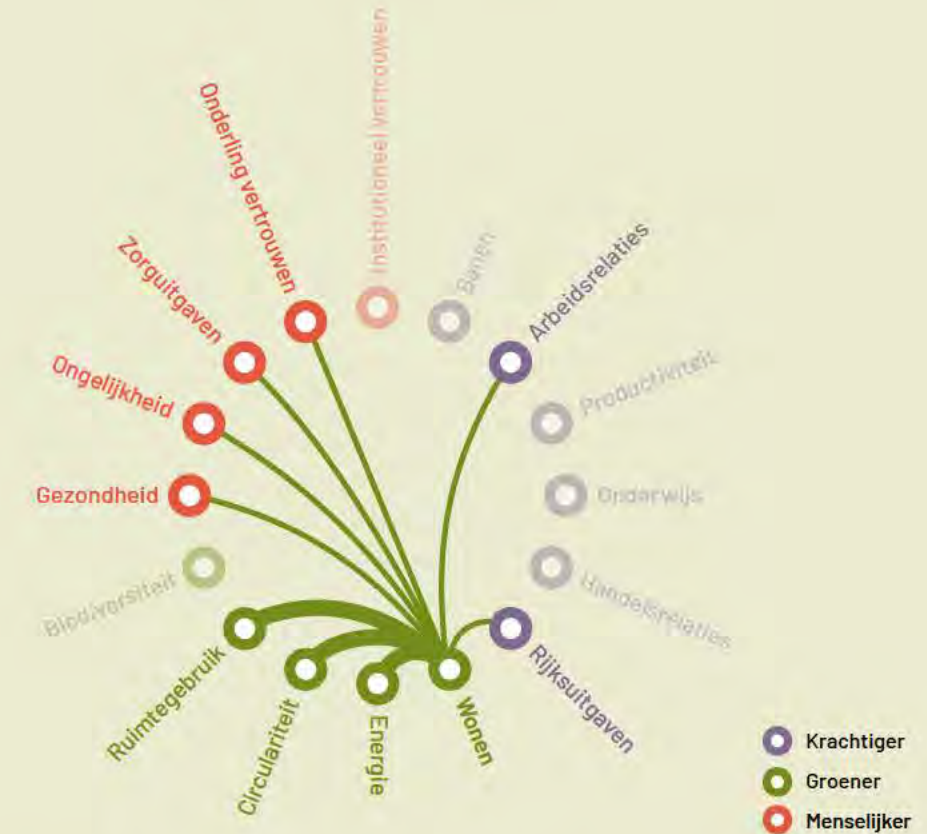

Afbeelding 2.10
Gerealiseerde ontwikkeling van de jaarlijkse netto groei van de woningvoorraad in 2040.
Bron: CBS (2024) en ABF Research (2023), bewerking door Denktank Nederland 2040.

Dat zijn 600 duizend woningen in de Novex-wijken en 700 duizend in de rest van het land, in groeikernen zoals Almere en in de grote steden. (Zie afbeelding 2.11 met de Novex-gebieden op pagina 112.) Voor de duidelijkheid: dit gaat niet alleen om extra woningen door nieuwbouw, maar ook door het splitsen, verbouwen en herbestemmen van bestaande woningen en gebouwen. De diversiteit in woonvormen is de afgelopen tien jaar sterk toegenomen en past nu ook veel beter bij de woonwensen van mensen.

De bouwspurt rond 2030 wordt achteraf spectaculair genoemd, toch lag de netto groei van de woningvoorraad de afgelopen twintig jaar nooit hoger dan tachtigduizend woningen per jaar. In tegenstelling tot de verwachting¹⁴¹ en politieke wens om meer en sneller woningen bij te bouwen, is dit ons niet gelukt.

Wat zijn de meest relevante relaties tussen deze ontwikkellijn en andere ontwikkellijnen?

Rond 2025 vertoonde de groei zelfs een dip, met name door de beperkte afgifte van bouwvergunningen vanwege de stikstofcrisis.¹⁴² Daarna zijn we geleidelijk aan weer steeds meer woningen gaan bouwen, vooral dankzij de sterke groei van industrieel of modulair gebouwde woningen.¹⁴³ Vanaf 2035 is de woningvoorraad blijven groeien, maar wat minder snel, omdat ook het aantal huishoudens minder hard is gegroeid. Afgelopen jaar hebben we bijvoorbeeld een kleine zestigduizend woningen kunnen toevoegen aan de woningvoorraad.

Nu in 2040 is het woningtekort nihil, in plaats van de 2 procent die we in 2024 hadden voorzien. De groei van het aantal huishoudens was nog lager dan gedacht. Dit kwam mede door het matigen van immigratie en doordat we meer met elkaar zijn gaan samenwonen.

Duurzaam bouwen

De miljoen extra woningen die we de afgelopen vijftien jaar per saldo hebben gerealiseerd, zijn duurzamer geworden. (Zie de ontwikkellijn over wonen op pagina 108.) De bouwsector heeft, mede dankzij heldere afspraken met het Rijk, de milieuprestatie-eisen sneller weten op te schroeven dan we hadden gedacht. Mede dankzij De Grote Vereenvoudiging zijn overheden, projectontwikkelaars en woningcorporaties de afgelopen jaren steeds beter gaan samenwerken, met als resultaat dat er nu voldoende betaalbaar en duurzaam woningaanbod is voor alle inkomensgroepen.

Driekwart van de bouw is inmiddels volledig circulair.¹⁴⁴ Dat merk je onder andere aan de materialen die bouwbedrijven gebruiken. Die gebruiken naast baksteen, natuursteen en duurzaam beton ook hout, vlas, hennep en riet. We zien het ook aan een andere, meer industriële, wijze van bouwen. Bij de locatiekeuze voor nieuwbouw houden we rekening met klimaatrisico's. Waar nodig hebben we klimaatadaptatieve maatregelen genomen om toekomstige schade te voorkomen.¹⁴⁵

Met circulair bedoelen we tegenwoordig trouwens niet dat alle huizen nu zo modulair zijn opgebouwd dat ze zo weer uit elkaar kunnen. Nee. We gebruiken CO₂-neutrale bouwmaterialen, waaronder natuurlijke en hergebruikte materialen, maar de gebouwen die we de afgelopen tijd hebben neergezet, die staan er echt voor de komende tweehonderd jaar.

We hebben de afgelopen jaren ook ongeveer 300 duizend oude woningen kunnen slopen. Ook dat is grotendeels circulair. Slopers zijn nu een soort 'materialenmakelaars', die zich toeleggen op het hergebruik van grondstoffen. De sloopwoningen, vaak oude uniforme gezinswoningen, hebben we vervangen door een meer gedifferentieerde woningvoorraad. Ook hierdoor zijn andere, socialere wijken ontstaan.

En mooier bovendien. Robots beheersen meesterlijk en razendsnel alle oude ambachten, van fijn houtwerk en sierlijk metselwerk tot complexe glas-in-loodkunst. Hierdoor kunnen we de efficiënte massaproductie van het industriële bouwen combineren met variatie in de afwerking. We hebben de afgelopen jaren een ware renaissance beleefd, waarin pracht, praal en esthetiek opnieuw centraal staan. Woningen worden niet alleen duurzame meesterwerken met zelfvoorzienende energie- en waterhuishouding, maar ook gedetailleerd en rijk gedecoreerd, geïnspireerd door klassieke stijlen en moderne ontwerpen, en allemaal mede op basis van de wensen van de toekomstige bewoners. Dankzij robotica kunnen we unieke en artistieke woningen bouwen met precisie en schoonheid, die volledig voldoen aan de hoogste duurzaamheidseisen.

Van alle huizen zijn er inmiddels ruim vijf miljoen geïsoleerd, zowel om warmte binnen te houden in de winter, als om warmte buiten te houden in de zomer.¹⁴⁶ We isoleren vooral met herbruikbare materialen van eigen grond. Zowel verhuurders als woningeigenaren hebben we de afgelopen jaren geholpen bij het verduurzamen van hun woningen. Het merendeel van de huizen voldoet nu aan de EU-normen.¹⁴⁷ We zijn er ook in geslaagd om de benodigde bakstenen, beton en staal bijna volledig CO₂-neutraal te produceren, grotendeels binnen Europa.

Dankzij De Grote Vereenvoudiging is ook de gebiedsontwikkeling eenvoudiger geworden. Overheden en markt hebben meer instrumenten gekregen om snel en efficiënt tot bestemmingswijzigingen en realisaties te komen. Door deze voortvarende ontwikkeling in combinatie met de planbatenheffing is grondspeculatie nu vrijwel zinloos.¹⁴⁸ Daarbij kunnen gemeenten via de zogeheten Grondfaciliteit makkelijk en met rijksgarantie geld lenen voor gebiedsontwikkeling en het aankopen van grond. Woningcorporaties zijn in de jaren dertig geholpen met een verduurzamingssubsidie en de bekende bouwbonus van 25 duizend euro per woning.¹⁴⁹

De bouw heeft sterk geprofiteerd van de vereenvoudiging van het vergunningenstelsel. Ook hier is het bestemmingsplan nu dwingender en kunnen gemeenten en ontwikkelaars meer vaart maken. Inspraakprocedures zijn duidelijk en goed gestructureerd. Ze functioneren als snel te doorlopen straatjes, alleen maar eenrichtingsverkeer, en voorzien van stevige klapdeurtjes die maar naar een kant toe open kunnen. We schreven al: het realiseren van een nieuwbouwwoning duurt geen tien jaar meer, maar slechts vier. Tempo maken hebben we wel geleerd de afgelopen jaren. Ook is het nu makkelijker om bestaande woningen aan te passen doordat we eind jaren twintig de regels rond het splitsen en samenvoegen van woningen hebben herzien.¹⁵⁰

De Novex-wijken

Helder was ook dat het Rijk weer locaties moest aanwijzen voor nieuwbouw. Immers: 'Zonder keuzes geen locaties, zonder locaties geen woningen.'¹⁵¹ Dat is destijds gelukt dankzij de nieuwe Wet versterking regie volkshuisvesting.

De Novex-wijken, de nieuwe grootschalige woningbouwgebieden die we al in 2022 op papier hadden gezet, zijn nu allemaal afgebouwd. (Zie afbeelding 2.11 met de Novex-gebieden op pagina 112.) Alleen al dankzij Novex hebben we er in de Amsterdamse havens tachtigduizend woningen bij gekregen, in de Utrechtse Merwede bijna zeventigduizend, in Rotterdam-Oostflank 35 duizend en in Eindhoven 21 duizend.

In de Bandstad hebben we ook flink doorgebouwd, met negenduizend woningen in Zwolle, elfduizend in Arnhem, tienduizend in Nijmegen en ruim 31 duizend in de Brabantse stedenrij van onder meer Breda, Tilburg en Den Bosch. Al met al

**Ruim 600 duizend nieuwe woningen
gerealiseerd op negentien grootschalige
Novex-woningbouwlocaties**

Afbeelding 2.11
Gerealiseerde aantal nieuwe woningen op negentien grootschalige Novex-woningbouwlocaties in 2040.
Bron: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2023), bewerking door Denktank Nederland 2040.

hebben we in het Novex-project in vijftien jaar tijd ruim 600 duizend woningen bijgebouwd. Daarmee is Novex goed voor bijna de helft van alle extra woningen die we in deze periode hebben gerealiseerd.

Behalve op het succes van de Novex-wijken, zijn we trots op de vernieuwing die veel naoorlogse wijken hebben ondergaan. Met hun goed ontworpen buurtstructuur en doordachte publieke voorzieningen bevorderen deze wijken het onderlinge gemeenschapsgevoel. Alle Novex-wijken zijn voorzien van prachtige gebouwen van de BiB, de Basisinfrastructuur Bevordering Kwaliteit van Leven. (Zie voor meer informatie over de BiB pagina 148.) Bewoners organiseren hun energiesysteem nu vaak duurzaam op wijkniveau, vanuit lokale duurzame bronnen, zoals aardwarmte of restwarmte.

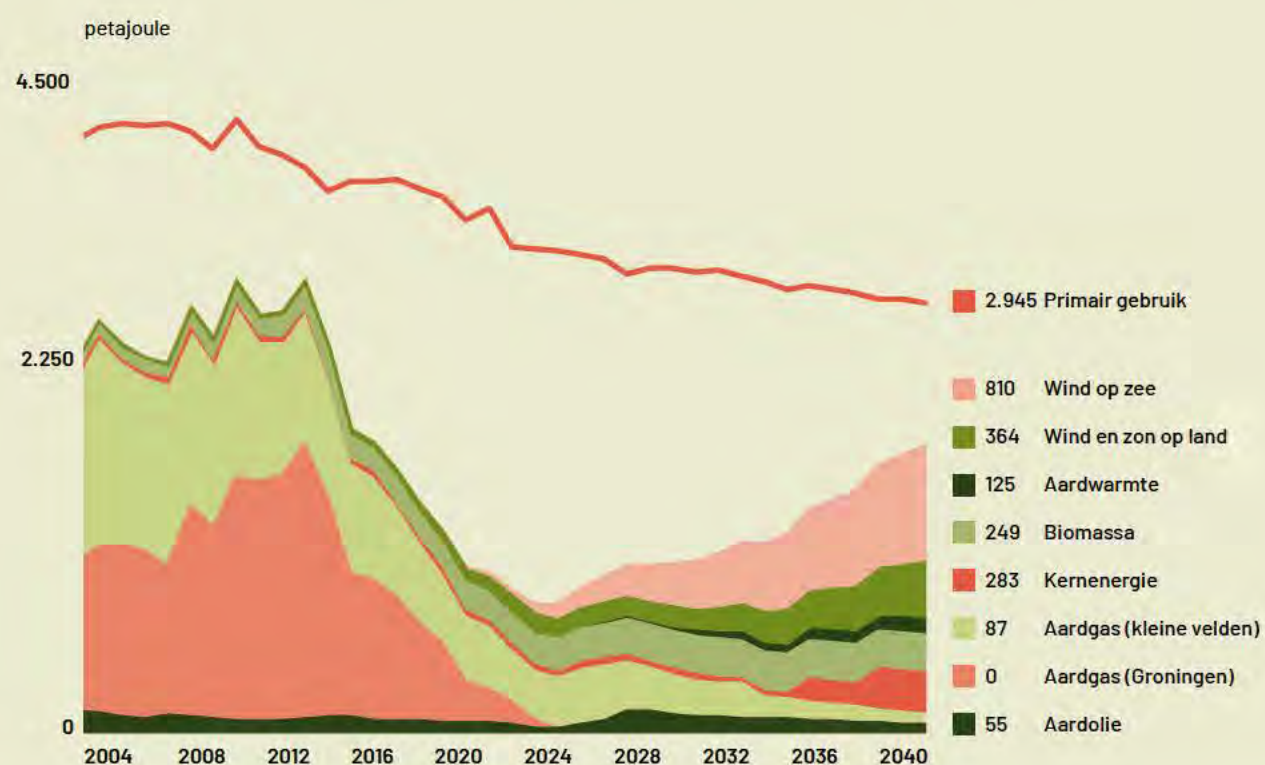
En het allerbelangrijkste is: wonen is weer betaalbaar. De gemiddelde verkoopprijs van een huis in de stad is zo ongeveer gelijk aan wat een stel van 40 met een modaal inkomen aan hypotheek kan krijgen.

Dit komt niet alleen doordat het aanbod netjes volgens plan is gegroeid, maar ook doordat het aantal huishoudens minder snel is gestegen dan verwacht.¹⁵² (Zie de ontwikkelijjn over wonen op pagina 108.) Dit komt deels door het matigen van de immigratie, maar vooral doordat het voor mensen nu écht loont om samen te gaan of te blijven wonen, ook op latere leeftijd. Doordat de diversiteit in woonvormen is toegenomen en we meer zijn gaan samenwonen, hebben we per persoon ook minder ruimte nodig.¹⁵³

Locatie	Totaal	Locatie	Totaal
Amersfoort Spoor- en A1 zone	14.000	Metropoolregio Amsterdam West	30.000
Amsterdam Havenstad	80.000	Metropoolregio Amsterdam Oost	170.000
Brabantse Stedenrij - Breda	6.000	Nijmegen Kanaalzone	6.000
Brabantse Stedenrij - Den Bosch	15.000	Nijmegen Stationsgebied	4.000
Brabantse Stedenrij - Tilburg	10.000	Oude IJn Leiden - Dordrecht	75.000
Den Haag CID Binckhorst	35.000	Rotterdam Oostflank	35.000
Eindhoven Internationale Knoop XL	21.000	Spoorzone Arnhem Oost	11.000
Foodvalley	14.000	Utrecht Groot Merwede	68.000
Groningen Suikerterrein	8.000	Zwolle Spoorzone	9.000
Groningen Stadshavens	5.000		

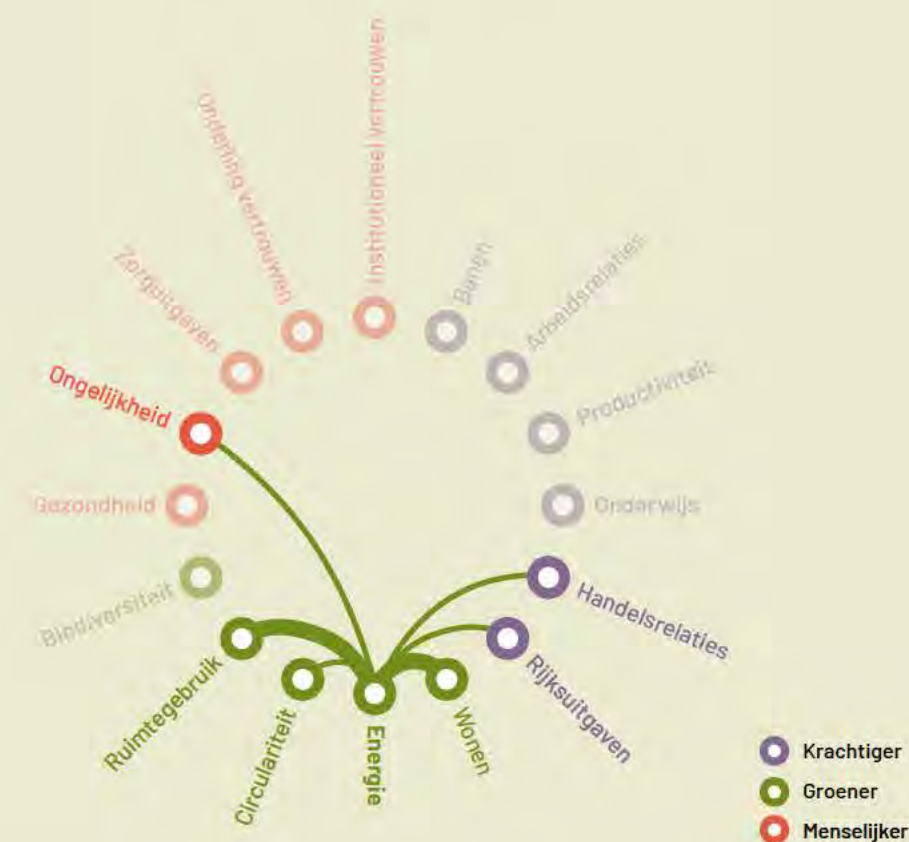
Hoe staan we ervoor in 2040 en hoe hebben het energiegebruik en de energieproductie zich ontwikkeld?

Ons energiegebruik daalt al sinds 2010 met gemiddeld 0,7 procent per jaar. Dit houdt het midden tussen het groeiscenario (+0,7 procent per jaar) en het optimistische scenario (-1,2 procent per jaar) dat in de jaren twintig werd voorzien.¹⁵⁴ De daling in het energiegebruik kunnen we achteraf verklaren doordat we veelal elektriciteit zijn gaan gebruiken in plaats van fossiele energiebronnen zoals gas en benzine. Elektriciteit is energiezuiniger dan de oude fossiele bronnen. Ook scheelt het dat onze economie niet zo hard is gegroeid, met een reële economische groei van gemiddeld 1 procent per jaar.

Afbeelding 2.12
Gerealiseerde ontwikkeling van het primair energiegebruik in Nederland in 2040 en de binnenlandse energieproductie per energiebron.
Bron: EBN (2024), bewerking door Denktank Nederland 2040.

Wat zijn de meest relevante relaties tussen deze ontwikkellijn en andere ontwikkellijnen?

De binnenlandse productie van energie uit aardolie en aardgas was in 2013 op zijn top en hebben we sindsdien afgebouwd. De binnenlandse energieproductie daalde hierdoor snel. Het sluiten van het Groningse gasveld maakte dat het gat tussen de binnenlandse productie en ons energiegebruik halverwege de jaren twintig recordhoogten bereikte. We waren voor ons energiegebruik grotendeels afhankelijk van de import van energie uit het buitenland. Eerst was dat vooral Russisch gas, na de oorlog in Oekraïne werd dat vloeibaar gas (Lng) uit de VS en Qatar.

Met de opbouw van infrastructuur voor hernieuwbare energieproductie en het in gebruik nemen van twee nieuwe kerncentrales (in 2035 en 2038) nam de binnenlandse energieproductie vanaf 2028 weer toe. We hebben in Nederland in die jaren steeds de koers van de EU gevolgd en hebben sterk ingezet op duurzame energieproductie, vooral via wind op zee. In 2040 is nu het merendeel van de binnenlandse energieproductie gebaseerd op wind, zon, kernenergie, biomassa en aardwarmte. Het gat tussen de eigen energieproductie en ons energieverbruik is nu alweer een stuk kleiner. Zelfvoorzienend zijn we nog niet. We zijn voor onze energie nog altijd afhankelijk van andere landen.

Doordat het woningtekort vrijwel nihil is en er deze jaren vanwege de vergrijzing relatief veel mensen overlijden, hebben woningbouwcorporaties ook nauwelijks wachtlijsten meer. Integendeel, in sommige steden maken woningcorporaties nu zelfs gebruik van de kans dat blokken leegstaan, om een nieuwe verduurzamings-slag te maken, of ze te slopen en te vervangen door groen of middennieuwbouw.

Duurzaam consumeren en produceren

Als je puur kijkt naar hoeveel geld we uitgeven, dan consumeren we niet minder dan vroeger.¹⁵⁵ We consumeren wel heel anders. We kopen minder spullen. Goedkope producten van lage kwaliteit hebben plaatsgemaakt voor hoogwaardiger spullen die langer meegaan, die goed te repareren zijn en waarvan de grondstoffen slim kunnen worden hergebruikt. We geven ook relatief meer geld uit aan diensten en andere immateriële zaken, zoals sport, muziek en cultuur.

Wat de spullen betreft: de invoering van de Europese productpaspoorten heeft geholpen de milieu-impact van producten duidelijk te maken en al in de productieteketen te beprijzen.¹⁵⁶ We kijken daarbij nu altijd naar de hele levenscyclus van elk product. De wegwerpproducten die we begin deze eeuw massaal importeerden uit Azië, krijgen al bijna tien jaar geen Europese CE-goedkeuring meer.¹⁵⁷ Ook binnen Europa hebben we het kwaliteitsniveau omhooggeschroefd. De gemiddelde prijs én kwaliteit van kleding, meubels en elektronica zijn hierdoor gestegen.

Ons energiegebruik is de afgelopen jaren afgenomen, ondanks de groei van de economie en de bevolking. (Zie de ontwikkellijn over energie op pagina 114.) Gebruikten we als land begin deze eeuw nog ruim 4.000 petajoule per jaar, nu is dat circa 3.000. De grootgebruikers in het bedrijfsleven hebben uiteraard het meest bijgedragen aan deze besparing, maar ook burgers zijn per saldo minder energie gaan gebruiken, vooral door isolatie van huizen, en doordat apparaten en auto's steeds energiezuiniger zijn geworden.¹⁵⁸

Niet alleen onze omgang met spullen is anders, ook onze eetgewoonten zijn de afgelopen vijftien jaar veranderd. We eten minder vlees en zuivel dan vroeger. En we verspillen minder voedsel. Voedsel dat slecht is voor mens of milieu, is nu duurder dan in de jaren twintig. Het is gewoon geworden om ongezonde producten, zoals snacks, snoep, frisdrank en alcohol, te laten staan. Niet omdat het zou moeten van de overheid of van leefstijlartsen, maar omdat steeds meer mensen beseffen dat het beter is voor hun eigen gezondheid, voor de economie én voor het milieu. Ook is het verantwoorde aanbod gevarieerder, makkelijker verkrijgbaar en verhoudingsgewijs betaalbaarder geworden.

Betere spullen

Onze industrie heeft de afgelopen jaren hard meegewerkt aan het verduurzamen van onze economie. De productieprocessen zijn stapsgewijs steeds duurzamer geworden. Hiermee hebben we de vervuiling van het milieu wat kunnen terugdringen en de uitputting van natuurlijke bronnen verminderd.

Helemaal circulair is onze economie nog lang niet, maar de productie van spullen is wel duurzamer geworden. De afgelopen jaren hebben industrie, wetenschap en overheden zoals gezegd intensief samengewerkt. Door jaar in jaar uit steeds hogere eisen te stellen aan producten en diensten, is de duurzaamheid ervan spectaculair verbeterd. We plukken nu allemaal dagelijks de vruchten van de evoluerende standaarden (zie ook pagina 63).

Van groot belang voor het stimuleren van circulariteit was ook de wijziging van het belastingstelsel. (Zie de kadertekst over het nieuwe belastingstelsel op pagina 96.) Nog belangrijker was achteraf gezien het Europese systeem van grondstoffheffingen. In overleg met de industrie heeft Europa stapje voor stapje de prijs van grondstoffen verhoogd, waardoor het steeds rendabeler werd om grondstoffen terug te winnen en opnieuw te gebruiken.¹⁵⁹

Verstandig gebruikmaken van grondstoffen blijft moeilijk. Een kwart van onze economie is nu aan te merken als 'circulair'. (Zie de ontwikkellijn over circulariteit op pagina 118). De bouw loopt zoals gezegd voorop, met driekwart circulair.

Schaarse grondstoffen als lithium, kobalt, koper en nikkel worden op grotere schaal gerecycled, onder andere door en voor het hergebruik van accu's. Hiervoor zijn we als Europa wel afhankelijk van expertise en technologie uit andere landen, met name China en Korea.

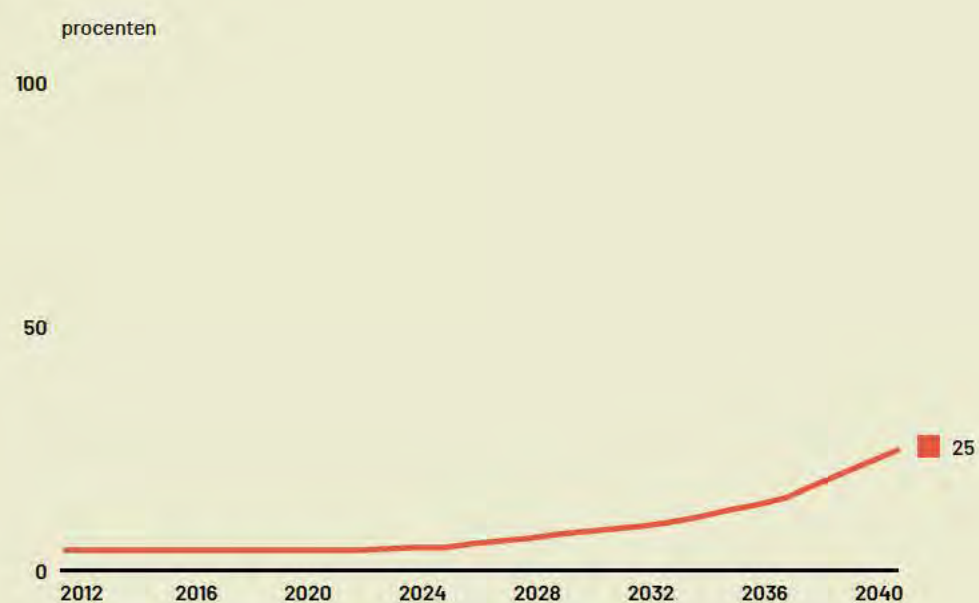
Om Europese recyclebedrijven een kans te geven, verplicht de EU producenten om een steeds hoger percentage van de gebruikte grondstoffen te halen uit gerecycled materiaal. Door op deze wijze de vraag te stimuleren, hebben 'greentech-bedrijven' geen subsidie nodig om door te groeien naar volwassenheid.

Het plasticprobleem hebben we nog niet opgelost. Wereldwijd wordt elk jaar alleen maar meer plastic geproduceerd, nog steeds vooral uit fossiele grondstoffen.¹⁶⁰ In Europa zijn de meeste kunststoffen nu op biologische basis. We maken ook meer gebruik van glas en metaal, dat goed opnieuw te gebruiken is.

De levensduur van producten is langer dan vroeger door het gebruik van duurzame materialen. Hergebruik van producten is gangbaar en het (laten) repareren van producten is eenvoudig, snel en betaalbaar. Sinds 2028 geldt in heel Europa de van oorsprong Franse reparatieregeling.¹⁶¹ We zijn er nu aan gewend dat

Hoe staan we ervoor in 2040 en hoe heeft de circulaire economie zich ontwikkeld?

Als we in 2040 terugkijken op de ontwikkeling van de circulaire economie, valt vooral op hoe langzaam de transitie in gang kwam – en hoe vanzelfsprekend circulariteit inmiddels is geworden in veel sectoren.¹⁶² Aan het begin van deze eeuw bestond minder dan 5 procent van ons bruto binnenlands product (bbp) uit circulaire productie. Pas vanaf 2023 kwam hier verandering in, nadat de Nederlandse overheid, samen met de EU, duidelijke doelen had geformuleerd: een volledig circulaire economie in 2050.¹⁶³

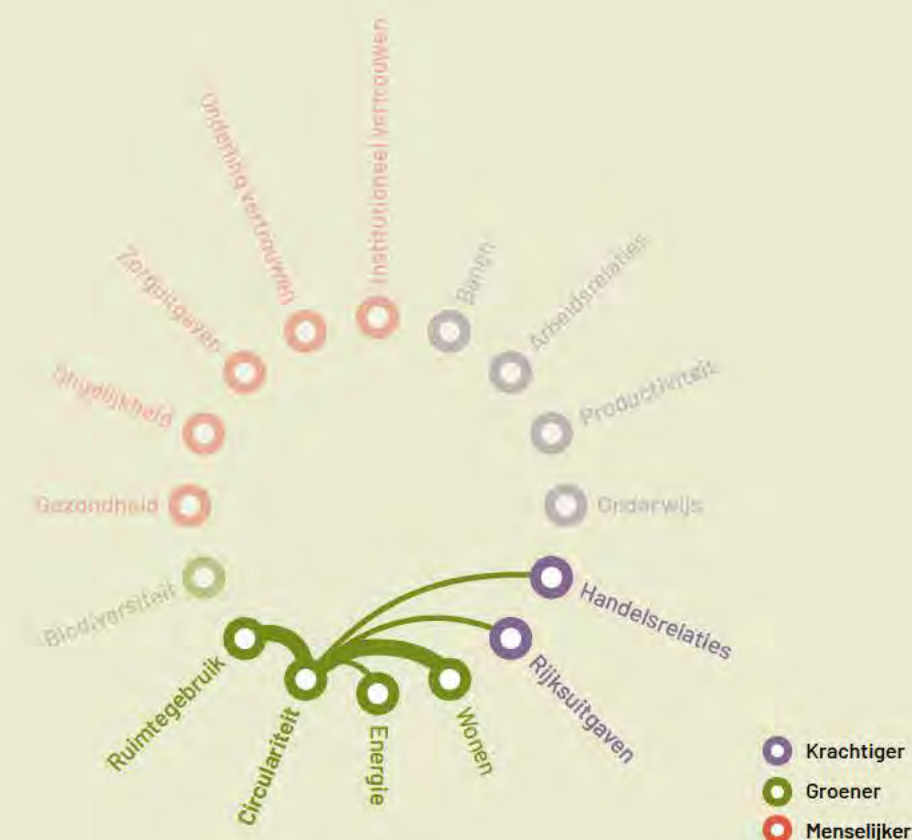

Afbeelding 2.13
Gerealiseerde ontwikkeling van de toegevoegde waarde van de circulaire economie als percentage van het bbp in 2040.
Bron: CBS (2024), bewerking door Denktank Nederland 2040.

We weten inmiddels dat dit doel niet haalbaar is binnen de gestelde termijn, maar het effect van deze politieke koerswijziging is onmiskenbaar. Cruciaal was de invoering van EU-brede productnormen die fabrikanten verplichtten om beter na te denken over levensduur, repareerbaarheid, recyclebaarheid en de inzet van secundaire grondstoffen. Zo verdwenen wegwerpproducten geleidelijk uit het schap en werd de markt overspoeld met modulaire ontwerpen, herbruikbare verpakkingen en 'product as a service'-modellen.

Ook de fiscale prikkels hebben hun werk gedaan: de belastingdruk op arbeid werd stapsgewijs verlaagd, terwijl de belasting op consumptie juist omhoogging, vooral door het stapsgewijs verhogen van de prijzen van CO₂- en stikstofuitstoot, grondstoffen en

Wat zijn de meest relevante relaties tussen deze ontwikkellijn en andere ontwikkellijnen?

milieuvriendelijke producten en diensten. Dit maakte het economisch aantrekkelijker voor bedrijven en consumenten om te kiezen voor reparatie, opgeknapte producten en gedeeld gebruik – zeker in de elektronica- en textielsector.

Vanaf 2026 verschoof de focus bovendien van recycling naar het vermijden van afval aan de bron, onder andere door betere productontwerpen, slim materiaalgebruik en circulaire businessmodellen. Dit leidde tot forse groei van het aandeel hergebruikte materialen in productieprocessen, met als mijlpaal het jaar 2038, waarin voor het eerst meer dan 20 procent van alle gebruikte materialen in Nederland uit secundaire bronnen kwam.

In 2040 komt inmiddels een kwart van het bbp voort uit circulaire activiteiten. Hoewel de economie nog verre van volledig circulair is, is het verschil met de situatie rond 2020 enorm. De basis voor verdere groei richting 2050 is nu stevig gelegd.

producenten de reparerbaarheid van hun producten aangeven. Ook betalen ze, via het reparatiefonds, mee aan de reparatiekosten. Sindsdien letten we als consumenten nog beter op de reparerbaarheid van nieuwe spullen.

Klimaatneutrale energie

We hebben inmiddels een volledig klimaatneutraal energiesysteem. Dit terwijl door de noodzakelijke elektrificatie het elektriciteitsverbruik nu driemaal hoger is dan in de jaren twintig. Het is ons toch gelukt, dankzij de opwarming van de aarde, wind op zee, zonne-energie, groen gas, aardwarmte en kernenergie van eigen grond (zie de ontwikkellijn over energie op pagina 114).¹⁶⁴ De eerste twee van de vier geplande nieuwe kerncentrales zijn inmiddels open.¹⁶⁵

Dankzij de productie van groene waterstof voorzien we al een deel van de industrie en het zware transport van energie. Ook boeren produceren steeds meer waterstof met hun eigen windmolens en zonnepanelen, de meeste voor eigen gebruik (als vervanging van de rode diesel van vroeger), al hebben sommige ook een eigen H₂-tankstation voor transporteurs en voor de consument.

Lokale energiecoöperaties produceren inmiddels al bijna de helft van de totale hoeveelheid duurzame energie. De combinatie van deze duurzame lokale energiesystemen, de grootschalige productie van groene stroom en de goede infrastructuur voor energieopslag, elektriciteit en groene waterstof, maakt dat we aan energieproductie bijna geen gebrek meer hebben.

Florerende landbouw

De Nederlandse landbouw behoort tot de productiefste ter wereld en is van strategisch belang voor Europa, niet alleen vanwege de opbrengsten, maar ook vanwege voortdurende innovaties zoals zaadveredeling, waarvan een deel van de wereldwijde voedselproductie rechtstreeks afhankelijk is.¹⁶⁶

De agrarische sector is de afgelopen jaren ook een belangrijke drijvende kracht geweest in de verduurzaming van Nederland. Onze boeren lopen mondiaal voorop in de landbouwtransitie, onder andere in de eiwittransitie.¹⁶⁷ Dit betekent dat we hebben laten zien hoe je van een dieet met voornamelijk dierlijke eiwitten kunt overstappen op voedsel op basis van voornamelijk plantaardige eiwitten. De productie van vlees en zuivel, waarvan het overgrote deel begin deze eeuw voor de export was, is sterker afgenomen dan de consumptie ervan. Dat is een bewuste keuze geweest. De bio-industrie hebben we de afgelopen veertig jaar stapje voor stapje afgebouwd.

Voor boeren geldt wat voor iedere andere ondernemer ook geldt: productie is alleen mogelijk als het rendeert, en als het goed is voor de natuur, het landschap en de gezondheid.¹⁶⁸ Dat is simpel. En dat heeft consequenties gehad. Niet alles kan overal.¹⁶⁹ Telde ons land begin 2000 nog bijna honderdduizend landbouwbedrijven, halverwege de jaren twintig waren dat er nog iets meer dan de helft en nu zijn het er nog zo'n 25 duizend.¹⁷⁰

Begin jaren twintig was Nederland het veedichtste land van Europa. Bijna driekwart van de beschikbare landbouwgrond werd gebruikt voor veevoer. Nu gaan we effectiever en efficiënter om met onze schaarse ruimte. Het aantal varkens en kippen is ten opzichte van 2008 bijna gehalveerd.¹⁷¹ En we hebben pakweg 20 procent minder koeien dan toen.¹⁷² Maar we zijn desondanks helaas nog steeds niet van ons mestprobleem af.¹⁷³

Nederlanders houden van vlees en zuivel. De veeteelt blijft de meeste Nederlanders dan ook dierbaar. De veehouderij is minder intensief en past bij wat we nu 'regeneratieve landbouw' noemen.¹⁷⁴ Uiteraard vormt een gezonde bodem de basis voor duurzaam florerende boerenbedrijven.¹⁷⁵ En we stellen hoge eisen aan dierenwelzijn.¹⁷⁶

De landbouw heeft fors ingezet op het produceren van voedsel binnen de planeetgrenzen. Hiermee is de impact van de landbouw op de natuurlijke systemen in Nederland en internationaal afgenomen. Boeren krijgen een betere prijs voor hun producten en een vergoeding voor het beheren van het landschap om de biodiversiteit te herstellen.

De veeteelt is voldoende afgenomen dat we geen soja, graan en mais meer hoeven te importeren als veevoer. We zijn hierdoor minder afhankelijk van het buitenland en het was een belangrijke stap in het sluiten van de internationale voer-mestketen. De melkveehouderij is voor een groot deel zelfvoorzienend in haar veevoederproductie.¹⁷⁷ Eenvijfde van de beschikbare landbouwgrond gebruiken we nu voor biologische landbouw.¹⁷⁸

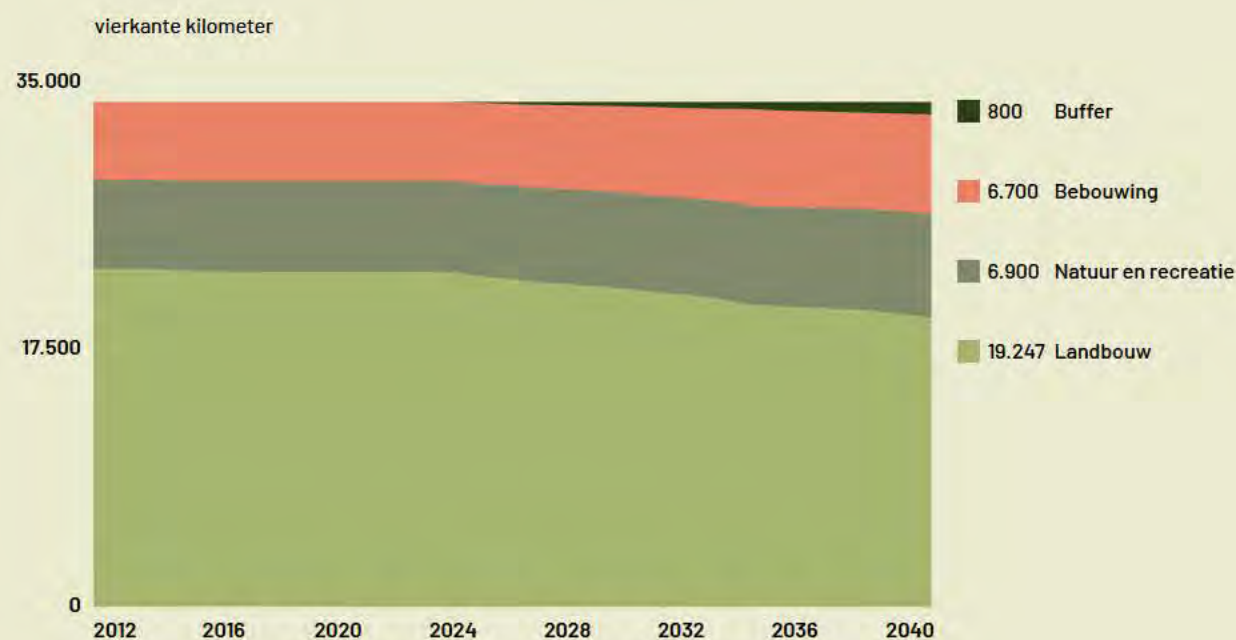
De landbouw kan door dit alles toe met wat minder ruimte. Het landgebruik van de agrarische sector is verder afgenomen, van 66 procent in 2017 naar 57 procent nu (zie de ontwikkellijn over ruimtegebruik op pagina 122). Op de resterende ruimte produceren we ruimschoots voldoende om Nederland en de landen om ons heen te voorzien van kwalitatief hoogwaardig voedsel, waaronder vlees en zuivel. Onze boeren kunnen onze bevolking makkelijk voeden. En dan kunnen ze ook onze buurlanden nog op hun wenken bedienen.

Kortom, door de wijze van productie meer in harmonie te brengen met de omgeving en de natuur is de Nederlandse landbouw efficiënter en krachtiger geworden. Toekomstbestendig ook. En van groot belang voor Nederland en de ons omringende landen.

De productie van groente en fruit is duurzamer geworden door verder te intensiveren. Dankzij de snelle ontwikkeling van de winning van aardwarmte en het gebruik van restwarmte uit de industrie is het de glastuinbouw ook gelukt om in 2038, twee jaar voor de deadline, al volledig klimaatneutraal te zijn.¹⁷⁹

Hoe staan we ervoor in 2040 en hoe heeft het ruimtegebruik zich ontwikkeld?

Rond de eeuwwisseling was bijna 70 procent van de ruimte in Nederland in gebruik door de landbouw. Landbouw is mede door schaalvergroting steeds efficiënter geworden. Hierdoor is ruimte vrijgekomen die we beetje bij beetje zijn gaan gebruiken voor wonen en economische activiteit.

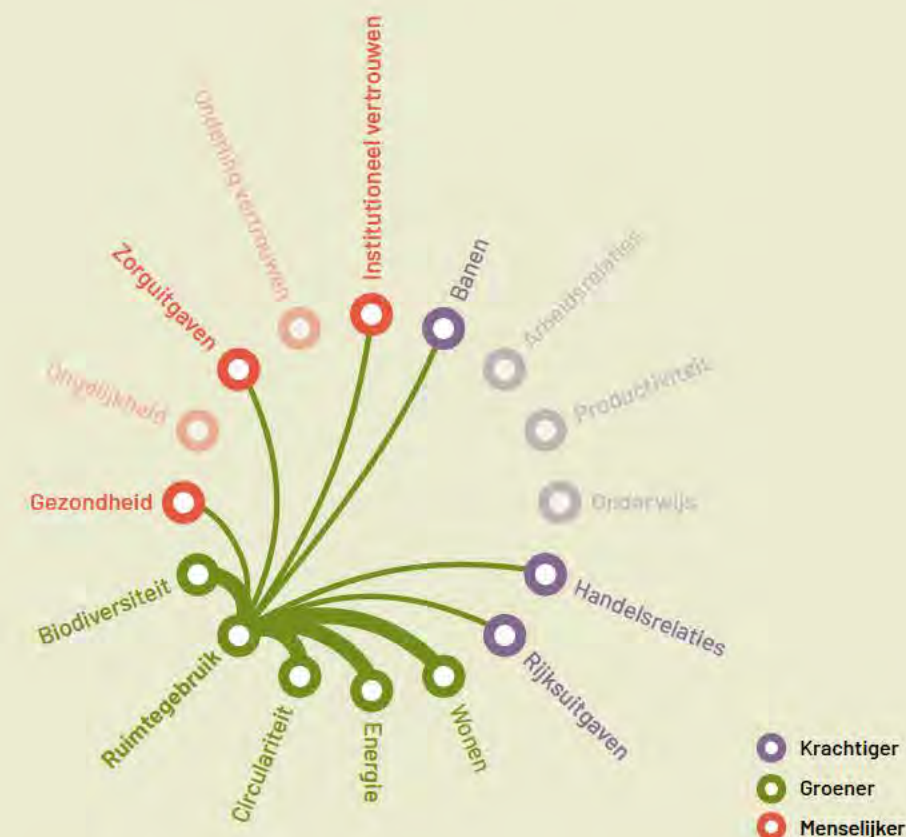

Afbeelding 2.14
Gerealiseerde ontwikkeling van het ruimtegebruik in Nederland in 2040. Bebouwing omvat bebouwd terrein, semi-bebouwd terrein en verkeersterrein. Het totale oppervlak van Nederland exclusief water is 33.647 km².
Bron: CBS (2024) en Denkwerk (2023), bewerking door Denktank Nederland 2040.

De afgelopen twintig jaar is het landgebruik van de agrarische sector langzaam verder afgenomen, van 66 procent van het totaal in 2017 tot 57 procent nu.¹⁸⁰ Het fraaie open landschap hebben we weten te behouden. Tegelijkertijd hebben we verspreid over het hele land zo'n 3.000 vierkante kilometer, een oppervlakte zo groot als de provincie Groningen, vrijgespeeld voor ander gebruik.¹⁸¹

Ruim eenderde van de vrijgekomen ruimte, ongeveer 1.300 vierkante kilometer, hebben we gebruikt voor bebouwing. Op nieuwe woningbouwlocaties, zoals de Novex-wijken, hebben we het type woningen, voorzieningen (zoals scholen, cultuur en zorgcentra) en infrastructuur goed weten aan te passen op de behoeften van mensen. Ook hebben we geïnvesteerd in nieuwe wegen

Wat zijn de meest relevante relaties tussen deze ontwikkellijn en andere ontwikkellijnen?

en infrastructuur voor hoogwaardig openbaar vervoer.¹⁸² We hebben in 2040 ruim 600 vierkante kilometer meer stedelijk gebied dan twintig jaar eerder.¹⁸³ De bebouwing is daarnaast toegenomen door de aanleg van nieuwe energie-infrastructuur voor onder andere windmolens en zonnepanelen.

Bedrijventerreinen zijn de afgelopen twintig jaar meer ruimte in gaan nemen, omdat de lineaire en circulaire economie nu naast elkaar functioneren. Denk aan locaties voor hercirculatie, opslag en grondstofverwerking, en binnenstedelijke locaties voor reparatie. Ook hebben we ruimte gecreëerd voor nationale en Europese defensieoefeningen.

We hebben ook 1.000 vierkante kilometer vrijgemaakt voor natuur en klimaatadaptatie: denk aan ruimte voor rivieren, waterberging in het landschap ('sponswerking'), verbinding tussen natuurgebieden (het Natuurnetwerk Nederland)¹⁸⁴ en natuur-inclusieve landbouw. We beschikken nu over een kleine 800 vierkante kilometer 'bufferruimte'. Dit maakt het wisselen van bestemming gemakkelijker en komt het adaptief vermogen van Nederland ten goede.¹⁸⁵

Arbeidsmigranten of andere lagelonenarbeiders zijn in de kassen niet meer nodig, omdat de sector vrijwel volledig is gerobotiseerd. Ook deze ommezwaai komt mede doordat de overheid in overleg met de sector duidelijke keuzes heeft gemaakt en normen heeft opgelegd aan de land- en tuinbouw, intensieve veehouderij en de vleesverwerkingsbedrijven.

De landbouw heeft de afgelopen jaren ook een hoofdrol gespeeld in het noodzakelijke natuurherstel van landschapszones en natuurgebieden. Elke provincie heeft, in overleg met de boeren en de gemeenten, haar eigen weg gevonden om de balans tussen landbouw en natuur te herstellen.¹⁸⁶ In flora en fauna zien we weer een voorzichtige groei in het aantal soorten. De gestegen waardering voor landschaps- en natuurwaarden biedt boeren betrouwbare bronnen van inkomsten, zoals agrarisch natuurbeheer en andere ecosysteemdiensten.¹⁸⁷ En dat begint zoden aan de dijk te zetten.

We zien de biodiversiteit zich voorzichtig weer wat herstellen (zie de ontwikkelingslijn over biodiversiteit op pagina 126). Omdat boeren en overheden vijftien jaar de tijd hebben genomen voor de benodigde reorganisaties en verplaatsingen, is dat achteraf gezien gewoon goed gegaan.¹⁸⁸ Met respect voor ieders perspectief.¹⁸⁹

Het levert ons allemaal het prachtige typisch Nederlandse cultuurlandschap op, met eindeloze akkers, met houtwallen, hagen en bosjes, met meanderende beekjes en met koeien in bloeiende weiden.¹⁹⁰ De veenweidegebieden zijn vernat, de uiterwaarden bieden de rivieren de ruimte en de zeekleipolders in het noorden en in Zeeland bieden ruimte voor hoogproductieve akkerbouw.¹⁹¹

De landbouw heeft zich goed ontwikkeld de afgelopen tijd. Boeren worden gewaardeerd, verdienen een goede boterham en kunnen weer opgewekt naar de toekomst kijken. Dit komt natuurlijk in de eerste plaats door de werklust en de creativiteit van de ondernemers in deze sector, met name die van de boeren zelf.

Experts in klimaatadaptatie

Wat bij alle veranderingen voortdurend op de voorgrond heeft gestaan, was de noodzakelijke klimaatadaptatie. We hebben het water de ruimte gegeven, onder meer door ontpoldering, het vrijmaken van de uiterwaarden en het verhogen en verleggen van dijken. Hierbij hebben we volop ingezet op zogenoemde *nature-based solutions*, een natuurlijkere inrichting van Nederland, waar nodig in combinatie met (civiel)technische maatregelen, waarmee ons land nu beter gewapend is tegen weersextremen.

Een groener Nederland is ook een blauwer Nederland. Duurzaam beheer van onze watersystemen is de afgelopen vijftien jaar van cruciaal belang geweest en is dat nog steeds. De 21ste eeuw is de eeuw van het water. Elke druppel telt. We hebben het idee omarmd van leven met het water, in plaats van vechten tegen het water.

Een natuurlijke inrichting van onze watersystemen heeft de hoogste prioriteit gekregen om te anticiperen op toenemende weersextremen en het versterken van de typische deltanatuur in ons land.^{192 193}

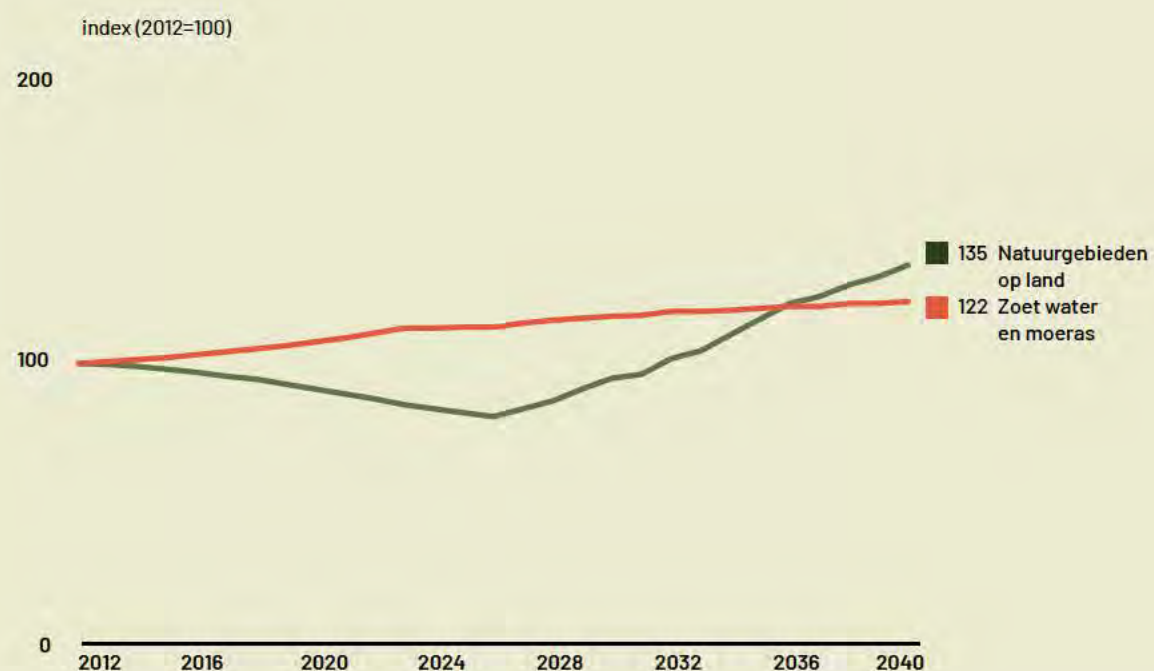
Nederland heeft daarmee laten zien aan de wereld hoe een dichtbevolkte, kwetsbare delta toekomstbestendig ingericht kan worden en zich weer op de kaart gezet als koploper op het terrein van ruimtelijke ordening, waterbeheer en klimaatadaptatie. Dit huzarenstukje heeft deuren geopend voor de Nederlandse watersector en kennisinstellingen om kennis en kunde over water, landbouw en klimaatadaptatie te exporteren naar landen wereldwijd.

Als we nu terugkijken op de vergroening van ons land, is het bijzonder om te zien hoe anders overheden, bedrijven, wetenschap en burgers met elkaar zijn gaan samenwerken. Het klimaatneutraal maken van het opwekken van elektriciteit was een enorme klus, net als het werk om Nederland te prepareren voor de steeds ernstiger wordende weersveranderingen. Door goed samen te werken hebben we daarin grote stappen kunnen zetten.

Nu ligt de focus vooral op het verder circulair maken van onze consumptie en productie. De politiek heeft het lef gehad om ook hierin duidelijke normen te stellen. Bij deze afwegingen hebben politici ook de wijsheid gehad om de bij onze welvaart en veiligheid horende milieubelastende productie niet te verplaatsen naar andere landen, en zeker niet naar landen buiten de EU. We hebben maar één planeet en het heeft geen zin om energie te steken in het verschuiven van dekstoelen. We zijn er nog lang niet, maar we gaan de goede kant op.

Hoe staan we ervoor in 2040 en hoe heeft de biodiversiteit zich ontwikkeld?

Terugkijkend is het verlies aan biodiversiteit wereldwijd zonder twijfel één van de meest bepalende milieuproblemen van deze eeuw gebleken. Tussen 2000 en 2035 daalde het aantal wilde dieren, insecten en planten wereldwijd in hoog tempo, mede door intensieve landbouw, ontbossing, verstedelijking en klimaatverandering. Pas in de jaren dertig werd op grotere schaal werk gemaakt van natuurherstel, internationale samenwerking en strengere wetgeving voor bescherming van ecosystemen.

Afbeelding 2.15
Gerealiseerde ontwikkeling in 2040 van populatie-aantallen van kenmerkende diersoorten in natuurgebieden op land en in zoet water en moeras.
Bron: CBS, PBL, RIVM en WUR (2024), bewerking door Denktank Nederland 2040.

De ontwikkeling van de biodiversiteit in Nederland laat een wisselend beeld zien. In natuurgebieden op land ging het lange tijd slecht. Sinds het eind van de jaren twintig zien we daar wel een verbetering, al zijn we nog niet terug op het niveau van eind vorige eeuw. Met de ontwikkeling en verspreiding van soorten in zoet water en moerassen gaat het al een halve eeuw goed.

Natuurgebieden op land zijn bos, hei, hoogveen, duin en extensief beheerde graslanden. Er is een groot verschil tussen de ontwikkeling van biodiversiteit in bossen en die in open natuurgebieden. In de bossen gaat het sinds het begin van deze eeuw een

Wat zijn de meest relevante relaties tussen deze ontwikkellijn en andere ontwikkellijnen?

beetje beter. In de open natuurgebieden was tot midden jaren twintig sprake van een afname. Vanaf dat moment begon zich een kentering af te tekenen, mede door effectief beleid om uitstoot van stikstof terug te dringen en door aanleg van nieuwe natuur. De verwachting is dat deze oplopende trend de komende jaren verder doorzet.

Populaties van fauna kenmerkend voor zoetwater en moeras laten sinds het begin van deze eeuw een toename zien. Denk aan vissen, broedvogels, amfibieën, libellen, zoogdieren en vlinders. Het verdere herstel van populaties van kenmerkende soorten komt vooral door een verbeterde waterkwaliteit van de zoete wateren, dankzij nationaal en internationaal milieubeleid.

Wat achteraf opvalt, is dat Nederland geen uniek pad volgde, maar onderdeel was van een bredere trend in Europa. Sinds 2025 werd niet alleen de hoeveelheid, maar vooral de ecologische kwaliteit van natuur het uitgangspunt voor beleid. Natuur was zo niet langer een restpost in ruimtelijke afwegingen, maar een sturende factor in keuzes over onder andere landbouw, woningbouw en infrastructuur.

Een menselijker Nederland

Nederland heeft welzijn, onderlinge betrokkenheid en gelijkwaardigheid de afgelopen jaren hoog op de agenda gezet. En dat is te merken: Nederland is menselijker geworden.

Menselijker betekent dat we nu leven in een zorgzame samenleving, waarin mensen wat meer tijd en aandacht hebben voor elkaar.¹⁹⁴ 68-plussers leveren een onmisbare bijdrage aan de samenleving. We wonen minder vaak alleen. We investeren fors in de ontwikkeling van de jeugd en in de volksgezondheid, niet door geld uit te geven aan zorgconsumptie maar aan een gezonde leefomgeving. We rekenen erop dat iedereen zijn verantwoordelijkheid neemt, terwijl we ook weten dat iedereen uiteindelijk kan rekenen op brede bestaanszekerheid. We leven in een land waarin tegenover heldere burgerplichten vanzelfsprekend ook heldere burgerrechten staan. We hebben de overheidsvoorzieningen vereenvoudigd en begrijpelijk gemaakt, ook voor de kortst opgeleide mensen. De overheid is meer betrokken bij de mensen en heeft aan vertrouwen gewonnen. Rechtsorde en politiek functioneren ook menselijker en beter.

Zorgzame samenleving

Nederland is naast een florerende economie ook een ontspannen samenleving, waarin gezinnen, jongeren en ouderen allemaal een betekenisvolle plek hebben. In deze vergrijsde samenleving zijn mensen intussen goed voorbereid op het zo vitaal mogelijk leven en ouder worden. Dankzij de focus op brede welvaart, maken welzijn en gezondheid deel uit van al het beleid.¹⁹⁵

Gedurende de looptijd van het eerste meerjarige Deltaprogramma De Grote Vereenvoudiging hebben we de afgelopen jaren wetten en regels geschrapt die vrijwilligerswerk of mantelzorg belemmerden. Zo mogen mensen die een garantie-inkomen ontvangen daarnaast mantelzorgen en vrijwilligerswerk doen. En waren mantelzorgers in de jaren twintig nog gemiddeld drie uur per week kwijt aan administratieve taken? Dat is nu voorbij.

De verlofmogelijkheden voor werkenden zijn niet zozeer uitgebreider dan voorheen, wel is het vanzelfsprekender dat mensen, zowel mannen als vrouwen, er gebruik van maken.¹⁹⁶ De vele verschillende verlofregelingen hebben we samen-

gevoegd tot twee soorten verlof: betaald en onbetaald. Onbetaald verlof is een zaak tussen werkgever en werknemer. Bij betaald verlof ontvangen mensen voor een bepaalde periode het garantie-inkomen. Denk hierbij aan zwangerschap, geboorte, ouderschap, mantelzorg of ziekte. De werkgever betaalt hier dus niet meer voor. De aanvraag verloopt wel via de werkgever of, voor zelfstandigen, via het werkcentrum.

Verreweg het grootste deel van de mantelzorg wordt verricht door de vier miljoen 68-plussers die ons land nu telt.¹⁹⁷ Dit deel van onze populatie is nu fitter én rijker dan ooit. Ook zijn de mannelijke 68-plussers van nu meer dan de vorige generatie gewend aan zorgtaken. De scheve verdeling van de mantelzorg (begin deze eeuw was het iets dat vrijwel alleen vrouwen deden) is mede hierdoor wat rechtgetrokken.

De 68-plussers van nu leveren een onmisbare bijdrage aan de samenleving, zowel sociaal als economisch. Vergrijzing was iets waar mensen zich vroeger behoorlijk zorgen over konden maken. Nu we officieel 'het vliegniveau' van de vergrijzing hebben bereikt, blijkt dat een 'zilveren economie' een goed functionerende economie kan zijn, temeer omdat de mensen onder de 68 zich kunnen richten op werk, in plaats van kinderen opvoeden of mantelzorg verlenen.

Samenwonen en samenleven

We nemen de tijd om te zorgen voor elkaar. We hebben tijdens de bouwspurt van de afgelopen jaren door het hele land een variatie aan woonvormen gerealiseerd die onder meer aansluiten bij de woon-, zorg- en sociale behoeften van ouderen.¹⁹⁸ Professionele hulpverleners, vrijwilligers, basisbaners en mantelzorgers weten elkaar daar goed te vinden. Ook de volwassenwording van AI en van onze thuisrobots heeft het leven genoeglijker gemaakt.

Ook hebben we bij het bouwen veel aandacht gehad voor de sociale waarde die samenwonen heeft. De collectieve woonvormen, die we in vele soorten en maten hebben neergezet of die door de ombouw van buurten met veel eengezinswoningen zijn ontstaan, zijn een groot succes. Jong en oud hebben nu meer mogelijkheden om samen te leven, ervaren hierdoor meer controle over hun eigen leven en zijn minder wantrouwend.¹⁹⁹

Door De Grote Vereenvoudiging hebben we drempels weg kunnen nemen die het mensen onnodig moeilijk maakten om woonruimte te delen. De kostendelersnorm, vroeger een beruchte 'showstopper' als het om samenwonen ging, bestaat niet meer sinds de invoering van het garantie-inkomen.

Ook hebben we de AOW versimpeld. Begin deze eeuw hielden de ambtenaren achter de AOW, schrik niet, rekening met maar liefst 21 verschillende 'leefsituaties'. Hierdoor ontvingen twee getrouwde AOW'ers met een volwassen kind dat nog thuis woonde, destijds tweemaal 50 procent van het netto minimumloon. Terwijl bijvoorbeeld twee ongehuwde AOW'ers in dezelfde situatie tweemaal 70 procent kregen.

Wij hebben nu al bijna tien jaar nog maar één vorm van AOW. Iedereen die 68 wordt, heeft nu recht op 70 procent van het sociaal minimum, ongeacht de thuis-situatie. Dit heeft ouderen sterk gestimuleerd om samen te gaan wonen. Je wordt hier immers niet meer financieel voor gestraft. Ook kunnen gepensioneerden naast hun AOW nu onbeperkt bijverdienen, zonder dat dit, zoals vroeger, consequenties heeft voor toeslagen of aanvullend pensioen. Ook mensen met een lager inkomen blijven hierdoor nu langer actief.

Zoals verwacht hebben de sociale woonvormen de gemeenschapszin versterkt en de eenzaamheid wat doen afnemen.

Door De Grote Vereenvoudiging hebben we drempels weg kunnen nemen die het mensen onnodig moeilijk maakten om woonruimte te delen.

Het garantie-inkomen

Het garantie-inkomen is een belangrijk onderdeel van het nieuwe belastingstelsel en van het succes van De Grote Vereenvoudiging.

Het garantie-inkomen is een vorm van negatieve inkomstenbelasting. Het is een fiscale toelage voor mensen die minder verdienen dan de hoogte van het garantie-inkomen. Het garantie-inkomen speelt nu een centrale rol in onze sociale zekerheid en heeft de plaats ingenomen van de meeste heffingskortingen, het toeslagenstelsel en de bijstand.

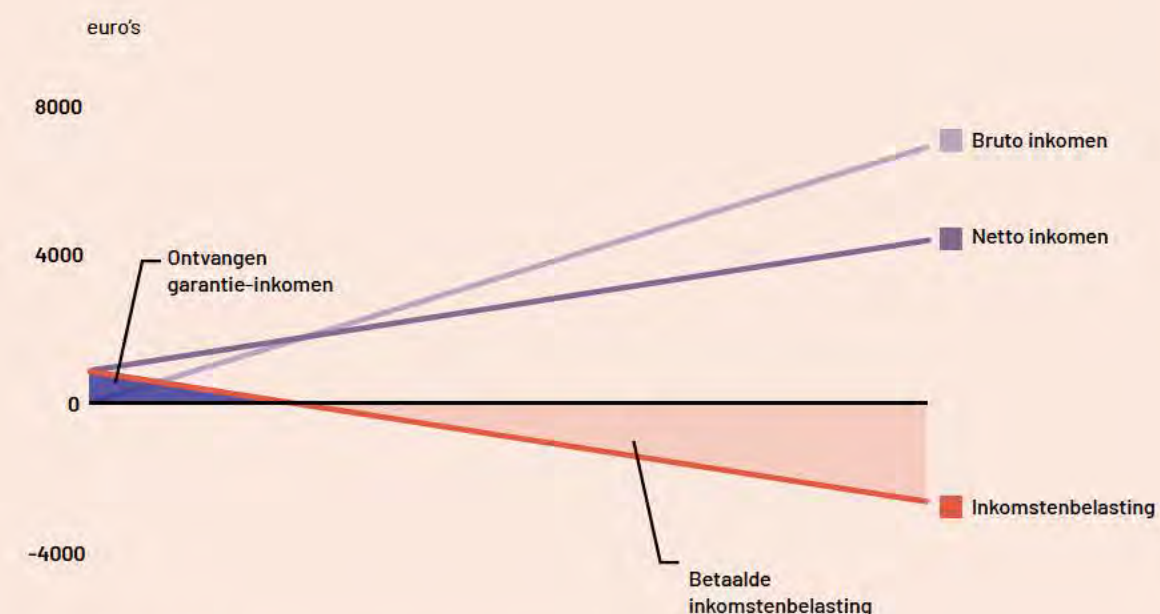
Het idee van het uitkeren van een garantie-inkomen via de inkomstenbelasting is al oud. Het werd in de jaren veertig van de vorige eeuw bedacht door de Britse politicus Juliet Rhys-Williams en gepopulariseerd door de Amerikaanse econoom Milton Friedman.²⁰⁰ In de VS (*earned income tax credit*), in Groot-Brittannië (*working tax credit*) en in Canada (*Canada workers benefit*) bestaan ingewikkelde vormen van het garantie-inkomen. Met het nieuwe belastingstelsel was Nederland in de EU het eerste land dat het garantie-inkomen introduceerde.

De werking van het garantie-inkomen is in principe eenvoudig. Het is inkomstenbelasting, maar dan andersom. Wie een goed inkomen verdient, betaalt gewoon inkomstenbelasting aan de Belastingdienst. Wie een laag inkomen verdient, 'betaalt' als het ware 'negatieve inkomstenbelasting' en ontvangt dus per saldo geld van de Belastingdienst. Dat geld noemen we het garantie-inkomen. Het garantie-inkomen is dus in wezen een uitkeerbare belastingkorting.²⁰¹

Het garantie-inkomen fungeert voor lagere inkomens in de praktijk als een soort basisinkomen, maar dat is het niet. Anders dan een onvoorwaardelijk basisinkomen voor iedereen (en dus ook voor rijke mensen die het niet nodig hebben) is het garantie-inkomen een inkomensgarantie die er alleen is voor mensen die onder het sociaal minimum dreigen te duiken.

Hoe het garantie-inkomen werkt, kunnen we het best illustreren aan de hand van een rekenvoorbeeld en een grafiekje. Stel: we zetten voor het gemak het garantie-inkomen even op 1.000 euro bruto in de maand en het percentage voor de inkomstenbelasting op 50 procent (zie afbeelding 2.16). Wie in dit geval helemaal geen bruto-inkomen heeft, ontvangt 1.000 euro garantie-inkomen en heeft daarmee een netto-inkomen van 1.000 euro. Wie 1.000 euro bruto verdient, krijgt 500 euro garantie-inkomen en dus 1.500 euro netto. Wie 2.000 euro bruto verdient, ontvangt geen garantie-inkomen meer maar betaalt ook nog geen inkomstenbelasting en heeft daarmee dus 2.000 euro netto over. Wie meer gaat verdienen gaat inkomstenbelasting betalen. In dit voorbeeld betekent een bruto-inkomen van 4.000 euro dus een netto-inkomen van 3.000 euro.

Hoe werkt het garantie-inkomen? Een rekenvoorbeeld

Afbeelding 2.16
Rekenvoorbeeld bij een garantie-inkomen van 1.000 euro (bruto in de maand) en percentage inkomstenbelasting van 50 procent.
Bron: Denktank Nederland 2040.

Wat fijn is aan het garantie-inkomen is dat iedere euro die mensen verdienen ook altijd direct voor extra besteedbaar inkomen zorgt. Meer werken loont. Het systeem is eenvoudig en voor de meeste mensen goed te begrijpen, waardoor de waardering voor de Belastingdienst de afgelopen jaren sterk is gestegen.

Anders dan het onvoorwaardelijk basisinkomen is het garantie-inkomen niet onvoorwaardelijk. Maar de voorwaarden voor het ontvangen van het garantie-inkomen zijn simpel. Mensen die in Nederland wonen en werken ontvangen, net als voorheen, jaarlijks een voorlopige aanslag van de Belastingdienst. In het overzicht 'Betalen en Ontvangen' kan iedereen nu zien welke inschatting de Belastingdienst maakt over de te betalen inkomstenbelasting of het te ontvangen garantie-inkomen. De Belastingdienst betaalt het garantie-inkomen in twaalf maandelijkse termijnen. De definitieve afrekening volgt na bijstelling, of, zoals vroeger, bij de definitieve aanslag.

Omdat het een individuele regeling betreft, zijn er geen toetsen nodig wat betreft de aard van het huishouden. De kostendelersregeling hebben we afgeschaft. Hierdoor is het voor mensen die garantie-inkomen ontvangen aantrekkelijk om samen te gaan wonen. Er geldt alleen een vermogenstoets, die sinds het nieuwe belastingstelsel en de invoering van de vermogensbelasting toch al wordt gedaan door de Belastingdienst. Omdat we het garantie-inkomen bij de invoering heel eenvoudig hebben weten te houden, zijn uitvoeringskosten lager dan die van het toeslagenstelsel en de bijstand.²⁰² Schuldhulpverlening is ook minder nodig. De voorspelde kostenstijging van de sociale zekerheid is mede dankzij het garantie-inkomen binnen de perken gebleven.

Dankzij het garantie-inkomen is het voor mensen aan de onderkant van de arbeidsmarkt toch mogelijk om een fatsoenlijk inkomen te ontvangen. Mensen die tijdelijk geen of minder betaald werk doen, bijvoorbeeld omdat ze mantelzorg verlenen of vrijwilligerswerk doen, ontvangen dankzij het garantie-inkomen toch geld.²⁰³

Mensen die niet pensioengerechtigd of niet leerplichtig zijn, geen betaald werk doen en voor hun levensonderhoud zijn aangewezen op het garantie-inkomen, melden zich bij het werkcentrum. Afhankelijk van de situatie komen zij dan in veel gevallen in aanmerking voor een opleiding, voor begeleiding naar werk of voor een basisbaan.

Wie de jeugd heeft, heeft de toekomst

We hebben niet alleen geïnvesteerd in de vitaliteit van ouderen, maar juist ook in de ontwikkeling van de jeugd. We zijn, zoals gezegd, inmiddels bezig met de tweede van onze tienjarige Integrale Jeugdstrategie. Het eerste hoofddoel van de jeugdstrategie is bestaanszekerheid voor kinderen. Daarmee bedoelen we: een goed en gezond huis, een fijne, groene omgeving om in op te groeien en goede opvang, voeding, scholing en brede ontwikkeling op de integrale school. Het tweede hoofddoel is het vergroten van de mentale kracht van jeugd, gezin én samenleving. En dat is een groot succes.

We zijn nu echt een gezinsvriendelijke samenleving.²⁰⁴ We kunnen eindelijk zeggen dat we de voorzieningen voor jonge ouders goed op orde hebben. Bijna ieder kind kan intussen thuis optimaal opgroeien. Optimaal opgroeien betekent voor ons nu dat kinderen gewoon en prettig opgroeien.²⁰⁵ Ieder kind kan het beste uit zichzelf halen. En opvoeders zijn nu nog beter dan vroeger in staat deze brede lichamelijke, psychologische, emotionele en sociale ontwikkeling in goede banen te leiden.²⁰⁶

We weten hoe belangrijk dit is voor een goed leven en voor de toekomstige kracht en gezondheid van kinderen.²⁰⁷ Het komt haast niet meer voor dat er nog kinderen uit huis worden geplaatst. Het jeugdzorgaanbod, dat na de decentralisatie van 2015 jarenlang ernstig versnipperd was geraakt, heeft dankzij de jeugdstrategie weer samenhang. Het aantal aanbieders is gedecimeerd. De kosten zijn weer terug op het niveau van vóór de decentralisatie. De contracten hebben allemaal looptijden van ten minste tien jaar. De verantwoordingsdruk voor jeugdzorgaanbieders is beperkt tot het jaarverslag.

De integrale school is als centraal gebouw in elke buurt dé plaats waar ouders terecht kunnen voor pedagogische tips en opvoedondersteuning. De integrale school is zo ongemerkt de vanzelfsprekende pedagogische partner voor jonge ouders geworden. Hier komen basisschool, kinderopvang en ondersteuning van de jeugd samen. De jeugdhulp heeft zich ontwikkeld tot een lerend systeem, waarin kinderen, gezinnen, professionals en beleidsmakers hun ervaringen delen, en waarin onderling hulp wordt uitgewisseld.

De kost is ook hier voor de baat uitgegaan. We weten nu dat effectief geld uitgeven aan goede voorzieningen voor de jeugd en voor gezinnen in het hele land een investering is, waarbij de maatschappelijke baten een veelvoud zijn van de maatschappelijke kosten en de financiële baten een veelvoud van de financiële kosten. We weten ook welke jeugdzorginterventies een batig saldo hebben en welke niet. Bezien vanuit onze nieuwe, brede blik op welvaart, is het helder dat elke euro die we uitgeven aan effectieve jeugdhulp, zich terugverdient.²⁰⁸

Gezondheidsbevordering

We zijn terecht begonnen met de jeugd, maar de afgelopen jaren heeft het ‘integrale gezondheidsbeleid’, waar wetenschappers al bijna een eeuw voor pleiten, ook breder concreet vorm gekregen.

We hebben in de afgelopen vijftien jaar een landelijke infrastructuur aangelegd, beter bekend als de BiB, van goed toegankelijke en herkenbare basisvoorzieningen. Denk, afgezien van de integrale scholen, hierbij aan de buurthuizen, bibliotheken, werkcentra en gezondheidscentra die nu in elke gemeente voor iedereen beschikbaar zijn. Deze voorzieningen weten nu effectief het grootste deel van de zorgvraag weg te vangen. (Zie voor meer informatie over de BiB pagina 148.)

Ook al is de bevolking nu gemiddeld ouder dan begin deze eeuw, de volksgezondheid is in verhouding beter dan vroeger (zie ook de ontwikkellijn over gezondheid op pagina 138). Dit komt vooral door een gezondere leefomgeving en leefstijl. Dat we wonen in het groen, heeft een significant effect op de volksgezondheid. Meer bomen in de wijken, meer parken en beter toegankelijke natuurgebieden maken dat we meer buiten zijn. De lucht is schoner dan hij sinds de industriële revolutie ooit is geweest. Dankzij de bouwspurt, waarin ook de bestaande huizen zijn aangepakt, is de kwaliteit van de woningen nu voor iedereen in orde.

Onze leefstijl is aanzienlijk verbeterd. We bewegen weer voldoende, hebben meer aandacht voor mentale kracht en voor gezond voedsel. Leefstijlinterventies zijn vooral gericht op het bieden van een goede en gezonde leefomgeving en niet zozeer op het individu.

Onze voedselomgeving is onherkenbaar veranderd. Het ‘fastfood’ waar iedereen twintig jaar geleden zo dol op was, is grotendeels uit de straten verdwenen. Het imago van de snackbars van ‘lekker, snel, goedkoop en gemakkelijk’ is eind jaren twintig al omgeslagen naar ‘duur en ongezond’. De gecombineerde zout-, vet- en suikertaks, maar ook de *personal devices* die op tilt slaan bij het eten van slecht voedsel, hebben hierbij zeker geholpen.

De supermarkten zijn meegegaan in deze beweging. Na jaren van halfslachtig beleid is sinds begin jaren dertig het assortiment flink opgeschoond. Ook hier is de zout-, vet- en suikertaks, die ook de supermarkten moeten afdragen, behulpzaam geweest. Was voorheen 80 procent van het aanbod in de supermarkten ongezond, nu past 80 procent in een gezond voedselpatroon. Nederlanders eten hierdoor nu ook gezonder.

Voor werkgevers is het vanzelfsprekend om te zorgen voor een gezonde werkomgeving.²⁰⁹ Dat kon ook niet anders. Begin deze eeuw liep het verzuim, met name vanwege mentale problemen, dusdanig op dat werkgevers zich hoe langer

hoe meer gingen realiseren dat ze de mentale kracht van hun mensen de hoogste prioriteit moesten geven. Daarbij gaat het om meer dan het alleen voldoen aan de formele eisen van het arbobeleid.

Werkgevers bieden hun mensen nu zo veel mogelijk autonomie, maar werken tegelijkertijd vanuit een sterk doorvoeld arbeidsethos aan een opgewekte ‘groei-cultuur’. Professionals beschikken zelf ook over steeds meer gereedschappen om hun productiviteit op een prettige manier te bewaken. Leidinggevend worden tijdens bijscholingen goed voorbereid op hun taak. Mentaal onbeholpen gedrag, zoals schelden, pesten en discrimineren, komt praktisch niet meer voor.

Sociale veiligheid is net zo belangrijk als fysieke veiligheid. Dit betekent dat we op allerlei plekken in de samenleving, of het nu op straat, in de kroeg, op de werkvloer of in de sportschool is, respectvol met elkaar omgaan en rekening houden met elkaars wensen en grenzen. Onderdeel hiervan is de bestrijding van seksueel grensoverschrijdend gedrag, dat mede door de aandacht hiervoor in het onderwijs fors is verminderd.

Het zorgstelsel van weleer is daadwerkelijk een ‘gezondheidsstelsel’ geworden. We gaan hierbij uit van een breed gezondheidsbegrip waarbij gezondheid meer is dan de afwezigheid van ziekte. Het gaat ook om iemands leefsituatie en om hoe iemand mentaal en fysiek omgaat met ziekte, beperking of tegenslag.

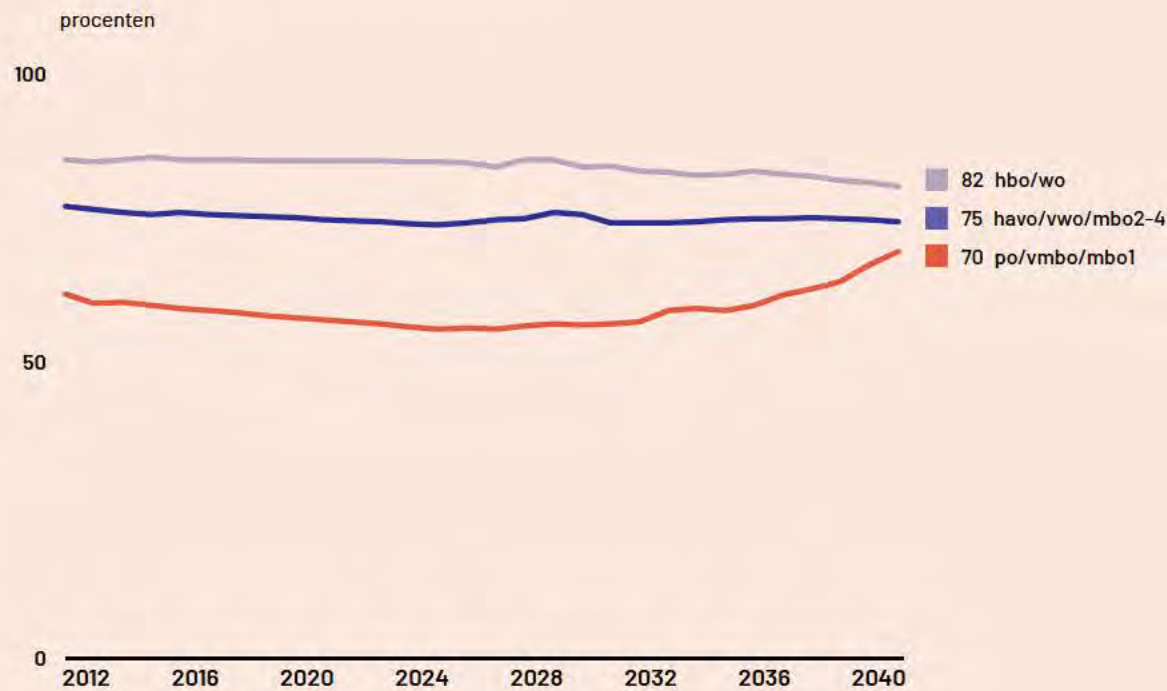
Dit betekent dat de publieke gezondheidszorg belangrijker is geworden. We geven nu dan ook relatief meer geld uit aan gezondheidsbevordering en gezondheidsbescherming en minder aan zorgconsumptie.²¹⁰ Mensen zijn meer gewend om eerst bij elkaar hulp te zoeken. Het is makkelijker dan vroeger om tijdelijk voor anderen te zorgen. Het garantie-inkomen speelt hierbij een belangrijke rol.

Gemeenten, zorgkantoren, zorgaanbieders én werkgevers besteden structureel geld aan het voorkomen van ziekte en het beschermen van de gezondheid van mensen.

Hoe staan we ervoor in 2040 en hoe heeft onze gezondheid zich ontwikkeld?

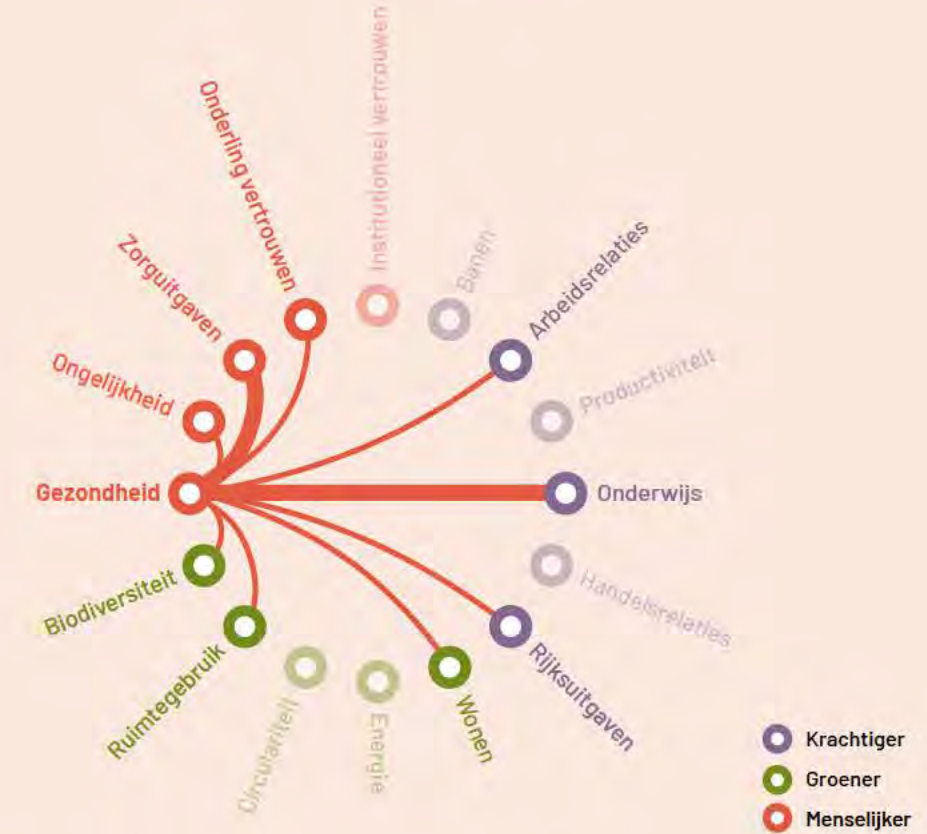
Het percentage mensen dat zich gezond voelt, ligt in Nederland relatief hoog. Maar de kans dat iemand zich gezond voelt, is niet voor iedereen gelijk. De gezondheidsverschillen in Nederland waren te groot, vonden we begin jaren twintig.

We weten al lang dat opleidingsniveau correleert met deze gezondheidsverschillen. Het aandeel mensen met een hbo- of wo-opleiding dat zich gezond voelt, is de afgelopen vijftig jaar behoorlijk stabiel gebleven. Het percentage mensen met een po-, vmbo- of mbo-1 opleiding dat zich gezond voelt, nam in de periode 2000-2024 af van 67 naar 57 procent. De gezondheidsverschillen tussen groepen mensen met verschillende opleidingsniveaus namen daarmee dus toe.

Afbeelding 2.17
Gerealiseerde ontwikkeling van het percentage mensen van 25 jaar en ouder dat zich gezond voelt naar opleidingsniveau in 2040.
Bron: RIVM (2018), bewerking door Denktank Nederland 2040.

Wat zijn de meest relevante relaties tussen deze ontwikkellijn en andere ontwikkellijnen?

In 2024 was de verwachting dat deze gezondheidsverschillen tussen opleidingsniveaus nog groter zouden worden. Dat hebben we weten te voorkomen. Nu, in 2040, zijn er nog steeds wel gezondheidsverschillen, maar we zien ook belangrijke veranderingen. Zo is het percentage mensen met een po-, vmbo- of mbo-1-opleiding dat zich gezond voelt, weer terug op 70 procent. Deze opvallende verbetering is het gevolg van het beleid van de afgelopen vijftien jaar. Zo hebben we het budget van zorgconsumptie, zoals artsenbezoek of medicijngebruik, verschoven naar gezondheidsbevordering. We hebben met het beschikbare geld ingezet op een gezonde werk- en leefomgeving en op het versterken van de fysieke en mentale gezondheid van mensen.

We hebben daadwerkelijk werk gemaakt van *health in all policies* en hebben extra durven investeren in de gezondheid van mensen met een lage sociaal-economische status.²¹ Ongelijk investeren voor meer gelijke gezondheid, dus. Denk aan betere leefomstandigheden in wijken die voorheen echt ongezond waren, meer aandacht voor gezondheidsvaardigheden op de integrale school en de toegankelijke voorzieningen van de BiB. Dankzij het garantie-inkomen zijn meer mensen gaan werken. Ook dat is een reden waardoor zij nu actiever en gezonder leven.

Brede bestaanszekerheid

Wat Nederland terugkijkend ook menselijker heeft gemaakt, is de eerdergenoemde ‘brede bestaanszekerheid’ waarop iedere inwoner van Nederland nu echt kan rekenen.²¹² Dat betekent heel praktisch: toegang tot huisvesting, toegang tot zorg, toegang tot stabiel en voldoende inkomen, toegang tot onderwijs, toegang tot werk, een veilige en gezonde leefomgeving en, natuurlijk, democratische zeggenschap.

Dit klinkt simpel, en dat is het ook. Ook in de organisatie van de sociale zekerheid en het sociaal domein heeft De Grote Vereenvoudiging wonderen verricht. Iedere Nederlander heeft nu de garantie van voldoende inkomen, via het garantie-inkomen of via een basisbaan. Mensen die met hun inkomen onder het sociaal minimum vallen, betalen geen belasting meer, maar ontvangen juist geld. Toeslagen zijn hierdoor overbodig geworden.

Dankzij het Herontwerp Sociaal Domein uit 2030 is de verhouding tussen burgers en gemeenten sterk verbeterd. Mensen zijn sindsdien zelf steeds actiever geworden. Voor gemeenten draait het erom inwoners op eigen kracht een volwaardig leven te laten leiden. Brede bestaanszekerheid is daarbij het uitgangspunt, maar de focus ligt vooral op scholing en werk.

Minder dan 1 procent van de kinderen groeit nu nog op in armoede.²¹³ We hebben een einde gemaakt aan de wirwar van financiële toekenningsconstructies en gemeentelijke regelingen die voor niemand meer waren te begrijpen, laat staan aan te vragen.²¹⁴

De kwaliteit van onze publieke voorzieningen mogen we zo langzamerhand weer goed gaan noemen. Vooral buiten de grote steden hebben we een inhaalslag gemaakt in ons streven naar veerkrachtige en vitale regio’s.²¹⁵ De Grote Vereenvoudiging maakt het voor mensen mogelijk naar eigen behoefte mee te doen, of dat nu gaat om leren, werken, zorgen of vrijetijdsbesteding. Digitalisering en artificialisering hebben de rest gedaan. Belastingen, sociale zekerheid, gezondheidszorg, onderwijs, inburgering, alle systemen zijn zo helder, eenvoudig en gebruikersvriendelijk ingericht dat vrijwel iedereen ermee kan werken. Ook dit was een kwestie van ‘jong geleerd, oud gedaan’.²¹⁶

We zagen al hoe groot de gevolgen zijn geweest van het terugdringen van de bureaucratie. Samenleving en bedrijfsleven hebben ruim baan gekregen. Het is afgelopen met de gedetailleerde bemoeizucht van beleidsmakers en keurmeesters. De regels die we nog hebben, handhaven we consequent.

We hebben eenvoudige en effectieve belastingen die rechtvaardig voelen. Iedereen begrijpt dat we, zeker nu we op de piek van de vergrijzing zitten, de belastingdruk tijdig hebben verschoven van arbeid naar kapitaal en consumptie (zie het kader over het nieuwe belastingstelsel op hoofdlijnen op pagina 96).

Gelijkwaardigheid

Met de uitbreiding van de Bandstad, Eindhoven, Groningen-Assen, Twente en de metropoolregio Zuid-Limburg, is de spreiding van landelijke voorzieningen over Nederland nu beter dan aan het begin van de eeuw. De lichte, gematigde bevolkingsgroei waarop we hebben gestuurd, hebben we ook benut om de bevolking wat over het land te spreiden.²¹⁷

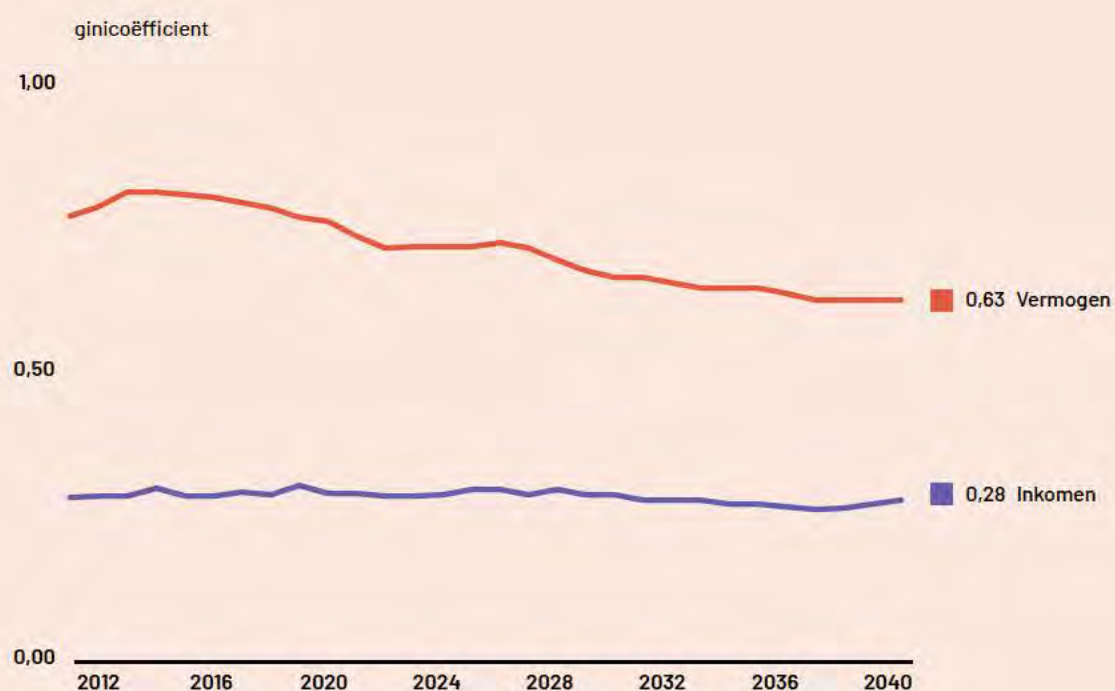
Hoewel door de verstedelijking bepaalde krimpregio’s aan de landsgrenzen blijven krimpen, is er minder regionale ongelijkheid in Nederland. Het voorzieningenniveau in de regio’s hebben we de afgelopen vijftien jaar aardig hersteld door meer rijksgeld vrij te maken voor decentrale overheden (zie ook de ontwikkellijn over de rijksuitgaven op pagina 100) en door enkele langjarige en substantiële programma’s voor regionale ontwikkeling.²¹⁸ Bibliotheken, podiumkunsten en musea zijn beter over het land verdeeld. Het ‘15-minutenprincipe’, een eenvoudig idee uit het begin van de eeuw, heeft het denken over de inrichting van steden, dorpen en regio’s sterk beïnvloed. En dat is te merken: de voorzieningen van de BiB, winkels, apotheken en parken liggen nu voor de meeste Nederlanders binnen een kwartiertje lopen of fietsen afstand. (Zie voor meer informatie over de BiB pagina 148.)

We investeren ruimhartig in mensen – jong én oud – en plukken daar de rijpe vruchten van. Iedereen die in Nederland woont, doet mee naar eigen behoeften en vermogen. Dit geldt in het bijzonder ook voor mensen met een lichte verstandelijke beperking, bijna 1,3 miljoen Nederlanders. Als samenleving houden we nu eindelijk serieus rekening met de beperkingen van hun denk- en doenvermogen.²¹⁹

Ook op landelijk niveau zijn er nu wat minder grote verschillen in vermogen (zie de ontwikkellijn over ongelijkheid op pagina 142). De klassenverschillen die zich begin deze eeuw weer zo schril begonnen af te tekenen, hebben we weer wat weten terug te dringen.²²⁰

Hoe staan we ervoor in 2040 en hoe heeft de financiële ongelijkheid zich ontwikkeld?

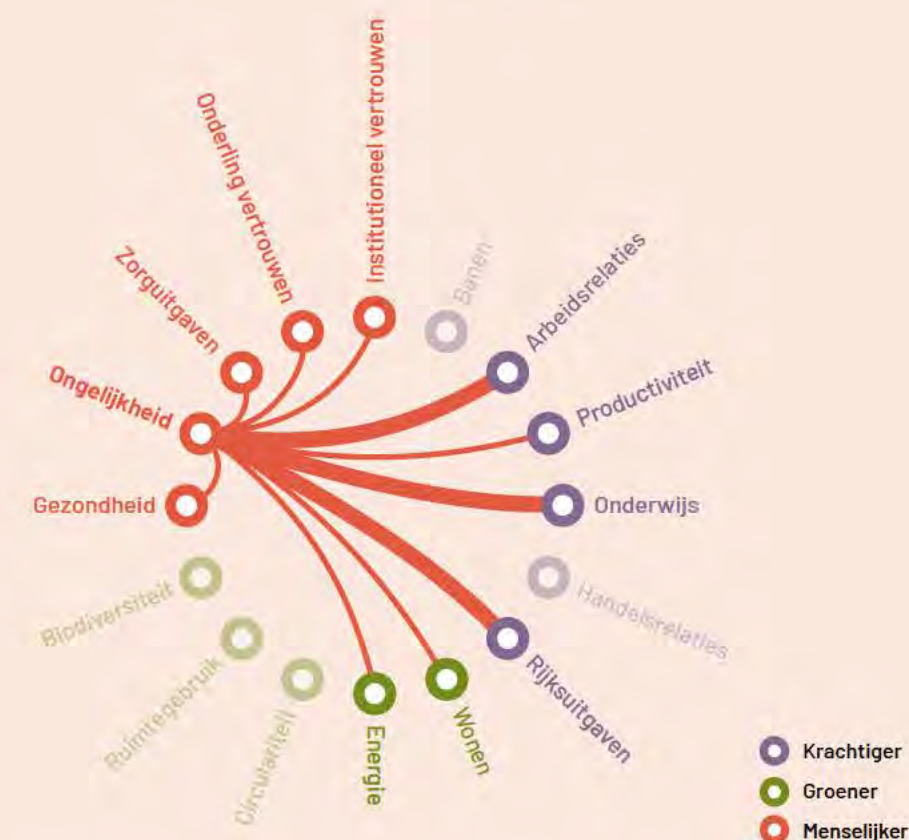
Financiële ongelijkheid kan statistisch worden uitgedrukt in de ginicoëfficiënt. Bij maximale ongelijkheid is de ginicoëfficiënt gelijk aan één: één persoon heeft alles en de rest heeft niks. Bij maximale gelijkheid is de ginicoëfficiënt nul: iedereen heeft evenveel.

Afbeelding 2.18
Gerealiseerde ontwikkeling van de ongelijkheid in 2040 in gestandaardiseerd inkomen van huishoudens en in vermogen van huishoudens inclusief eigenwoningbezit.
Bron: CBS (2024), bewerking door Denktank Nederland 2040.

Tussen 2012 en 2040 bleef de inkomensongelijkheid in Nederland opvallend stabiel. Gemeten met de ginicoëfficiënt schommelde deze in die periode tussen de 0,26 en 0,31. Daarmee lag het niveau structureel onder het gemiddelde binnen de EU.²²¹ Nederland behoorde hierdoor, samen met landen als Slovenië, België en de Scandinavische staten, tot de meest gelijkwaardige samenlevingen van Europa. Dit is in belangrijke mate het gevolg van het Nederlandse inkomensherverdelingsbeleid, waarbij belastingen en sociale uitkeringen inkomensverschillen aanzienlijk wisten te dempen.

Wat zijn de meest relevante relaties tussen deze ontwikkellijn en andere ontwikkellijnen?

In contrast daarmee was de vermogensongelijkheid aanzienlijk hoger.²²² In 2025 bezat de rijkste 1 procent van de huishoudens ongeveer 30 procent van het totale vermogen, terwijl de rijkste 10 procent meer dan de helft van het vermogen in handen had.²²³ Deze scheve verdeling werd deels veroorzaakt door de waardeverhoging van onroerend goed en het vermogen in besloten vennootschappen (bv's), waarvan de marktwaarde vaak hoger is dan de boekhoudkundige waarde.

Vanaf 2028 werd echter een kentering ingezet. Beleidsmaatregelen zoals het verlagen van belastingen op arbeid en het verhogen van belastingen op vermogenswinsten, waaronder die op vastgoed en beleggingen, droegen bij aan een geleidelijke afname van de vermogensongelijkheid. Daarnaast werden de schenk- en erfbelasting verhoogd, wat de intergenerationele vermogensoverdracht beïnvloedde. Als gevolg hiervan daalde de ginicoëfficiënt voor vermogensongelijkheid van 0,81 in 2016 naar 0,63 in 2040.

In 2040 behoort Nederland, na België en Malta, tot de landen met de minste vermogensongelijkheid binnen de EU. Deze vooruitgang benadrukt het effect van gericht beleid op het bevorderen van financiële gelijkheid.

Vereenvoudiging in de zorg

De nieuwe organisatie van het zorgstelsel was een belangrijk onderdeel van het Deltaprogramma De Grote Vereenvoudiging. Het was de Staatscommissie voor een Toekomstbestendige en Weerbare Inrichting van het Nederlands Zorgstelsel die eind jaren twintig de contouren heeft geschetst van ons huidige zorgstelsel.²²⁴ Niet zozeer de zorg zelf, maar de bevordering van de kwaliteit van leven en van een gezonde leef- en voedselomgeving staan hierin voorop.

De Staatscommissie heeft destijds bewust de keuze gemaakt om voortaan relatief minder geld uit te geven aan de consumptie van zorg (zie ook de ontwikkellijn over de zorguitgaven op pagina 146). Dit omdat de ruim 100 miljard euro die we daaraan jaarlijks besteedden, relatief weinig hielpen bij het bevorderen van de volksgezondheid, maar wel tot gevolg hadden dat we in Nederland nauwelijks nog geld overhadden voor het inrichten van een gezondheidsbevorderende omgeving. De commissie benadrukte wat eigenlijk iedereen al wist, namelijk dat gezondheid slechts beperkt afhankelijk is van curatieve zorg (11 procent) en meer van sociale en fysieke omstandigheden (31 procent).²²⁵ Minder zorgconsumptie, meer gezondheidsbevordering, was kortweg de belangrijkste oproep.

Het was een radicale en ook pijnlijke stap, maar ook deze ommezwaai begint nu vruchten af te werpen. De meeste mensen zijn nu gezonder en mentaal krachtiger dan begin deze eeuw, toen de gezonde levensverwachting juist daalde.

De nieuwe Integrale zorgwet (Izw), waarin de Zorgverzekeringswet, de Wet langdurige zorg en een deel van de Jeugdwet zijn samengevoegd, heeft de bekostiging van de zorg sterk vereenvoudigd. De zorgkantoren hebben de gedetailleerde prestatiebekostiging afgeschaft. Zorgverleners hoeven hierdoor niet iedere klacht meer te voorzien van een ziekte-label. En de perverse productieprikkelers zijn grotendeels verdwenen. Het aantal overbodige behandelingen is sterk afgenomen. Controle- en regeldruk zijn teruggedrongen. Dankzij verdere digitalisering en artificialisering besteden zorgverleners nu in de praktijk niet meer dan een paar uur per week aan administratieve taken. Zorgverleners hebben tijd voor hun cliënten en patiënten. Dat heeft het vak weer aantrekkelijk gemaakt.

De zorgsector is, zoals gezegd, evengoed nog een van de grootste sectoren van Nederland met ruim twee miljoen werknemers. Op een bescheiden flexibele schil na is iedereen in loondienst. De zorg is erin geslaagd de grote vraag naar extra personeel op te vangen. Deels door minder te doen, deels door speciaal opgeleide groepen migranten, deels ook door robotisering, artificialisering en vereenvoudiging. Het allerbelangrijkste is misschien nog wel dat de werkdruk lager is en het werk weer leuk.

Dankzij de inperking van de groei van het Budgettair Kader Zorg, dat al sinds 2028 niet meer harder kan groeien dan de economie, hebben zorgaanbieders het zorgaanbod en daarmee de zorgconsumptie substantieel weten terug te dringen

(zie ook de ontwikkellijn over de rijksuitgaven op pagina 100). De curatieve zorg doet minder dan voorheen. Zorgverleners zijn gestopt met behandelingen die nauwelijks kwaliteit van leven toevoegen. Het basispakket bevat minder ineffektieve behandelingen en de lat voor het bekostigen van nieuwe behandelingen ligt hoger.²²⁶

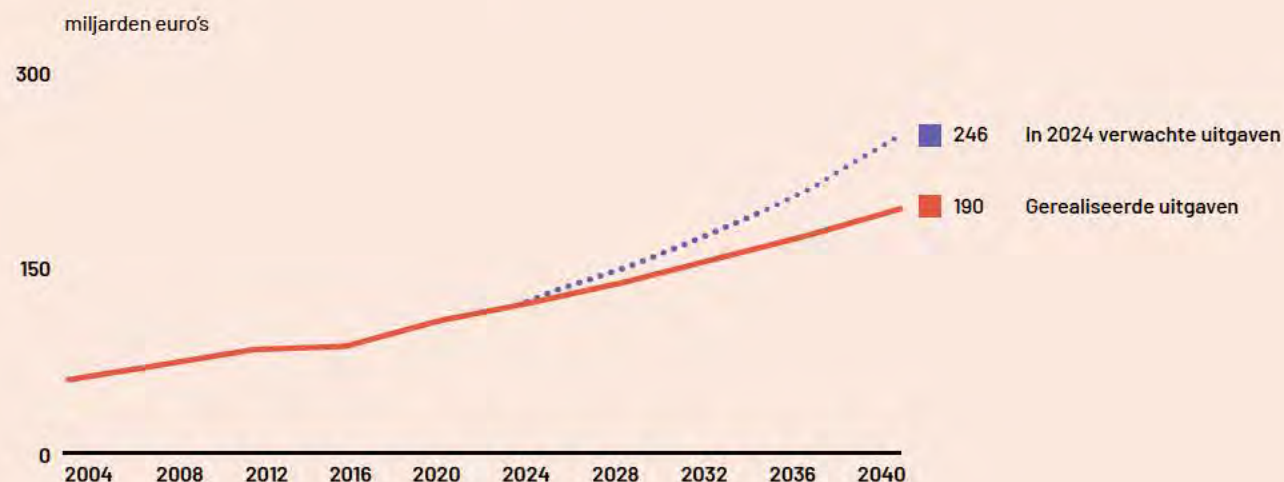
Ook zijn we er de laatste jaren steeds beter in geslaagd om potentiële zorgvragen al 'af te vangen', nog voordat het medische zorgvragen kunnen worden. Dat hebben we te danken aan het Deltaplan Basisinfrastructuur Bevordering Kwaliteit van Leven, kortweg BiB. De buurthuizen, integrale scholen, werkcentra, gezondheidscentra en bibliotheken die deel uitmaken van de BiB weten inmiddels voor ruim de helft van de zorgvragen een niet-medische oplossing. Met name in de geestelijke gezondheidszorg (ggz) is de zorgvraag hierdoor sterk afgenomen. Dankzij het landelijk netwerk van het ecosysteem mentale gezondheid (GEM), dat is geïntegreerd in de BiB, zijn er in de ggz vrijwel geen wachtlijsten meer.²²⁷ (Zie voor meer informatie over de BiB pagina 148.)

Niet dat we in de zorg geen wachtlijsten meer hebben. Die zijn nu zelfs langer dan in het oude zorgstelsel. Wat planbaar is, wordt ingepland door de desbetreffende zorgaanbieder. Mensen zijn daar inmiddels aan gewend en doen ondertussen hun best om zo veel mogelijk actief en fit blijven.

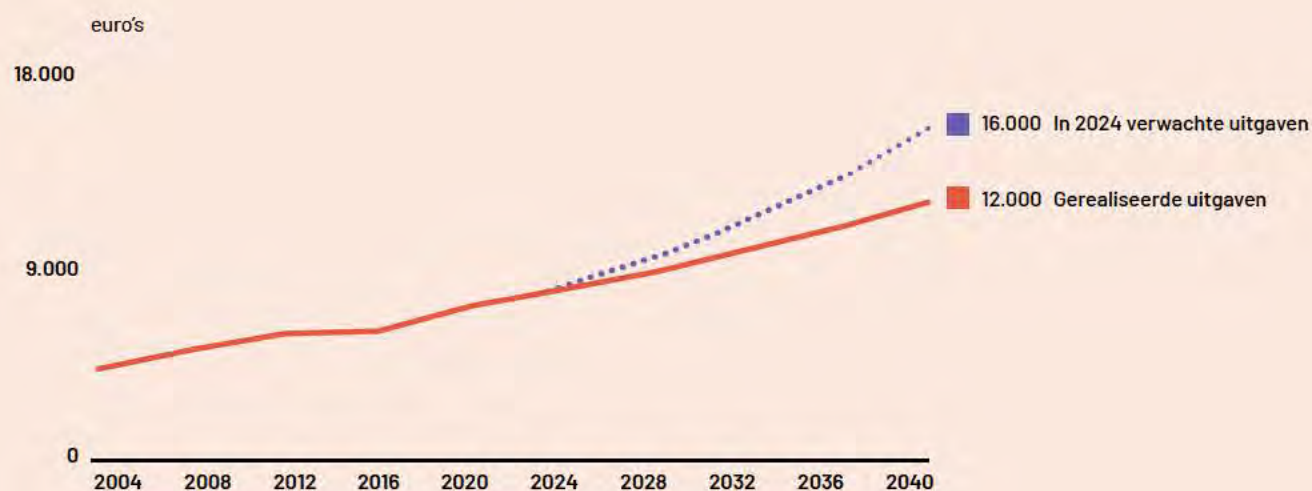
De kwaliteit van zorg is in Nederland verder prima. Alle mensen in Nederland hebben gelijkwaardige toegang tot passende zorg. Wel zijn we af van het idee dat de zorg altijd maar beter moet. De basis is op orde, maar de lat hoeft niet perse omhoog. Voor zorgverleners was deze omslag in mentaliteit, van altijd maar willen maximaliseren naar goed is goed genoeg, een bevrijding. De zorginkoop in de zorgregio's, die door gemeenten en zorgkantoren samen wordt geregeld, laat de kwaliteit nu volledig over aan de zorgaanbieders.

De gezondheidszorg richt zich ook minder op 'nog ouder moeten worden', en meer op 'goed oud zijn'. Mensen leven langer in goede gezondheid dan vroeger. En ze kiezen er aan het einde van hun leven steeds vaker voor om waardig te sterven.²²⁸

Hoe staan we ervoor in 2040 en hoe hebben de zorguitgaven zich de afgelopen jaren ontwikkeld?

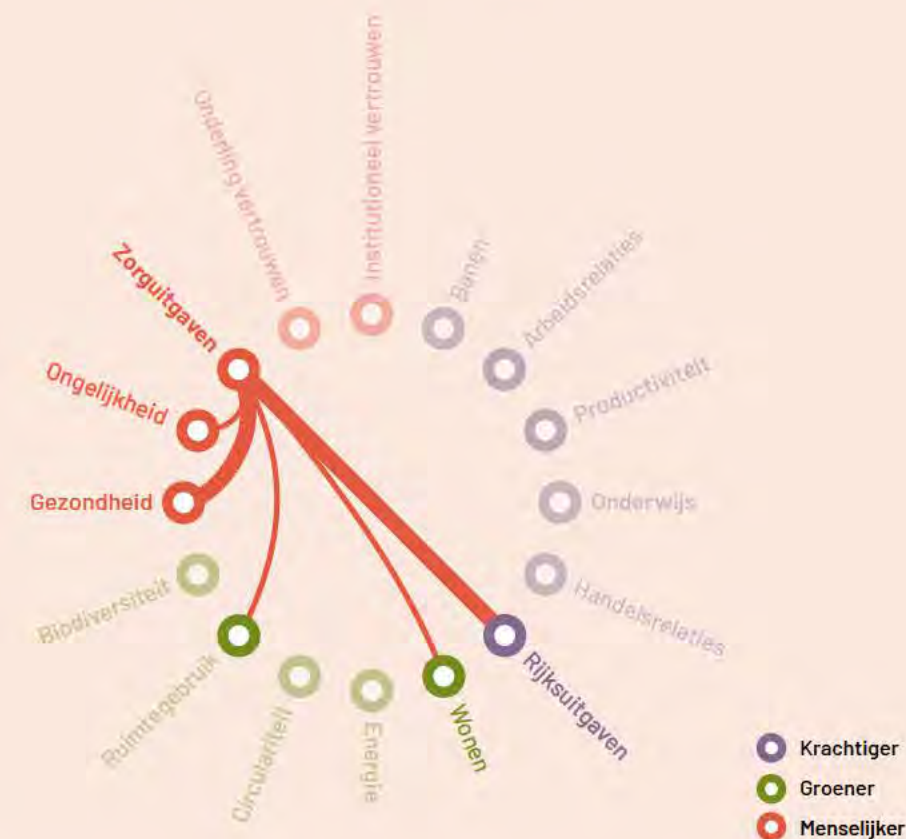

Afbeelding 2.19
Gerealiseerde ontwikkeling van uitgaven voor geneeskundige en langdurige zorg in 2040 en de ontwikkeling zoals deze in 2024 werd verwacht.
Bron: CBS (2025) en WRR (2024), bewerking door Denktank Nederland 2040

Afbeelding 2.20
Gerealiseerde ontwikkeling van uitgaven per volwassene voor geneeskundige en langdurige zorg in 2040 en de ontwikkeling zoals deze in 2024 werd verwacht.
Bron: CBS (2025) en WRR (2024), bewerking door Denktank Nederland 2040.

Wat zijn de meest relevante relaties tussen deze ontwikkellijn en andere ontwikkellijnen?

In de jaren twintig voorzag de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) dat de zorgkosten bij ongewijzigde omstandigheden zouden doorgroeien met jaarlijkse 4,7 procent. We zouden dan nu 20 procent van ons bbp besteden aan zorg.²²⁸ Dit komt neer op ruim 16 duizend euro per volwassene. Dat is niet gebeurd, en het had ook niet gekund.

In de jaren twintig werd duidelijk dat personeel een grotere belemmering was voor de zorg dan geld.²³⁰ Ook bleek dat de miljarden die we aan zorgconsumptie uitgaven relatief weinig bijdroegen aan de volksgezondheid. Daarop heeft de politiek besloten de zorguitgaven te maximeren op 10 procent van het bbp (zie de ontwikkellijn over de rijksuitgaven op pagina 100). De zorgkosten zijn alleen nog gegroeid, doordat ook de economie groeide (met nominaal zo'n 3 procent per jaar). We zijn hierdoor zuiniger geworden met zorg, met minder verspilling van tijd aan administratieve lasten, minder niet-bewezen behandelingen in het basispakket, minder hoge eisen, minder superspecialisatie en minder overbehandeling.²³¹ We doen meer zelf en betalen ook meer zelf, zeker in de ouderenzorg.

De landelijke infrastructuur van de BiB

Waar kon je vroeger als burger terecht met je hulpvraag? Het aanbod van laagdrempelige voorzieningen was overweldigend. Om het geheugen wat op te frissen, doen we een greep uit wat er zoal was: het gemeentehuis, jeugdhulp, jongerenwerk, rechtswinkels, Slachtofferhulp, politie, inloophuizen, buurthuizen, het Juridisch Loket, thuiszorg, sociaal wijkteam, opbouwwerk, Mezzo, sociaal raadsliden, MEE, bibliotheken, schuldsanering, Veilig Thuis, gezondheidscentra, mentale gezondheidscentra, straatdokters, GGD, steunpunten, IDO, LBIO, werkpleinen, voedselbanken, Wmo-loketten, overheidsbrede loketten, jongerenloketten en digitale hulppleinen. Dat alles in een grote veelkleurigheid, zowel in fysieke gedaante als online. En alles vrijwel volledig bekostigd met publiek geld.

Hoewel de bedoeling van elk van deze voorzieningen natuurlijk steeds goed was, is het ook begrijpelijk dat mensen door de bomen het bos niet meer konden zien. Het ging om tienduizenden aanbieders met vele voor mensen vaak onbegrijpelijke en voortdurend wisselende labels en namen. Ook voor goed ingewijde professionals, zoals de huisarts, was het onmogelijk nog de weg te vinden in deze wirwar. Laat staan voor de mensen die destijds zorg en ondersteuning nodig hadden.

Dit probleem zijn we nu gelukkig aan het verhelpen. Dankzij het al eerdergenoemde Deltaplan Basisinfrastructuur Bevordering Kwaliteit van Leven, kortweg BiB, is de Rijksoverheid in hechte samenwerking met de gemeenten begonnen een landelijke infrastructuur neer te leggen voor de toegang tot de publieke voorzieningen. Simpel, herkenbaar en door het hele land met dezelfde namen en vormgeving.

Wat zijn de vijf toegangspoorten van de Basisinfrastructuur Bevordering Kwaliteit van Leven (BiB)?

1. Buurtcentrum
2. Gezondheidscentrum
3. Werkcentrum
4. Integrale school
5. Bibliotheek

Met sociale of financiële problemen ga je nu naar het buurtcentrum. Voor informatievragen of rechtshulp loop je naar de bibliotheek. Zoek je werk of een opleiding, dan meld je je bij het werkcentrum. Medische vragen? Daarvoor kun je terecht op internet of anders in het gezondheidscentrum. En zijn er problemen met de opvoeding? Dan is daar de integrale school, waar alle hulp die er op pedagogisch gebied beschikbaar is omheen is gebouwd.

Alle andersoortige eerstelijns dienstverlening uit het sociaal domein, denk aan de armoedebestrijding, de schuldhulpverlening, psychische hulpverlening, thuiszorg of de jeugdzorg, is ondergebracht bij deze vijf standaardtoegangspoorten.

Sinds het Herontwerp Sociaal Domein is het sociaal domein weer van de mensen zelf. De focus van de hulpverlening ligt op het ondersteunen en versterken van mensen en niet op eventuele eigen organisatiebelangen. Het doel is iedereen een volwaardig leven te laten leiden. School, opleiding en werk staan hierbij centraal. De Deltacommissaris BiB heeft de afgelopen jaren samen met gemeenten de vormgeving van deze basisinfrastructuur ter hand genomen. Het vordert gestaag en werpt in vele dorpen en buurten vruchten af.

Betrokken overheid

Als we inwoners van Nederland nu vragen de overheid te beschrijven, dan gebruiken ze termen als mensgericht, zorgzaam, behulpzaam, betrokken, betrouwbaar en beleefd.²³² De onthechte controlebehoefte die zo typerend was voor hoe onze overheden begin van deze eeuw opereerden, heeft plaatsgemaakt voor respectvolle nabijheid, goede bereikbaarheid en een persoonlijke benadering.²³³ Gemeenten spelen hierin nadrukkelijker hun rol.

De overheid is er voor wie dat wil en is volledig digitaal toegankelijk. Tegelijkertijd houden overheden en bedrijven nu rekening met wat mensen wel en niet kunnen. Bij elke grote wets- of beleidswijziging toetsen we zorgvuldig op uitvoerbaarheid, gevolgen voor generaties en doenvermogen, onder meer met de hulp van ervaringsdeskundigen en professionals.²³⁴ Nabijheid, herkenbaarheid en menselijk contact zijn onmisbaar.²³⁵ Vandaar ook de BiB. Als duidelijk herkenbare publieke voorzieningen zijn buurthuizen, bibliotheken, werkcentra, gezondheidscentra en integrale scholen aanwezig in elke gemeente. De overheid is bereikbaar. Ook de wijkrechter zit op fietsafstand.

De overheid gedraagt zich verantwoordelijker. Politici en beleidsmakers hebben geleerd toch vooral terughoudend te zijn met nieuw beleid. Wetgeving is grofmazig, niet meer fijnmazig. Beleidsmakers hebben minder 'knoppen om aan te draaien' en hebben afgeleerd het beleid te willen verfijnen, bijvoorbeeld om zo gunstig mogelijke koopkrachtplaatjes te kunnen laten zien.

Betrouwbare rechtsorde

De overheid is meer betrokken bij burgers en bedrijven. Dat is ook andersom nadrukkelijk het geval. ‘Herstel van vertrouwen’ is iets waar met name beleidsmakers begin deze eeuw de mond van vol hadden. Maar het herstel is er eigenlijk pas gekomen toen het evenwicht tussen overheid en burger en tussen overheid en bedrijfsleven weer werd hersteld.

Dat heeft best lang geduurd en dit evenwicht is en blijft precair. De relatie tussen bedrijven, burgers en overheid is een voortdurende balanceeract: tussen rekening houden mét en kunnen rekenen óp, tussen rechten en plichten, en tussen willen helpen en zelfredzaamheid.

Eerlijkproceseffect

Wat vooral scheelt, is dat beide partijen nu beter weten waar ze aan toe zijn. Wet- en regelgeving zijn eenvoudiger en beter te begrijpen. Dat helpt. De overheid is betrouwbaarder. Het zwabberbeleid van de afgelopen decennia is passé. Beleidsmakers zijn met minder en zijn, zoals gezegd, bewust terughoudender geworden met het maken van nieuw beleid. Ook zonder nieuw beleid en nieuwe regels kan er veel worden verbeterd. Politici voelen zich vanuit hun bestuurlijke verantwoordelijkheid nu sterker gebonden aan de afspraken die hun voorgangers hebben gemaakt.

Basisrechten, zoals het recht op rechtshulp of inspraakprocedures, zijn simpelweg goed geregeld. Mensen weten waar ze aan toe zijn en waarop ze kunnen rekenen. De rechtsstaat is geen duister doolhof meer. De overheid is goed aan te spreken op haar verantwoordelijkheid. De bestuurlijke besluitvorming is tijdens De Grote Vereenvoudiging enorm versimpeld. En ook bezwaarprocedures zijn, samen met burgers en bedrijven, radicaal geüniformeerd en bestaan nu nog maar uit een paar heldere stappen die voor alle overheidsinstellingen hetzelfde zijn. Hoofdoelen zijn hierbij steeds: helderheid en begrijpelijkheid, en op basaal menselijk niveau organiseren dat burgers gehoord en gezien worden.²³⁶

Dat wekt vertrouwen, zo blijkt uit onderzoek. We zien hier de werking van het eerlijkproceseffect. Mensen zeggen nu dat ze zich op een eerlijke en rechtvaardige manier behandeld voelen.²³⁷ Zelfs als uitkomsten niet in hun voordeel uitvallen.

Een betrouwbare rechtsorde is nadrukkelijk wat anders dan een ‘grote’ overheid. Zoals gezegd is de overheid nu slanker dan voorheen, vooral op beleidsafdelingen. Er zijn nu in totaal nog zo’n 676 duizend banen bij onze overheden (zie de ontwikkelijn over banen op pagina 66). De bestuurlijke en beleidsmatige drukte is daardoor nog harder afgenomen.

Interessant genoeg heeft de afslankoperatie uitgepakt als een herwaardering van de functie van de ambtenaar.²³⁸ We hebben minder beleidsambtenaren, maar meer vaardige vakmensen. Ambtenaren hebben meer rust dan vroeger, doordat ze nu vooral werken aan langetermijnprogramma’s en daarbinnen hun werk naar eigen inzicht kunnen invullen.

De tijden van eindeloze controle en verantwoordingsdrift zijn voorbij, dankzij De Grote Vereenvoudiging. De verantwoordelijkheid voor het maken van beleid en het uitvoeren van dat beleid ligt nu in de regel bij dezelfde overheidsinstantie. Waar dat niet zo is, kunnen uitvoeringsorganisaties zo nodig een rode kaart trekken wanneer beleid of regelgeving onuitvoerbaar, onrechtsstatelijk of hardvochtig is voor burgers in een kwetsbare positie.²³⁹ We vertrouwen weer op het vakmanschap en de professionele autonomie van onze ambtenaren.²⁴⁰ Een verantwoordelijker overheid begint met ambtenaren die hun eigen verantwoordelijkheid nemen.

Actief burgerschap

Niet alleen ambtenaren gedragen zich verantwoordelijker, ook burgers en bedrijven doen dat.²⁴¹ En ook dat is opnieuw een wisselwerking. Actief burgerschap en goed ondernemerschap zijn zaken die er weer toe doen. Dit komt sterk voort uit de wens van mensen om bij te dragen, om een bijdrage te leveren aan onze samenleving en aan een betere wereld. Want dat is wat de meeste mensen willen.

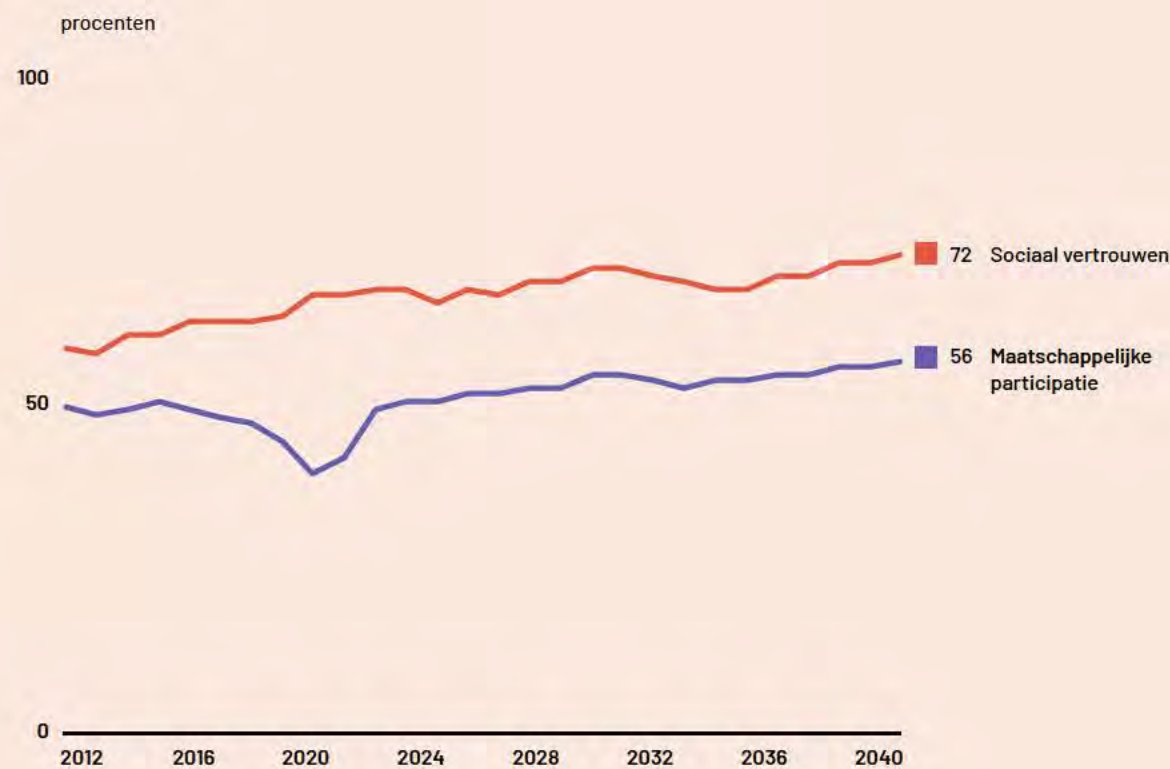
Burgerschap stimuleren is niet meer nodig. Het spreekt vanzelf. Mensen vinden het normaal dat ze af en toe meedenken in een burgerberaad. Ondernemers zijn het gewend dat ze ook met de lokale overheid afspraken maken over mee-investeren. Dat gaat twee kanten op. Het besef is groot dat de samenleving niet iets is wat ons overkomt of waar we slachtoffer van zijn. De samenleving geven we zelf vorm, en dat doen we samen.²⁴² Noaberschap kwam vroeger vooral op het platteland voor, maar vormt nu ook een inspiratiebron voor mensen en gemeenschappen in steden in het westen van ons land.

Sinds de eerste Integrale Jeugdstrategie is burgerschapsvorming een nog belangrijker onderdeel van het onderwijs. Kinderen leren over ons land, over onze identiteit, over Europa en over onze democratische waarden.²³⁴ Ze leren kritisch denken. Ze leren wat maatschappelijke verantwoordelijkheid is.²⁴⁴ En hoe je als inwoner van Nederland geacht wordt een bijdrage te leveren aan een betere wereld.²⁴⁵

Je hebt veel rechten hier. Daar staan plichten tegenover. Het mooie is: onze pedagogisch medewerkers en leerkrachten geven hierin het goede voorbeeld. Ze nemen hun werk uiterst serieus. Het is voor gepensioneerde onderwijzers nu lastig voorstelbaar hoe kritisch patriottisch ons onderwijs is geworden, in de zin dat jonge mensen leren dat ze onderdeel zijn van een groter geheel, van Nederland, van Europa en van de wereld. We hebben iedereen hard nodig. We zijn allemaal burgers van Nederland en van Europa. En er zijn hier voortdurend grote maatschappelijke problemen op te lossen. Dat voelen jongen mensen. En dat motiveert.

Hoe staan we ervoor in Nederland 2040 en hoe heeft het onderling vertrouwen zich ontwikkeld?

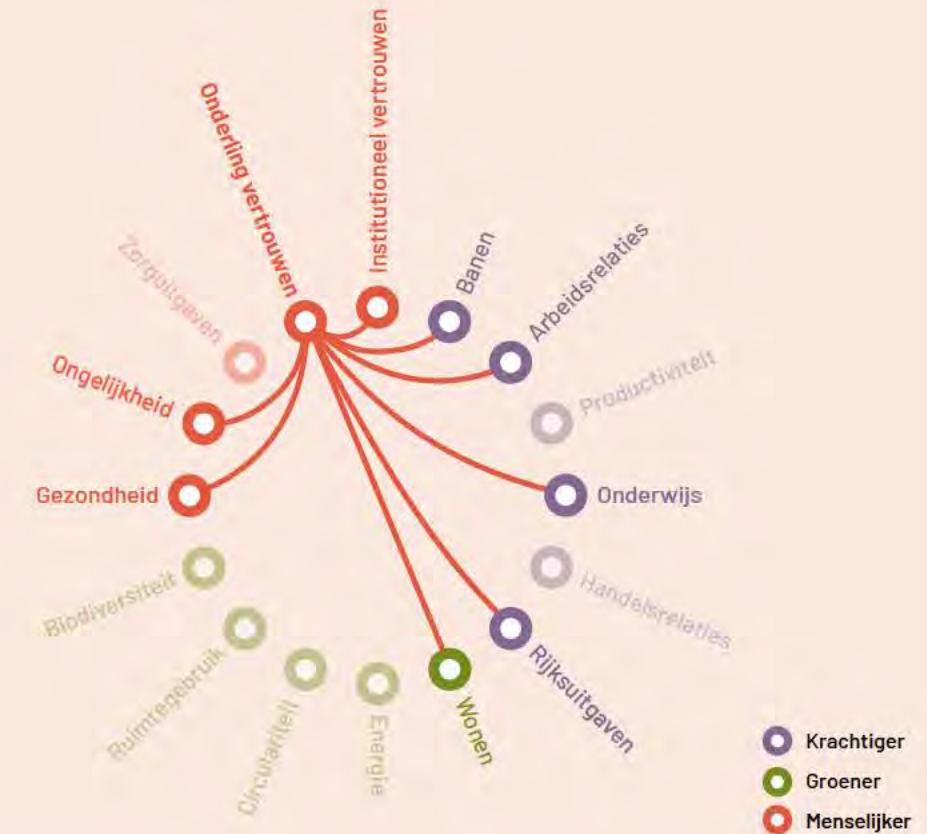
Het aandeel personen dat vertrouwen heeft in andere mensen nam toe van 58 procent in 2012 naar 72 procent in 2040. Veel mensen ervaren een prettige samenhang in hun buurt. De verschillen tussen groepen inwoners zijn de afgelopen jaren ook wat kleiner geworden. Dit heeft met name te maken met de stijging van inkomen, opleidingsniveau en de gezondheid van inwoners, en de verkleining van de verschillen tussen inwoners op deze drie aspecten. Het vertrouwen in anderen ligt in Nederland hoger dan in de meeste andere Europese landen.²⁴⁶

Afbeelding 2.21
Gerealiseerde ontwikkeling in 2040 van het percentage mensen van 15 jaar en ouder dat aangeeft de meeste mensen wel te vertrouwen (sociaal vertrouwen) en ten minste eens gedurende twaalf maanden vrijwilligerswerk heeft verricht (maatschappelijke participatie).
Bron: CBS (2024), bewerking door Denktank NL2040.

Onderling vertrouwen draagt bij aan het welzijn van mensen. Als mens is het prettig en geruststellend om je te begeven tussen anderen die je vertrouwt. Vertrouwen in anderen draagt bovendien bij aan de bereidheid om anderen te helpen en aan samenwerking tussen mensen. Het vergroot daarmee ook de maatschappelijke

Wat zijn de meest relevante relaties tussen deze ontwikkellijn en andere ontwikkellijnen?

participatie. Het percentage mensen dat vrijwilligerswerk doet, is gestegen van 50 procent in 2012 naar 56 procent in 2040. Dit heeft vooral te maken met de vergrijzing en het grote aantal fitte 68-plussers, en met de invoering van het garantie-inkomen. In de periode 2020-2022 is een duidelijke dip zichtbaar in maatschappelijke participatie, die samenvalt met de coronapandemie.²⁴⁷

De regionale variatie in maatschappelijke participatie is in de afgelopen 25 jaar iets afgenomen. Nog steeds geldt dat het aandeel vrijwilligers geleidelijk toeneemt naarmate de stedelijkheidsgraad afneemt. Anders gezegd: op het platteland zijn meer vrijwilligers dan in grote steden. In 2018 bedroeg dit verschil maar liefst 12 procent tussen niet-stedelijke gebieden en zeer stedelijke gebieden. In 2040 is dit verschil bijna gehalveerd tot 7 procent.

Bij vrijwilligerswerk zien we ook al decennia dat mensen met hbo- of wo-scholing relatief veel aan vrijwilligerswerk doen. Mogelijk is ook de toename van het gemiddelde opleidingsniveau in Nederland een verklaring voor de toename van het aandeel mensen dat vrijwilligerswerk doet.

Kritisch blijven is belangrijk. Jonge mensen leren om scherp te blijven op de sociale en politieke structuren waar ze deel van uitmaken. Patriotisme kan immers ook een vorm van groepsdenken worden, die juist de rationaliteit, vrijheid en eigen verantwoordelijkheid van individuen kan ondermijnen. Dat staat haaks op goed burgerschap.²⁴⁸ Onze liefde voor gemeenschappen is, zoals gezegd, altijd een kritische liefde.²⁴⁹

De herinvoering van de opkomstplicht heeft, zo blijkt, ook bijgedragen aan het patriotisme. Iedereen die 18 wordt, moet een jaar in dienst. Aanvankelijk was dit vooral bedoeld om de militaire paraatheid weer op peil te krijgen. Maar nu we er tien jaar mee bezig zijn, zien we dat het meer doet. De dienstplicht vergroot het gevoel van maatschappelijke verantwoordelijkheid bij jongeren en blijkt ook de segregatie wat tegen te gaan.

Burgerschap, ondernemerschap en gemeenschapszin hebben zich, achteraf gezien, niet alleen kunnen herstellen dankzij het onderwijs en de dienstplicht. Het heeft ook te maken met het feit dat Nederland een rechtvaardiger land is geworden. De samenleving ‘werkt’ voor iedereen. En dat komt, voor een groot deel, doordat iedereen werkt. En doordat in ons hogelonenland werken weer loont, ook voor iedereen.

Door de herkenbaarheid en de kwaliteit van de eerstelijns publieke voorzieningen van de BiB, zijn mensen weer trots geworden op de Nederlandse democratische rechtsorde. We leven in een vrije, open samenleving die goed is georganiseerd. Dat vieren we elk jaar, op 5 mei, als we Vrijheidsdag vieren.²⁵⁰ Iedereen heeft dan vrij.

Het gaat nu goed met de sociale betrokkenheid, zowel bij de eigen omgeving, als bij ons land, als bij de EU. Natuurlijk hebben we verschillen van inzicht, opvattingen, keuzes en gedragingen, dat maakt juist deel uit van onze levendige, open democratie. Je hoeft het niet met elkaar eens te zijn om elkaar toch te respecteren en te accepteren.

Door dit toegenomen democratisch besef liggen het onderling vertrouwen en het institutioneel vertrouwen hoger dan in de jaren twintig. Nederland is echt een hightrustsamenleving en wordt daarom internationaal geprezen. (Zie de ontwikkellijnen over vertrouwen op pagina 152 en pagina 156.) Mensen, ook jonge mensen, hebben in al hun diversiteit meer zeggenschap over het overheidsbeleid, bijvoorbeeld via onze burgerberaden.

Modern en actief burgerschap betekent dus dat we zowel kritisch zijn op als loyaal zijn aan de democratische instituties van Nederland en Europa, en dat we staan voor een open samenleving waarin de wil tot samenleven én wederzijdse tolerantie centraal staan.²⁵¹ Dat we omkijken naar onze medeburgers: dat is burgerschap.²⁵²

Sterke instituties

Het vertrouwen in de rechtsorde is ook terug doordat we de afgelopen vijftien jaar hebben geïnvesteerd in de instituties die de rechtsorde mede dragen.

We hebben de Rijksoverheid omgevormd tot een effectief ‘middenbestuur’. Het Rijk is nu echt de bestuurslaag tussen Europa en de regionale en lokale overheden in.²⁵³ We hebben een einde gemaakt aan de wirwar van regionale samenwerkingsverbanden door deze verbanden te stoppen, samen te voegen of op een regionale bestuurslaag te organiseren.²⁵⁴ Dit heeft voor meer eenvoud gezorgd en de democratische legitimiteit vergroot.^{255 256}

Over wie wat doet hebben we de afgelopen jaren goede afspraken weten te maken.²⁵⁷ Daarbij is het uitgangspunt voortdurend geweest dat alles wat al beleidsmatig is geregeld op een hoger schaalniveau, niet meer gedetailleerd wordt uitgewerkt op een lager schaalniveau. Nergens dus meer nationale koppen, of regionale of lokale toevoegingen. Daar staat tegenover dat waar taken en verantwoordelijkheden op een lager schaalniveau liggen, er ook geen bemoeienis meer is van hogerhand.

De parlementaire democratie hebben we versterkt. Onze Eerste Kamer telt nu 125 zetels, de Tweede Kamer 250 en ook onze decentrale volksvertegenwoordigingen zijn in 2036 uitgebreid.²⁵⁸ Hun zittingstermijnen hebben we ook verlengd, van vier naar zes jaar. Dit was het sluitstuk van een programma dat in 2028 startte met het verdubbelen van de ambtelijke ondersteuning voor alle volksvertegenwoordigers en hun commissies.

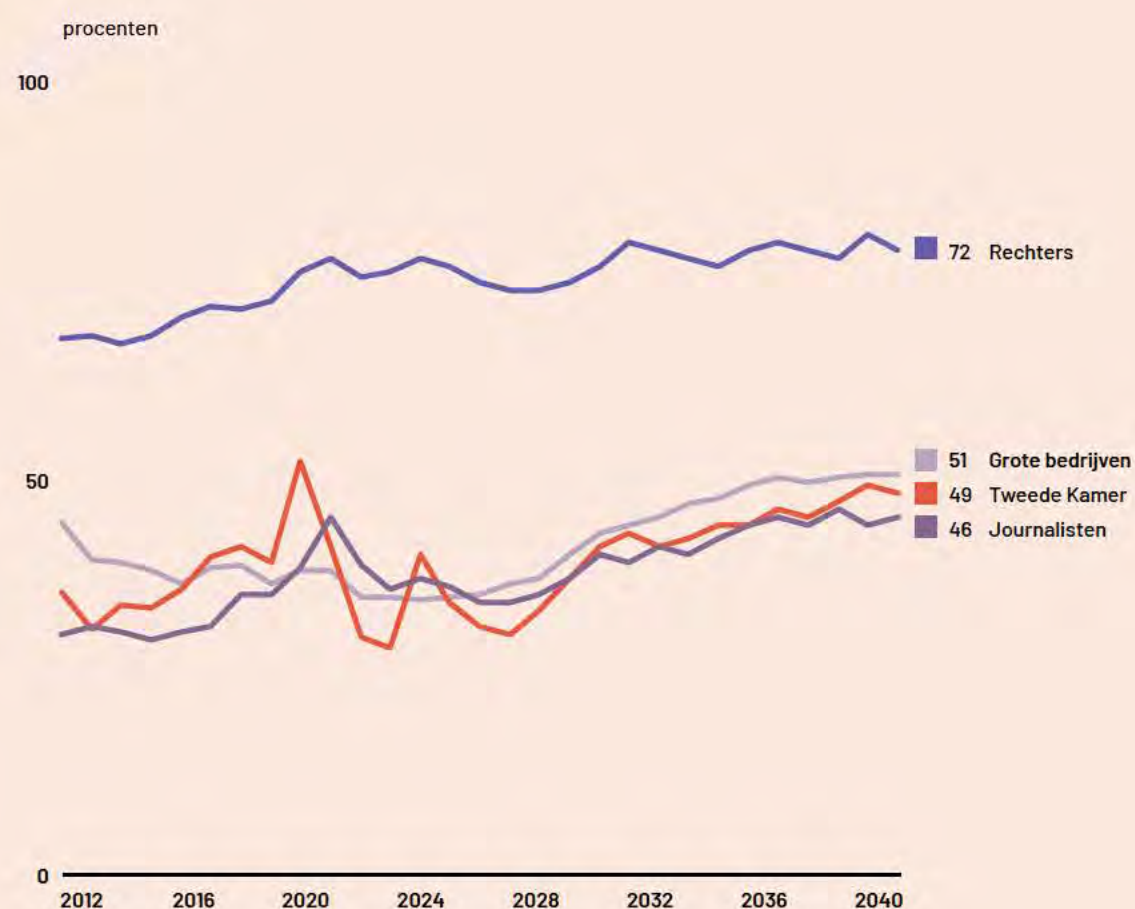
In de vergrote Tweede Kamer hebben we uiteindelijk na veel debat geen kiesdrempel ingevoerd. Wel hebben we, net als in het Europees Parlement, een minimale fractiegrootte afgesproken, net zoals die al bestond in het Europees Parlement. Dit stimuleert partijen samen te werken, omdat fracties meer rechten hebben dan niet-fractiegebonden Kamerleden, zoals op het gebied van spreek-tijden, commissiezetels en ambtelijke ondersteuning.²⁵⁹ Dit heeft voor meer rust gezorgd in het parlement.

De nieuwe structuren geven politici wat meer tijd om te kunnen werken aan het bereiken van langetermijndoelen. De cultuur in de verschillende volksvertegenwoordigingen is merkbaar verbeterd. Rechtsstatelijke overwegingen spelen een grotere rol in politieke besluitvorming en politici werken meer vanuit vertrouwen en het algemeen belang dan vanuit deelbelangen en controle. Ze zijn zich ook bewuster van hun voorbeeldrol.

Burgers merken en waarderen dit, ook omdat ze door publieke diensten beter worden geholpen. We gaan in de praktijk minder vaak naar de stembus. Tijd of geld scheelt ons dat niet, want dat gaat nu op aan de directere vormen van politieke participatie, zoals de burgerfora.

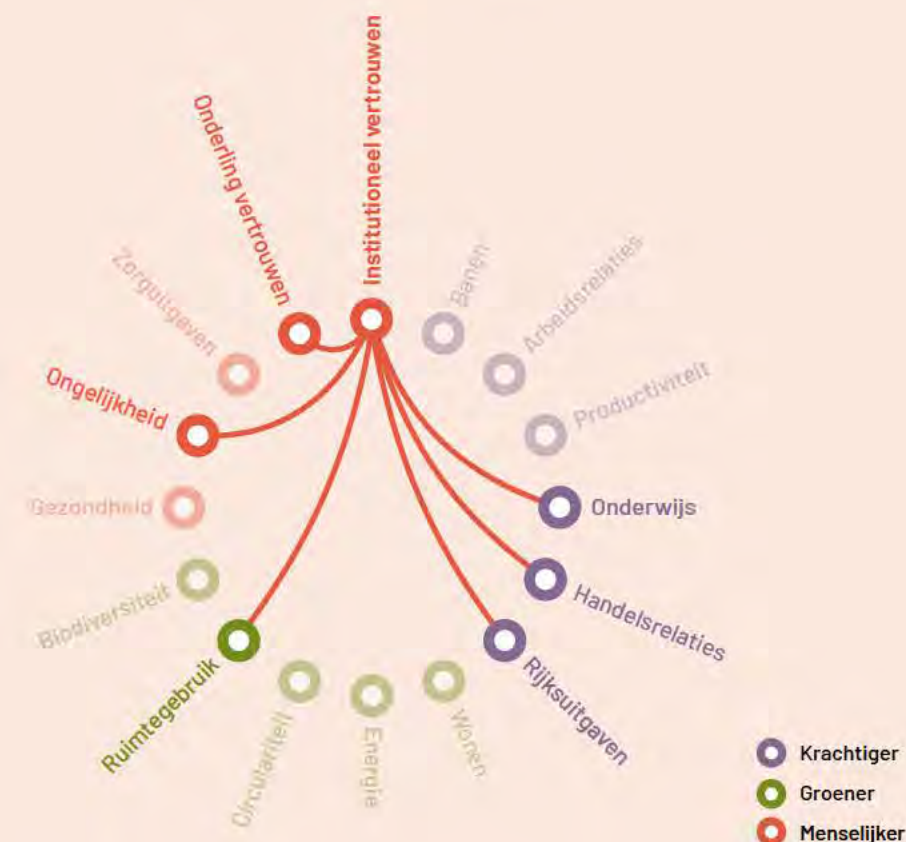
Hoe staan we ervoor in 2040 en hoe heeft het institutioneel vertrouwen zich de afgelopen jaren ontwikkeld?

Vertrouwen in instituties draagt bij aan economische ontwikkeling, een betere belastingmoraal, financiële stabiliteit, publieke steun voor effectief beleid en minder complexe besluitvorming.²⁶⁰ Het institutioneel vertrouwen wordt onder meer bepaald door het vertrouwen in de rechtsstaat (rechters), in het publieke debat (journalisten), in de politiek (Tweede Kamer) en in het bedrijfsleven (grote bedrijven).

Afbeelding 2.22
Gerealiseerde ontwikkeling in 2040 van het percentage mensen van 15 jaar en ouder dat heel veel of tamelijk veel vertrouwen heeft in specifieke organisaties of beroepsgroepen en hun functioneren.
Bron: CBS (2024), bewerking door Denktank Nederland 2040.

Wat zijn de meest relevante relaties tussen deze ontwikkellijn en andere ontwikkellijnen?

Het vertrouwen van Nederlanders in rechters steeg van 69 procent in 2012 naar 72 procent in 2040. Het vertrouwen in journalisten steeg van 31 procent in 2012 naar 46 procent in 2040. Het vertrouwen in grote bedrijven daalde van 45 procent in 2012 naar 35 procent in 2024, maar is recent hersteld. Het vertrouwen in instituties is onder meer verbeterd door gelijkere kansen op de arbeidsmarkt (minder verschillen tussen vast en flex), betere basiskwaliteit van het onderwijs en het verkleinen van de vermogensongelijkheid.²⁶¹

Sinds 2028 is het vertrouwen in de politiek enigszins hersteld, met 49 procent vertrouwen in de Tweede Kamer in 2040. Investerings in regionale basisvoorzieningen en vereenvoudiging van het sociale zekerheids- en belastingstelsel hebben hierbij geholpen. De baten van dit beleid kwamen in grote mate terecht bij de groepen mensen die deze hard nodig hadden, waardoor hun wantrouwen in Nederlandse instituties kleiner werd. Ook is het de politiek gelukt een aantal fundamentele en breed gedragen keuzes te maken op het gebied van ruimtegebruik, zorguitgaven en defensie, mede door burgers te betrekken bij besluitvorming hierover.

De rechterlijke macht zit weer stevig in het zadel. Dankzij digitalisering zijn procedures sneller en beter toegankelijk geworden. De rechtsbescherming van burgers is ook eindelijk op orde.²⁶² Alle vormen van eerstelijns rechtshulp, van strafrechtelijk tot fiscaal, zijn voor mensen toegankelijk, digitaal natuurlijk, maar ook, zoals gezegd, via de bibliotheek.

Politiek en media zijn nog altijd scherp en alert maar tegelijk ook reflectiever en minder hijgerig. Journalisten hebben onafhankelijkheid, kwaliteit en betrouwbaarheid hoog in het vaandel staan. Als samenleving hebben we langzamerhand wat beter leren omgaan met desinformatie en met de polariserende effecten van wat we in de twintiger jaren ‘sociale media’ noemden. De journalistiek is, na jaren van veel tumult, ook weer in rustiger vaarwater beland. Daarvoor zijn achteraf drie beslissingen bepalend geweest.

Allereerst natuurlijk de regulering van wat we in de jaren twintig Big Tech noemden. Big Tech, omdat de digitale platformen van Meta, Google, Microsoft, X en TikTok toen waren uitgegroeid tot de belangrijkste informatiemedia, de belangrijkste bronnen van vermaak en nieuws, en voor adverteerders de belangrijkste manier om hun publiek te bereiken. Bijna alle advertentie-inkomsten, de dobber waar de journalistiek op dreef, verdwenen hierdoor naar het buitenland.²⁶³ Er was in het medialandschap een ongekende machtsconcentratie gaande, zonder dat buitenstaanders dit echt doorhadden.

Het was Europa dat de macht van de platformen heeft gebroken. In eerste instantie natuurlijk op basis van de privacyregels, maar later ook met algoritme-regulering, verplichte identificatie van gebruikers en het afdragen van miljarden aan Journalism Fund Europe en aan de journalistieke fondsen van de lidstaten.

Het opzetten van deze journalistieke fondsen was de tweede belangrijke ingreep. Mediaorganisaties die journalistiek bedrijven zijn hierdoor niet meer alleen afhankelijk van advertentie-inkomsten, abonneegelden en overheidssubsidies. Zowel de journalistieke activiteiten van publieke als van private partijen worden nu grotendeels betaald uit deze onafhankelijke publiek-privaat gefinancierde journalistiekfondsen.

De derde ingreep was er weer een van infrastructurele aard. Hoezeer de EU er ook in is geslaagd om Big Tech enigszins aan banden te leggen, toch werd steeds duidelijker dat we in feite ons digitale dorpsplein hadden verkocht aan miljardairs uit de VS en China. Welke heraut het luidst klonk, of welke boodschap hoog in het vaandel werd gehesen, dat bepaalden hun algoritmen en hun algoritmen alleen. We hadden destijds ook geen enkel neutraal alternatief voor deze private ‘sociale media’.

Nu wel. Epic²⁶⁴ is nu het meestgebruikte informatieplatform in Europa. Het is een neutraal netwerk, waarin alleen de gebruiker zelf bepaalt wat die belangrijk vindt. Er is geen beïnvloeding door ondoorzichtige en manipuleerbare algoritmen.

Iedereen kan informatie delen: journalistieke media, maar ook burgers. Mensen volgen de mensen, nieuwsbronnen en redacties van hun eigen keuze. Epic geeft zelf op geen enkele manier terugkoppeling over wat prominente informatie zou zijn. Daarmee behoort het online kluitjesvoetbal, veroorzaakt door wat we vroeger ‘trending topics’ noemden, tot het verleden. En hoewel we nu nog veel meer informatie produceren dan voorheen, ervaren mensen online meer rust.

Anonimiteit bestaat niet op Epic. Wie zich niet kan identificeren, kan niet meepraten. Reclame is er ook niet. Het platform, ironisch genoeg opgezet vanuit het Journalism Fund Europe nadat Meta, Google, Microsoft en TikTok hun eerste miljarden hadden gestort, wordt volledig bekostigd door de gebruikers.

Deze optelsom van zaken heeft de democratische rechtsorde in Nederland weer sterker en menselijker gemaakt. Burgers hebben nu niet alleen vertrouwen in hun instituties, maar nemen ook actief deel aan het versterken ervan.

Menselijke politiek

De landelijke politiek is ook menselijker geworden, en opener. Politici zijn nu gericht op de grote lijnen en de lange termijn, in plaats van op ‘scoren voor morgen’ en details. De politiek werkt niet meer met dichtgetimmerde regeer- of coalitieakkoorden. Na de landelijke verkiezingen maakt de Tweede Kamer nu steeds vaker een agenda met de belangrijkste maatschappelijke uitdagingen voor de komende jaren.

De Tweede Kamer stelt aan de hand daarvan doelen en laat de uitwerking aan het kabinet. Dit soms ook extraparlamentaire kabinet wordt doorgaans gevormd door bestuurders die vooral zijn uitgekozen vanwege hun ervaring als leider en hun inhoudelijke kennis over het beleidsterrein. Deze bestuurders krijgen als bewindspersoon opdracht van de Tweede Kamer om aan de slag te gaan met de doelen.

De bewindspersonen maken, in overleg met de samenleving, concrete plannen, waarvoor ze steeds in het parlement een meerderheid moeten vinden. Het debat vindt zo plaats waar het thuishoort, in de Tweede Kamer. Daar gaat het nu over hoofdlijnen en voeren de Kamerleden politiek die ideologisch gedreven is en minder technocratisch dan in de jaren twintig.²⁶⁵

Zoals gezegd: terughoudendheid en eenvoud van wet- en regelgeving zijn belangrijke uitgangspunten voor het overgrote merendeel van onze parlementariërs. Bewindspersonen hoeven niet meer voor iedere uitzondering of voor elk deelbelang een afzonderlijke regel te maken. De effectiviteit van de politiek is hierdoor verbeterd. Ook dit is een reden waarom mensen weer meer vertrouwen hebben in het oplossend vermogen van de politiek.

Deel 3.
Veranderstrategie:
onze weg naar 2040

Deel 3. Veranderstrategie: onze weg naar 2040

We leven nu in 2040 dus in een krachtiger, groener en menselijker Nederland. Dat is niet vanzelf gegaan. In dit deel beschrijven we hoe we Nederland hebben veranderd. We doen, terugkijkend, onze veranderstrategie uit de doeken: zes noodzakelijke randvoorwaarden voor een weerbare samenleving en vijf veranderlessen voor de toekomst.

Achteraf bezien is het eigenlijk mazzel geweest dat in de jaren twintig de kritieke toestand waarin de wereld zich bevond, zo pijnlijk duidelijk werd. Het was crisis. Aan gevoelde urgentie geen gebrek. We moesten met Europa onze veilige, vrije, democratische samenleving verdedigen. We moesten de bevolkingsgroei afremmen en de vergrijzing in goede banen leiden. We moesten een manier vinden om met migratie om te gaan. We moesten investeren in mensen om klaar te zijn voor de digitale revoluties die volop gaande waren. We moesten de gevolgen van de klimaatverandering binnen de perken zien te houden en ons voorbereiden op meer weersextremen. We moesten de biodiversiteit herstellen en de vervuiling een halt toeroepen. We moesten de uitwassen van sociale versplintering en polarisatie tegengaan. We moesten iets doen aan het disfunctioneren van de overheid. En op al deze terreinen moesten we werken aan onze adaptiviteit en onze weerbaarheid.

Veel moest anders. We wilden Nederland krachtiger, groener en menselijker maken. Niet alles kon tegelijk. Het was zonneklaar dat we als samenleving keuzes te maken hadden. Keuzes die we lang hadden uitgesteld, omdat we wisten dat ze pijn zouden doen.

En pijn hebben ze gedaan. We kunnen daar nu legio voorbeelden van geven. Het verhogen van de duurzaamheidsnormen en het doorberekenen van de milieubelasting van producten hebben de stroom aan goedkope wegwerpproducten doen opdrogen. De import van de producten van milieubelastende industrieën hebben we afgeremd. Kleren, meubels en elektronica zijn hierdoor beter, maar ook duurder dan vroeger. Ook voor dienstverlening die mens en milieu schaadt, betalen we meer. Zo is vliegen vanaf Schiphol niet meer zo goedkoop als in de jaren twintig.

We hebben keuzes gemaakt over de verdeling van mensen, ruimte, geld, grondstoffen en energie. Keuzes maken in schaarste is nooit prettig. Zeker niet voor degene die moet inleveren, al is dat inleveren in een welvarend land relatief. De Randstad en de Bandstad hebben relatief ingeleverd ten gunste van het voorzieningenniveau in de regio. Vermogenden hebben relatief ingeleverd ten gunste van werkenden.¹ De huidige generatie heeft relatief hoge kosten gemaakt met het oog op de toekomstige generaties. Europa investeert nog altijd in Afrika en het Midden-Oosten, om daar de duurzame ontwikkeling te stimuleren, om mensen op te leiden en mensen op te vangen.

Door het verhogen van de lonen en de keuze voor duurzame hoogproductieve bedrijven zijn veel laagproductieve banen verdwenen. Een deel van de boeren, vooral houders van varkens en pluimvee, heeft zich laten uitkopen en is iets anders gaan doen.² De overige boerderijen zijn duurzamer gaan werken, net als onze fabrieken. Dat was een ingrijpende en kostbare ommezwaai.

Bedrijven die hun geld verdienen met het maken, importeren en verkopen van wegwerpspullen, zijn er niet meer. Dat heeft banen gekost, ook in de distributie. De vleesverwerkende industrie is gekrompen.

Zoals gezegd heeft de robotisering honderdduizenden banen gekost in de distributie, de zorg, de bouw, de kassen en de slachterijen. Door de artificialisering konden nog eens honderdduizenden callcentermedewerkers, tekstschrijvers, communicatieadviseurs en codeurs op zoek naar ander werk, werk dat er de afgelopen vijftien jaar gelukkig steeds voldoende is geweest. Het selectief toelaten van mensen die in Europa willen komen werken, maakt dat niet iedereen van buiten de EU zomaar in Nederland aan de slag kan.

De consequenties van de gemaakte keuzes zijn eveneens duidelijk voelbaar in de publieke sector. Ook hiervan kunnen we legio voorbeelden noemen. Het terugdringen van de zorgconsumptie heeft als consequentie dat zorgverleners nu eerder nee zeggen. Wat betreft verzorging, opvoeding en elkaar helpen, doen we als samenleving meer zelf. Kinderopvangorganisaties hebben hun activiteiten moeten samenvoegen met het primair onderwijs en vice versa. Door De Grote Vereenvoudiging zijn ook nog eens tienduizenden banen verloren gegaan van beleidsambtenaren, controleurs, adviseurs, keurmeesters, inkopers en toezichthouders.

Succesvolle transities

Het is niet makkelijk geweest. Maar, zoals gezegd, we hebben wel een aantal zaken goed gedaan. Als we terugkijken, zien we dat we als samenleving in de afgelopen decennia een aantal grote maatschappelijke veranderingen of transities hebben doorgemaakt en nog doormaken. En dat we die aardig in goede banen

weten te leiden. Burgers, bedrijven, maatschappelijke organisaties, overheden en financiers hebben bij deze transities elk hun rol gespeeld en hebben, met vallen en opstaan, steeds opnieuw goed samengewerkt.

Bestaande systemen: ombouw en afbouw

Door de bril van het transitiedenken zien we terugkijkend dat we de afgelopen jaren veel bestaande systemen hebben omgebouwd en afgebouwd, en dat daar nieuwe systemen voor in de plaats zijn gekomen.³ Met systemen doelen we hier niet op kleine systemen, zoals een computer of een kassasysteem, maar op de grote netwerken van actoren, structuren, culturen en praktijken die samen een bepaald maatschappelijk domein vormen. Denk bijvoorbeeld aan het energiesysteem, het landbouwsysteem of het gezondheidszorgsysteem. (Zie de kadertekst over het Drift-model op pagina 166).

Met transitie bedoelen we dat deze systemen, die vaak decennialang goed functioneren, uit evenwicht raken en dan, meestal met horten en stoten, overgaan in een nieuw systeem. Het gaat om radicale veranderingen op de lange termijn, zoals bijvoorbeeld de transitie in het vervoer van paard en wagen naar auto, of in de energie van kolen naar aardgas. Bij het in goede banen leiden van deze radicale veranderingen is het goed om zowel aandacht te besteden aan de ombouw en afbouw van oude systemen, als aan de opbouw en voortbouw van nieuwe systemen.⁴

Het is opmerkelijk dat we vooral in de eerste dertig jaar van deze eeuw veel energie hebben gestoken in de ombouw van bestaande systemen. Voorbeelden zijn er te over. Zo hebben we in de energiesector kolencentrales aangepast om er biomassa in te kunnen verbranden. Steden als Amsterdam en Eindhoven kwamen met hubs voor deelauto's waarmee bestaande infrastructuren efficiënter werden benut. Ook in de zorgsector draaide het in de jaren twintig vooral om het efficiënter maken van bestaande procedures. Denk aan de inzet van kunstmatige intelligentie om handiger de administratie te kunnen doen.

Steeds vaker bleek dit ombouwen van systemen niet genoeg. Zo kon de te hoge stikstofuitstoot van de intensieve veehouderij niet afdoende worden bestreden met luchtwassers. Er was een transitie nodig. Het oude systeem werkte gewoon niet meer. Dus is dat oude systeem, zoals we hebben laten zien, stapsgewijs afgebouwd, in overleg met alle betrokken partijen. Boeren kregen uitkoopregelingen, maar ook het geld en de scholing om over te kunnen stappen naar duurzamere landbouwmethoden. De landbouwtransitie heeft hier en daar tot regionale spanningen geleid en soms tot protesten, maar achteraf gezien heeft de sector zelf de nodige ruimte gevonden voor nieuwe productie- en verdienmodellen.

Het Drift-model en de fasen van een transitie

Een transitie is het uit evenwicht raken van een systeem dat lange tijd stabiel was en de overgang naar een nieuw evenwicht. De wetenschap bestudeert en modelleert deze fundamentele verandering al jaren. Er zijn meerdere modellen die allemaal bedoeld zijn om transities beter te begrijpen en in goede banen te kunnen leiden.⁵

Ook het Drift-model, van de Nederlandse wetenschappers Jan Rotmans en Derk Loorbach, beschrijft in abstracto hoe transities verlopen en biedt handvatten om ze te begrijpen en ermee om te gaan.⁶

Het Drift-model onderscheidt vier fasen in een transitie:

- 1. Ombouw:** Het aanpassen van het bestaande systeem door de bestaande structuren te verbeteren. In deze fase lijkt het bestaande systeem nog goed te functioneren en is innovatie vooral gericht op optimalisatie. Wanneer het bestaande systeem vastloopt, ontstaat destabilisatie.
- 2. Afbouw:** Het gecontroleerd afbreken van het bestaande systeem dat niet langer houdbaar is. Manieren van denken, werken en organiseren verdwijnen en worden uitgefaseerd. Oude structuren brokkelen af en routines, beroepen, verbanden en patronen verdwijnen. Het bestaande systeem wordt langzamerhand uitgefaseerd. Verliezen zijn genomen en geaccepteerd, en restanten worden opgeruimd.
- 3. Opbouw:** Het introduceren van delen van een potentieel nieuw systeem. Nieuwe manieren van denken, werken en organiseren komen op. Naast het bestaande systeem ontstaan afwijkende visies, structuren en praktijken. De destabilisatie van het bestaande systeem biedt ruimte voor versnelling van alternatieven, waardoor meer mensen overstappen. Tegelijkertijd neemt de weerstand tegen verandering toe.
- 4. Voortbouw:** Het consolideren en verankeren van de succesvolle veranderingen van het opkomend systeem. Nieuwe regels, structuren en machtsverhoudingen worden geïnstitutionaliseerd. Het nieuwe systeem leidt weer tot stabilisatie.

De vier transitiefasen komen samen in het midden. Hier is sprake van chaos.⁷ In de chaos is het zoeken. Bestaande dominante structuren, patronen en routines werken niet meer lekker, mogelijke nieuwe oplossingen staan nog in de kinderschoenen. De richting van de veranderingen wordt langzamerhand duidelijker. Tegelijkertijd kan in de chaos ook de weerstand groeien tegen de dreigende afbraak van het bestaande.

Wat zijn de vier fasen van het Drift-model?

Afbeelding 3.1
Bron: Dutch Research Institute for Transitions (2022), bewerking door Denktank Nederland 2040.

Soortgelijke patronen zien we ook bij de afbouw van de fossiele industrie, bij het herontwerp van het sociaal domein en bij de inrichting van ons nieuwe zorgstelsel. En natuurlijk in het Deltaprogramma De Grote Vereenvoudiging.

Bij de afbouw van bestaande systemen spelen burgers, bedrijven, maatschappelijke partners, financiers, wetenschap en overheid ieder een rol. Het is best lastig om als samenleving vast te stellen welke systemen afgebouwd moeten worden. Het vereist weloverwogen keuzes waarbij nu alle belanghebbenden steeds weer vroegtijdig betrokken worden. Van de politiek en de overheid vereist dit een alerte en agenderende houding. Niet wegstappen, niet weglomen voor pijnlijke discussies, maar ze juist tijdig bovenaan de agenda zetten.

Bij afbouw zijn er altijd verliezers. Je zult je mooie bedrijf maar moeten staken, of moeten verhuizen. Je zult maar niet meer naar je familie in Parijs kunnen vliegen. Je zult die tweede chemokuur maar niet meer krijgen, omdat het benodigde geld aan andere dingen is uitgegeven. Dat is soms moeilijk te verteren.

Overheden hebben, deels door schade en schande, geleerd om te luisteren naar partijen die boos zijn of die verdriet hebben om hun dreigende verlies.⁸ Financiers hebben op hun beurt geleerd om te desinvesteren en de bedrijven waar ze jarenlang het rendement van hebben mogen genieten, te helpen bij het afronden van hun zaken.

De ervaring met afbouwen, met verlies en met wat we ‘rouwverwerking’ zijn gaan noemen, heeft ons ook sterker gemaakt. Niets is voor de eeuwigheid. We hebben als samenleving geleerd om wendbaar te zijn. Niet alleen overheden, bedrijven en wetenschap kijken nu bewust ver vooruit, ook burgers doen dat. Of je nu én later op een goede manier een bijdrage kunt leveren aan de samenleving, hier, straks én elders, is een vraag die mensen van jongs af aan al bezighoudt.

Een zinvolle bijdrage leveren aan de samenleving kan op vele manieren. Desondanks slaagt niet iedereen daar altijd in. Daarom zijn we als samenleving goed in staat om mensen op te vangen. Zo helpen we nu voortdurend mensen van werk naar werk, met extra begeleiding naar een nieuwe baan en toegang tot scholing. Lukt dat niet meteen, dan biedt het garantie-inkomen in elk geval een basis.

Mensen weten nu: wat er ook gebeurt, je bent altijd eerst zelf verantwoordelijk. Ben je hier niet toe in staat of loop je vast? Dan laten we in Nederland niemand door het ijs zakken. Het hernieuwde vertrouwen op deze brede bestaanszekerheid is achteraf gezien echt een voorwaarde geweest om mensen mee te krijgen in de transities. Het heeft het verandervermogen en de weerbaarheid van ons land vergroot.

Nieuwe systemen: opbouw en voortbouw

Bij iedere transitie hoort ook altijd de op- en de voortbouw van nieuwe systemen. Dat is het leukere deel van de verandering. De opbouw van iets nieuws levert vaak direct enthousiasme op. Pioniers dagen elkaar uit, starten nieuwe initiatieven of bedrijven en zoeken elkaar op, veelal lokaal maar net zo goed internationaal. De samenleving hoeft eigenlijk alleen de juiste voorwaarden te scheppen: goed opgeleide mensen, kennis, een ondernemende cultuur, voldoende ruimte, ontmoetingsplekken, genoeg kapitaal, brede bestaanszekerheid en weinig regels.

Wat ook nodig is: een helder beeld over de richting van de samenleving. Pioniers weten meestal zelf wel waarop ze hun creativiteit moeten richten, maar voor het opschalen van succesvolle initiatieven en om te weten waarin financiers hun geld moeten investeren, is een helder langetermijnplan erg behulpzaam. In vijftien jaar tijd zijn we in de EU en Nederland steeds beter geworden in het verbeelden van de toekomst en in het formuleren van heldere langetermijndoelen. In de jaren twintig noemden ze dat de ‘moonshot’-benadering (landing op de maan was alleen mogelijk door een helder langetermijndoel te stellen en daar gezamenlijk naar toe te werken).⁹

Nederland is altijd al goed geweest in langetermijnbeleid, maar de afgelopen jaren hebben we deze expertise verder uitgebouwd.¹⁰ Onze universiteiten, kennisinstellingen en planbureaus doen, vaak samen met de samenleving, veel meer en bruikbaar onderzoek naar de lange termijn. Kunst en techniek helpen om deze toekomstbeelden in te vullen en op een aansprekende wijze te presenteren voor een breed publiek. De toekomstmogelijkheden weten zo de verbeeldingskracht weer te prikkelen.¹¹

Mede op basis hiervan kan de politiek, samen met alle belanghebbenden, betere en concretere langetermijnresultaten bedenken. Resultaten waarvan we vooraf al goed de maatschappelijke kosten en baten in kaart weten te brengen. Het lukt de politiek nu beter om langetermijnbeleid te verkopen, omdat politici en beleidsmakers kunnen laten zien wat de kosten zijn van ‘niets doen’.

Dat we een richting hebben, scheelt enorm. Uiteraard zijn er dan nog altijd verschillende wegen naar Rome. Soms vraagt de opbouw van een nieuw systeem een stapsgewijze aanpak.¹² De energietransitie is daarvan een goed voorbeeld. Soms vergt een transitie lange politieke voorbereiding, maar gaat de opbouw in één keer, zoals de introductie van het nieuwe belastingstelsel. Meestal bestaan transities uit een combinatie van stapsgewijze verbetering én meer holistische interventies, zoals wetswijzigingen. Denk hierbij aan de herziening van het zorgstelsel in de afgelopen twintig jaar.

Het maken en uitvoeren van goed langetermijnbeleid is moeilijk. We werken op basis van een heldere toekomstvisie aan meerjarige plannen, met structurele bekostiging en heldere verantwoordelijkheden. Binnen deze hoofdlijnen is er in de uitvoering ruimte om te experimenteren en te leren. Daarbij worden alle Deltaplannen op strategische niveaus om de zoveel jaar door alle spelers samen geëvalueerd en bijgesteld.

Zo zijn in het opwekken van elektriciteit de afgelopen vijftien jaar de lokale energiecoöperaties steeds meer centraal komen te staan. Dorpen zoals Lochem waren pioniers in het collectief beheren van zonneparken en batterijsystemen, waardoor ze vrijwel zelfvoorzienend werden. Decentrale energiehubbs maken het nu mogelijk om energieoverschotten te verdelen over buurten, zonder tussenkomst van traditionele energieleveranciers.

Dit is hoe het nu meestal werkt. De politiek definieert samen met de betrokken partijen waar het heen moet. Iedereen is gebonden aan deze doelen, zodat er ook bij weerstand of tegenslag aan kan worden vastgehouden. Deze doelen voor de lange termijn geven burgers en bedrijven ook ruimte om uit te zoeken hoe de doelen het best kunnen worden bereikt.

We hebben op deze manieren echt doorbraken weten te forceren. Zie de verduurzaming van de economische productie en consumptie en de omwentelingen in de landbouw, de industrie, de zorg en in het onderwijs. Hier heeft de politiek, ondanks alle heibel, toch steeds scherpe keuzes durven te maken.

Zo krijgt de langgekoesterde wens van een circulaire economie nu eindelijk vorm, dankzij de verbouwing van het belastingstelsel. Arbeid is relatief goedkoper, terwijl grondstoffen via heffingen zwaarder worden belast en dus relatief duurder zijn geworden. Dit heeft eraan bijgedragen dat circulaire bedrijfsmodellen winstgevend konden worden. Bedrijven zoals DSM hebben leaseconstructies voor grondstoffen kunnen introduceren, terwijl bedrijven als Blue Roof nu complete bouwprojecten uitvoeren met gerecyclede materialen. Ook in de landbouw zien we dat er vele nieuwe systemen zijn opgebloeid, van voedselbossen tot volledig automatische kassen, van regeneratieve landbouw tot natuurbeheer en van zilte teelt tot de verbouw van biologische materialen voor de bouw en de chemie.

In plaats van een zorgsector gericht op het maximaliseren van zorgconsumptie, hebben we nu een samenleving die gezondheid bevordert. De miljarden die we nu niet uitgeven aan zorgconsumptie besteden we aan zaken die de volksgezondheid bevorderen. Denk hierbij aan gezonde leefomstandigheden, gezond voedsel, groene wijken en sportfaciliteiten voor jong en oud.

De nationale overheid stelt zich in de op- en voortbouwfase van transitie enerzijds sturender en anderzijds bescheidener op, een rol die goed heeft gewerkt bij De Grote Vereenvoudiging. Dit programma was een ingrijpende verandering, een

In plaats van een zorgsector gericht op het maximaliseren van zorgconsumptie, hebben we nu een samenleving die gezondheid bevordert.

omslag van alles precies willen regelen en er tot in de details beleid en protocollen voor maken, naar het formuleren van baanbrekende doelen, en partijen ruimte laten om hier samen werk van te maken. Dit betekent dat de versnippering van tijd en budgetten over talloze pilots, projecten en programmaatjes voorbij is. We werken nu met effectieve bestuurlijke eenheden waarin we heldere afspraken maken over wie wat doet en wie waarvoor verantwoordelijk is. We stoppen tegenwoordig ook sneller met initiatieven die niet een aantoonbaar resultaat opleveren.¹⁰

In diverse maatschappelijke coalities hebben burgers, bedrijven en wetenschap de afgelopen jaren onderling afspraken gemaakt over het verbeteren van ons land. Denk aan het ontwikkelen van duurzame bedrijvigheid, of van groene, sociale wijken. Ambitieuze doelen en meerjarige programma's, zoals de Integrale Jeugdstrategie, De Grote Vereenvoudiging en Circulaire Economie, geven nog altijd richting en motivatie aan alle betrokken partijen.¹⁴ Met onze langetermijnperspectieven weten we mensen aan de slag te krijgen: de effectiviteit van de aanpak met de meerjarige Deltaprogramma's heeft zich inmiddels bewezen op vele fronten.

Veel van de nieuwe systemen hebben we grotendeels geïntegreerd. Nederland doet aardig mee in de productie van groene waterstof. De circulaire economie maakt een prille bloei door: afvalbedrijven zijn getransformeerd tot grondstoffenhubbs en de bouw is al voor driekwart circulair. Landbouw en industrie zijn weer bedrijfstakken waar muziek in zit. Nederland is krachtiger, groener en menselijker.

Naar een bruikbare veranderstrategie

Terugkijkend op de afgelopen jaren zien we dat een aantal zaken cruciaal is geweest voor het welslagen van de transities. We proberen deze inzichten hier in retrospect te vertalen naar een bruikbare veranderstrategie. We onderscheiden daarin om te beginnen zes noodzakelijke randvoorwaarden voor een weerbare en adaptieve samenleving. Vervolgens beschrijven we vijf veranderlessen over hoe we op basis van die voorwaarden nu samenwerken aan een betere toekomst.

De zes voorwaarden hebben alles te maken met ons antwoord op de vijf fundamentele schaarsten aan mensen, ruimte, geld, grondstoffen en energie. Het is noodzakelijk daar een goed antwoord op te hebben om een land goed door de soms chaotische fasen van grote transities te kunnen loodsen. Het schip moet zeewaardig zijn om de storm te doorstaan.

De vijf veranderlessen zijn tips over het hoe. Deze lessen vormen, zo denken we nu, samen met de noodzakelijke randvoorwaarden de basis voor ons huidige succes. Ze geven ons ook richting in ons huidige denken over hoe we ons voorbereiden op de toekomst, op 2075 en daarna.

Randvoorwaarden voor een adaptieve samenleving

Laten we beginnen met de noodzakelijke voorwaarden voor het op koers houden van een land in transitie.

1. Kundige mensen

Al ruim twintig jaar is tekort aan mensen de belangrijkste beperking bij alles wat we willen doen. De eerste noodzakelijke voorwaarde voor geslaagde transities is daarom een kundige en breed inzetbare beroepsbevolking. Nederland heeft zich ontwikkeld tot een hoogproductieve kenniseconomie. Dat vergt mensen die goed zijn opgeleid en die zich blijven ontwikkelen. Kundige mensen hebben steeds weer nieuwe vaardigheden en kennis nodig.

De productie van kennis en vaardigheden, daar zijn we als Nederland relatief goed in. Het is de crux om al die geproduceerde kennis en vaardigheden ook goed te gebruiken in de praktijk.¹² Onze scholen en universiteiten zijn nu beter ingericht om te voorzien in de kennisbehoefte van mensen. De overgedragen kennis en vaardigheden zijn ook beter afgestemd op waar de arbeidsmarkt om vraagt.¹³

Werken en ontwikkelen hebben we bewust nog meer met elkaar vervlochten. Zowel praktisch als theoretisch opgeleiden werken regelmatig hun kennis en vaardigheden bij. We hebben de afgelopen jaren laten zien dat we iedereen keihard nodig hebben en we hebben de voorwaarden geschapen waarin ontwikkelen, werken en meedoen lonen.

2. Grondig draagvlak

Aan kundige mensen heb je niets als ze niet gemotiveerd zijn. De tweede noodzakelijke voorwaarde voor succes is dan ook draagvlak: bij de bevolking, bedrijven, organisaties, wetenschap en alle partijen die bij de transities zijn betrokken.¹⁴ Natuurlijk is het af en toe nodig geweest een duidelijke politieke lijn door te zetten. Natuurlijk hebben we genormeerd en hebben we gekozen voor scherpe (prijs)prikkels. Maar we hebben ook geleerd dat het willen afdwingen van transitie een heilloze weg is.

De samenleving werkelijk veranderen gaat alleen vanuit een brede consensus. Hoe hoog de nood soms ook lijkt, het heeft geen zin om te ver op de troepen vooruit te lopen. Hoe ingrijpender de transitie, hoe groter het benodigde mandaat vanuit de samenleving.¹⁵ Draagvlak voor verandering kan alleen ontstaan op basis van vertrouwen. (Zie de ontwikkellijnen over vertrouwen op pagina 152 en pagina 156.) Daarom hebben we de afgelopen jaren zo ingezet op De Grote Vereenvoudiging, een betrouwbare rechtsorde, eerlijke processen, actief burgerschap en het terugdringen van verschillen in brede welvaart tussen regio's. Daarom investeren we nu zoveel in gedegen en aantrekkelijk onderzoek naar onze toekomstmogelijkheden. Daarom besteden we zoveel tijd aan het publiekelijk agenderen van de veranderingen die voor ons liggen en aan het meenemen van mensen in de gekozen richting. De oude tegeltjeswijsheid gaat in 2040 nog steeds op: alleen ga je sneller, samen kom je verder.

3. Ruimte voor initiatief

De derde noodzakelijke voorwaarde is ruimte, zowel in fysieke zin, als in de zin van regelruimte. In beide zijn we ruimschoots gaan voorzien. Ruim 3.000 vierkante kilometer hebben we weten vrij te spelen voor wonen, bedrijvigheid, infrastructuur, natuur en bufferzones. (Zie de ontwikkellijn over ruimte op pagina 122.) Nederland is daarmee nog niet helemaal 'van het slot', maar het heeft geholpen.

Met De Grote Vereenvoudiging hebben we miljoenen professionals en ondernemers weten te bevrijden van het juk van de regeldruk. Dit heeft sterk bijgedragen aan het herstel van vertrouwen in de instituties. Doordat we zo consequent hebben gesnoeid in wetten en regels, is er weer extra ruimte ontstaan voor particulier initiatief. Ruimte die burgers, bedrijven en maatschappelijke organisaties ten volle hebben benut.

4. Voldoende geld

De vierde noodzakelijke voorwaarde is voldoende geld. Dat begint met voldoende verdienvermogen. We hebben de afgelopen jaren voortdurend beseft dat we genoeg geld nodig hadden om onze ambities waar te maken. Alleen dankzij het verhogen van de arbeidsproductiviteit en het op peil houden van de economische groei hebben we de kosten van de vergrijzing kunnen betalen, hebben we mensen de broodnodige zekerheid kunnen bieden én hebben we de omslag naar ander-soortige productie en consumptie kunnen maken.

We hebben de afgelopen jaren met onze gerichte investeringsagenda's miljarden geïnvesteerd in de ontwikkeling van mensen, een gezonde leefomgeving, extra woonruimte, goede publieke voorzieningen, infrastructuur, innovatie, defensie, de energietransitie, de landbouwtransitie en de circulaire transitie. (Zie de ontwikkelingslijn over de rijksuitgaven op pagina 100.) In deze investeringsagenda's hebben we geld vrij weten te maken voor onze meerjarige Deltaprogramma's.

Voldoende geld voor de transities, betekent ook: voldoende geld voor iedereen. Dankzij het nieuwe belastingstelsel (zie de kadertekst op pagina 96) weten we wat we samen verdienen rechtvaardiger, effectiever, efficiënter en eenvoudiger te verdelen. Herverdeling is niet per se een feest. En dat is het zeker niet als er steeds minder te verdelen is. Ook daarom zetten we in op groei. Omdat we alleen dan iets te verdelen hebben. De economie groeit nu, grotendeels binnen de planetaire grenzen. Duurzame groei. In de jaren twintig dachten de meeste mensen dat het onmogelijk was. Wij hebben laten zien dat het kán, en dat het ook echt niet anders had gekund.

5. Brede bestaanszekerheid

De vijfde noodzakelijke voorwaarde die we de afgelopen vijftien jaar voortdurend scherp voor ogen hebben gehouden, gaat ook over geld, maar betreft toch ook meer dan dat. Het gaat hier om het kunnen garanderen van de veiligheid van het land en van de brede bestaanszekerheid van de mensen.

Duurzame groei. In de jaren twintig dachten de meeste mensen dat het onmogelijk was. Wij hebben laten zien dat het kán.

Om met dat laatste te beginnen: we hebben veel grote en voor sommige mensen soms bedreigende veranderingen moeten doormaken. Daarom hebben we van begin af aan duidelijk gemaakt dat we iedereen overal in Nederland garanderen dat de basis op orde zou zijn. Brede bestaanszekerheid betekent dat iedere inwoner van Nederland toegang heeft tot huisvesting, zorg, inkomen, onderwijs, werk, een veilige leefomgeving en democratische zeggenschap.

Bij een veilige leefomgeving hoort in de basis ook de internationale veiligheid. Daarin hebben we doelbewust geïnvesteerd. Nederland is een veilig land, in de breedste betekenis van het woord. Nederlanders weten: we laten niemand door het ijs zakken.

6. Milde matigheid

De zesde noodzakelijke voorwaarde is een klassieker: matigheid.¹⁶ Matigheid is essentieel voor het welslagen van transities, omdat ze helpt bij het beheersen van kortetermijnverlangens en het maken van weloverwogen keuzes met oog op de lange termijn.

Milde matigheid is een kardinale deugd voor alle politici en overheidsdienaren. Zij maken nu minder beleid dan vroeger. Minder en beter. Een team topambtenaren heeft in het kader van de evaluatie van het Beleidskompas eind jaren twintig de vijf 'ontwerpprincipes voor beleid' geformuleerd. Deze principes (uitvoerbaarheid, wederkerigheid, weerbaarheid, batigheid en samenhang) zijn inmiddels gesneden koek voor iedere beleidsmaker. (Zie het kader over de vijf ontwerpprincipes voor beleid op pagina 176.)

De uitdaging voor beleidsmakers is nu niet alleen het maken van goed nieuw beleid, maar vooral ook het voortdurend evalueren, schrappen en vereenvoudigen ervan. Milde matigheid aan de kant van de overheid betekent logischerwijs ook weer meer ruimte voor initiatief in de samenleving.

Een zekere vorm van milde matigheid is en blijft ten slotte ook praktisch noodzakelijk. Ondanks de economische transitie die we hebben ingezet, is de behoefte aan grondstoffen, water en energie de afgelopen vijftien jaar wereldwijd explosief gestegen. Deze fundamentele schaarste is dus niet minder prangend, maar juist prangender geworden. In Europa hebben we dit tijdig ingezien. Hoezeer we ook succesvol zijn geweest in het hergebruik van grondstoffen en het verduurzamen van de energieopwekking, toch blijft prudent omgaan met grondstoffen, water en energie nog altijd het credo.

Kundige mensen, grondig draagvlak, ruimte voor initiatief, voldoende geld, brede bestaanszekerheid en milde matigheid, dat zijn noodzakelijkerwijs onze antwoorden geweest op hoe transities succesvol door te maken. Door deze randvoorwaarden goed en stevig te bewaken, laten we zien dat we in het vormgeven van de samenleving voortdurend rekening houden met de vijf grote schaarsten.

Vijf ontwerpprincipes voor beleid

Minder beleid, beter beleid: dat was de hoofdconclusie van het team topambtenaren dat eind jaren twintig in het kader van de evaluatie van het Beleidskompas¹⁷ de kwaliteit van de Nederlandse beleidsmakerij onderzocht. De topambtenaren kwamen in hun aanbevelingen met vijf ontwerpprincipes voor beleid:

1. **Uitvoerbaarheid:** we willen beleid dat simpel is en uitvoerbaar
2. **Wederkerigheid:** we willen beleid met passende rechten en plichten
3. **Weerbaarheid:** we willen beleid ontwerpen dat rekening houdt met risico's, dat tegen een stootje kan en dat lerend en adaptief is
4. **Batigheid:** we willen beleid gebaseerd op een brede afweging van maatschappelijke kosten en baten
5. **Samenhang:** we willen, in alle bescheidenheid, samen beleid proberen te ontwerpen dat als geheel consistent is en waarbij het ene beleid niet het andere in de wielen rijdt

Deze ontwerpprincipes, waartussen uiteraard spanning bestaat, zijn destijds breed omarmd. In alle ministeries, provincie- en gemeentehuizen vormen ze, met de bijbehorende hulpvragen, het uitgangspunt van goed ambachtelijk beleid.¹⁸

1. Uitvoerbaarheid: we ontwerpen beleid dat simpel en uitvoerbaar is

Hulpvragen

- 1.1 Is er draagvlak te creëren voor het beleid in de samenleving?
- 1.2 Is het beleid eenvoudig, begrijpelijk en uitlegbaar, ook als maatregelen pijn veroorzaken bij groepen?
- 1.3 Is het beleid inclusief ontworpen, oftewel getoetst bij mensen voor wie het beleid is bedoeld?
- 1.4 Is het beleid geschikt voor mensen met verschillende doen- en denkvermogens?
- 1.5 Is het beleid zo ontworpen dat het eenvoudig is in gebruik, zowel voor mensen als (uitvoerings)organisaties?
- 1.6 Laat het beleid ruimte voor uitzonderingen?

2. Wederkerigheid: we ontwerpen beleid met passende rechten en plichten

Hulpvragen

- 2.1 Geeft het beleid burgers zeggenschap over (de uitvoering van) het beleid en is deze gelijk verdeeld?
- 2.2 Biedt het beleid een rechtvaardige balans tussen de rechten en de plichten van partijen, nu en in de toekomst, en pakt het evenwichtig uit voor alle regio's?
- 2.3 Compenseert het beleid partijen die verlies lijden als gevolg van het beleid?
- 2.4 Prijst het beleid alle negatieve externe effecten in?
- 2.5 Zorgt het beleid dat partijen die maatschappelijke schade veroorzaken hier ook de (economische) kosten voor betalen?

3. Weerbaarheid: we ontwerpen beleid dat rekening houdt met risico's en tegen een stootje kan

Hulpvragen

- 3.1 Houdt het beleid voldoende rekening met (langetermijn)risico's?
- 3.2 Is het beleid berekend op onverwachte ontwikkelingen, zoals piekbelasting?
- 3.3 Draagt het beleid bij aan houdbare overheidsfinanciën op de lange termijn?
- 3.4 Is het beleid zo ontworpen dat het lerend en adaptief is?
- 3.5 Is het beleid bestand tegen misbruik en fraude?

4. Batigheid: we ontwerpen beleid op basis van brede maatschappelijke afweging van kosten en baten

Hulpvragen

- 4.1 Is het saldo van de maatschappelijke kosten en baten van het beleid op termijn hoger dan van geen (nieuw) beleid?
- 4.2 Is wat we met het beleid bereiken beter dan wat we krijgen als we (deels) stoppen met het huidige beleid?
- 4.3 Is wat we met het beleid bereiken beter dan wat we krijgen als we geen nieuw of extra beleid maken?

5. Samenhang: we ontwerpen beleid dat in principe consistent is, dat ander beleid versterkt en niet frustriert

Hulpvragen

- 5.1 Leidt het beleid niet tot ongewenste neveneffecten op andere beleidsterreinen of voor toekomstige generaties?
- 5.2 Leidt het beleid tot gewenste neveneffecten op andere beleidsterreinen of voor toekomstige generaties?
- 5.3 Zijn beleidsdoelen in principe consistent, ook over beleidsterreinen heen?
- 5.4 Laat het beleid ruimte aan mensen en organisaties om in de praktijk om te gaan met tegenstrijdigheden of uitzonderingen?
- 5.5 Strookt het beleid met de afspraken die we als land hebben gemaakt in Europees verband en in internationale verdragen?

Vijf praktische veranderlessen

We hebben nu de randvoorwaarden voor een weerbare en adaptieve samenleving op een rij gezet. Maar er is meer. Als we terugkijken op wat we de afgelopen vijftien jaar nog meer hebben gedaan en geleerd, dan vallen daar nog een vijftal belangrijke lessen uit te trekken. Deze vijf veranderlessen hebben we, zoals gezegd, voortdurend helder voor ogen nu we zelf vooruitblikken naar 2075 en verder.

Urgentie: blijf wakker

De eerste stap naar verandering is het besef dat doorgaan met uitstellen geen optie is. De huidige situatie is *niet* de gewenste situatie.¹⁹ Dat besef heeft, vanwege onze welvaart en onze ingebakken statusquobias, niet altijd genoeg op de voorgrond gestaan.

Tegelijkertijd weten we dat voor het doorbreken van de status quo een gevoel van urgentie onmisbaar is.²⁰ De afgelopen vijftien jaar was het, vanwege de vele zichtbare crises, goed mogelijk om mensen in beweging te krijgen. De oorlogen, pandemieën, migratiestromen en klimaatrampen hebben ons halverwege de jaren twintig hardhandig wakker geschud uit onze comfortabele sluimer.

Het is de kunst om wakker en alert te blijven, ook nu het anno 2040 weer wat beter gaat. De eerste les die we hebben geleerd over hoe te veranderen, is dat we urgentie moeten blijven creëren om mensen te motiveren voor verandering.²¹ We moeten mensen blijven overtuigen van de noodzaak om te investeren in onze weerbaarheid, wendbaarheid en veiligheid. Alleen als dit transitiebesef urgent wordt gevoeld, heeft onze samenleving de flexibiliteit om de schokken van nieuwe veranderingen te kunnen absorberen.

Ambitie: toon leiderschap

De afgelopen vijftien jaar hebben we ook aan den lijve ondervonden hoe belangrijk ambitieus en menselijk leiderschap is. Het is inmiddels misschien een cliché, maar leiderschap wordt in onzekere tijden belangrijker.²² Dit geldt zowel in de samenleving als in het bedrijfsleven en de politiek. Het geldt in de EU en in Nederland. Het geldt nationaal, provinciaal en lokaal. Leiderschap betekent dat mensen in staat zijn om problemen tijdig en succesvol te agenderen (urgentie) en de wil en het vermogen hebben om ze daadkrachtig op te lossen (ambitie).

Onze leiders hebben daarbij nu uiteraard steeds oog voor de lange termijn. De internationale veiligheid, migratie, de aanhoudende vergrijzing, klimaat en natuur, en het functioneren van de overheid: het blijven aandachtspunten. Juist daarom is het de kunst om deze langetermijnkwesties overtuigend voor het voetlicht te brengen, en steeds weer uit te leggen dat er, nú dus, keuzes moeten worden gemaakt.

Het is cruciaal daar vervolgens politiek en in brede maatschappelijke coalities de handen voor op elkaar te krijgen. We moeten samen bouwen op basis van gedeelde waarden, vanuit de wens om er samen uit te komen en vanuit een diepgevoelde verantwoordelijkheid voor de koers van het land. Alleen hierdoor is het mogelijk geworden dat opeenvolgende kabinetten en colleges nu vasthouden aan de geformuleerde langetermijndoelen. Leiderschap is en blijft hierbij cruciaal.

Visie: stel langetermijndoelen

Leiderschap zonder visie is geen leiderschap.²³ Iedere bewuste verandering start met een helder beeld van de richting van de nieuwe koers. Om de grote veranderingen mogelijk te maken, hebben burgers, bedrijven, wetenschappers, kennisinstellingen, maatschappelijke instituties en de politiek de afgelopen jaren samen steeds duidelijke langetermijndoelen gedefinieerd.²⁴ Deze baanbrekende doelen voor de lange termijn geven burgers en bedrijven richting én bieden de nodige ruimte om uit te zoeken hoe de doelen het best bereikt kunnen worden.

Het hebben van een langetermijnperspectief in crisistijden is lastig, maar tegelijkertijd broodnodig.²⁵ De EU heeft wat dit betreft de afgelopen jaren een leidende rol gespeeld. De evoluerende standaarden in de industrie zijn hiervan een mooi voorbeeld.

Om steeds opnieuw weer de juiste langetermijndoelen te kunnen stellen, moeten we ver vooruit blijven kijken. We moeten blijven investeren in langetermijnkennis en langetermijnbeleid.²⁶ Onze investeringsagenda's hebben ons geen windeieren gelegd de afgelopen decennia, en ook de meerjarige Deltaprogramma's werpen vruchten af. Daar willen we op door. We moeten erop blijven anticiperen dat de samenleving voortdurend blijft veranderen. En daarbij willen we in al onze planmakerij rekening blijven houden met de belangen van degenen die na ons komen.²⁷

Coalitie: maak heldere afspraken

Mensen meekrijgen en goed samenwerken in brede maatschappelijke coalities: dat is ook een les op zich geweest. Het is bijzonder om te zien hoe anders burgers, bedrijven, overheden en wetenschap nu met elkaar samenwerken aan het oplossen van maatschappelijke problemen en aan de ontwikkeling van kennis en innovatie.²⁸ De representativiteit van onze politieke leiders en de duidelijke langetermijndoelen zijn hiervoor van groot belang geweest.²⁹

Samenwerken aan de grote transitie begint in de praktijk vaak internationaal. Het belang van internationale samenwerking kunnen we hier niet genoeg onderstrepen. We zijn nu wereldwijd met ruim negen miljard mensen. Alle belangrijke transitie vergen een gezamenlijke internationale aanpak. Hoewel strategische autonomie de afgelopen vijftien jaar steeds belangrijker is geworden, zijn we als Europa, VS, China, India en Asean- en Mercosur-landen

nog altijd zeer van elkaar afhankelijk. Internationale organisaties zoals de EU en de VN zijn bovendien niet alleen instrumenteel van belang, het zijn toonbeelden van beschaving.³³

Maatschappelijke coalities bestaan natuurlijk ook landelijk, om de grote nationale transitie aan te jagen. En ze krijgen ook veelal vorm in lokale en regionale netwerken.³¹ Denk aan de vele lokale energiecoöperaties die ons land nu rijk is, aan de Beweging van Groene Steden, of aan de succesvolle woon-zorg-werkcoalities waardoor ouderen langer zelfstandig kunnen wonen en mantelzorg krijgen van hun burens.³²

Samenwerken in coalities is in 2040 minder vrijblijvend dan het vroeger was. Coalities weten zich nu snel te organiseren in slagvaardige en goed bestuurbare eenheden. Verantwoordelijkheden zijn glashelder, net als de bijbehorende geldstromen. Het idee dat meerdere organisaties bekostigd met publiek geld op soortgelijke wijze in hetzelfde gebied aan soortgelijke doelen zouden werken, is nu ondenkbaar. We hebben daar nu ook domweg de mensen en het geld niet meer voor.

Tegelijkertijd viert particulier initiatief hoogtij. Veel partijen nemen nu samen hun maatschappelijke verantwoordelijkheid. De overheid helpt: door heldere langetermijndoelen te stellen, door waar nodig geld te verstrekken, door partijen bijeen te brengen, door royaal te voorzien in de benodigde infrastructuur en door, alleen indien nodig, effectief en uitvoerbaar beleid te maken.

De samenwerking tussen burgers, bedrijven, wetenschappers, maatschappelijke organisatie en overheden is essentieel geweest voor het succesvol doorlopen van de transitie, ook op lokaal en regionaal niveau.³³ Grote maatschappelijke transitie zijn uiteindelijk ook altijd een optelsom van vele kleine.

Adaptatie: blijf leren en innoveren

We hebben intussen ook geleerd dat transitie zelden volgens plan verlopen. Door fouten te zien als kansen om te leren, bleven we toch vooruitgang boeken. Zo heeft de mislukking van het digitale burgerberaad over de dienstplicht in 2028 bijvoorbeeld een verbeterd overlegmodel opgeleverd dat nu succesvol wordt toegepast. Ook weten we nu hoe belangrijk het is om burgers te betrekken bij het definiëren, implementeren en evalueren van de meerjarige Deltaplannen.

Blijven leren en innoveren geldt ook voor onze economie als geheel. Van de integrale school voor de allerkleinsten tot de vitalisering van de miljoenen bejaarde Nederlanders: een leven lang blijven ontwikkelen is het credo.³⁴ Het is de voortdurende ontwikkeling van mensen die ons heeft gemaakt tot het productieve hogelonenland dat we nu zijn. En het zijn ook deze kennis en vaardigheden die onze samenleving creatief, adaptief en weerbaar maken.

Ontwikkelen betekent nieuwe inzichten opdoen en plannen bijstellen. Ook dat doen we. Onze langetermijnplannen en onze Deltaprogramma's zijn op strategisch niveau zeker niet voortdurend aan verandering onderhevig. Dan zou de samenleving weer geen richting hebben. Op tactisch niveau evalueren we onze meerjarenprogramma's natuurlijk wel voortdurend, zodat we ervan kunnen leren en indien nodig kunnen bijsturen.

Waaruit bestaat de veranderstrategie van Nederland 2040?	
Zes noodzakelijke randvoorwaarden	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kundige mensen 2. Grondig draagvlak 3. Ruimte voor initiatief 4. Voldoende geld 5. Brede bestaanszekerheid 6. Milde matigheid
Vijf veranderlessen	<ol style="list-style-type: none"> 1. Urgentie: blijf wakker 2. Ambitie: toon leiderschap 3. Visie: stel langetermijndoelen 4. Coalitie: maak heldere afspraken 5. Adaptatie: blijf leren en innoveren

Klaar voor de toekomst

Vandaag, in 2040, kunnen we met trots terugkijken op wat we hebben bereikt. We zijn een krachtig en weerbaar land, in een krachtig en weerbaar Europa. We hebben de CO₂-uitstoot drastisch verminderd, de biodiversiteit versterkt, de energievoorziening verduurzaamd en onze economie al wat circulaire gemaakt. Onze steden zijn groener en leefbaarder, onze zorg is redelijk toegankelijk en betaalbaar en ons onderwijs bereidt kinderen voor op de uitdagingen van de tweede helft van de 21ste eeuw.

Onze weg naar 2040 was niet gemakkelijk, en we zijn uiteraard nog lang niet klaar, maar de eerste resultaten liegen er niet om. We hebben bewezen dat het mogelijk is om te transformeren naar een krachtiger, groener en menselijker Nederland. We hebben laten zien dat de kracht van samenwerking en de bereidheid om te veranderen bergen kunnen verzetten.

2040 is niet het eindpunt van onze reis, maar een nieuw begin. We blijven leren, we blijven veranderen en we blijven samenwerken aan een wereld die we met trots kunnen nalaten aan de volgende generaties. De reis naar een krachtiger, groener en menselijker Nederland gaat verder. We zijn klaar voor de toekomst.

**Deel 4.
Nederland 2040
en de andere
toekomstbeelden**

Deel 4. Nederland 2040 en de andere toekomstbeelden

Welkom terug in het heden. Het toekomstbeeld van Nederland in 2040, dat we hier uit de doeken hebben gedaan, is niet uit het niets ontstaan. Het is opgebouwd uit analyses, rapporten, adviezen en scenariostudies die de afgelopen jaren zijn gemaakt door toonaangevende instituties. In het vierde deel van dit boek laten we zien hoe ons toekomstbeeld zich verhoudt tot vier invloedrijke studies die sinds 2023 zijn verschenen en die hebben bijgedragen aan het denkwerk van de Denktank Nederland 2040: het boek van de Staatscommissie Demografie en de langetermijnverkenningen van de drie planbureaus PBL, SCP en CPB.

De Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 heeft begin 2024 haar analyse gepubliceerd over de impact van demografische trends op onze economie, ruimte en publieke voorzieningen. Dit rapport legt cruciale verbanden tussen bevolkingsgroei, migratie, publieke voorzieningen en de inrichting van ons land.¹

Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) publiceerde in 2023 de *Ruimtelijke Verkenning 2023 - Vier scenario's voor de inrichting van Nederland in 2050*.² Deze scenario's boden een waardegedreven visie op ruimtelijke keuzes en dienden als inspiratiebron voor het vormgeven van Nederland in 2040.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft medio 2025 voor het eerst in zijn geschiedenis ook een langetermijnverkenning gepubliceerd. Deze studie was bij het verschijnen van dit boek nog niet gepubliceerd, maar we kregen als Denktank 2040 alvast een inkijkje van het SCP. Met de toekomstverkenning *Meedoen in de samenleving in 2050* geeft het SCP inzicht in uiteenlopende wensbeelden voor 'de

toekomst van meedoen'.³ In een participatief traject hebben burgers en beroepsmatige experts samen vier normatieve wensbeelden uitgewerkt. In elk van deze wensbeelden staat een andere dimensie van brede welvaart centraal: individuele kwaliteit van leven, sociale samenhang, duurzaamheid en materiële welvaart.

Het Centraal Planbureau (CPB) kwam eind 2024 met een langetermijnverkenning, getiteld *Kiezen voor later - Vier visies voor 2050* met daarin vier waardegedreven visies op de toekomst van Nederland in de vorm van scenario's. Het CPB werkt de scenario's uit voor vijf thema's: economische inrichting, arbeidsmarkt, sociale zekerheid, zorg, en ruimte & wonen.⁴

Samen hebben deze vier studies belangrijke bouwstenen geleverd voor *Nederland 2040*. We lichten hier toe hoe de scenario's van de staatscommissie en de planbureaus zich verhouden tot ons toekomstbeeld.⁵

Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050

Hoofdboodschappen

De Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 heeft een analyse gemaakt van de demografische ontwikkelingen in Nederland tot 2050 en de implicaties hiervan op de samenleving. De commissie benadrukt de urgentie om te reageren op deze ontwikkelingen, met name de vergrijzing en migratie, om de brede welvaart te beschermen en te bevorderen.

De commissie identificeert drie demografische trends die Nederland de komende decennia zullen bepalen:

- **Toenemende bevolkingsdichtheid:** De bevolking van Nederland groeit en zal naar verwachting blijven groeien, wat leidt tot een hogere bevolkingsdichtheid.
- **Diversificatie van de samenleving:** Door migratie wordt de Nederlandse samenleving steeds diverser.
- **Dubbele vergrijzing:** De vergrijzing zet door en binnen de groep 65-plussers neemt het aantal 80-plussers toe.

Deze trends hebben gevolgen voor de ruimtelijke ordening, economie en publieke voorzieningen in Nederland. De commissie analyseert deze gevolgen en schetst drie scenario's voor de bevolkingsgroei tot 2050:

1. **Nulgroei of bevolkingskrimp:** 16 tot 18 miljoen mensen in 2050.
2. **Snelle bevolkingsgroei:** 21 tot 23 miljoen mensen in 2050.
3. **Gematigde bevolkingsgroei:** 19 tot 20 miljoen mensen in 2050.

Drie scenario's

Scenario 1: Nulgroei of bevolkingskrimp

Een scenario van nulgroei of bevolkingskrimp schetst een Nederland waarin de bevolking per saldo afneemt. Dit scenario wordt gekenmerkt door een laag geboortecijfer en een minimaal of negatief migratiesaldo. De vergrijzing drukt in dit geval relatief sterker op de samenleving, omdat een nog kleiner aandeel jongeren moet bijdragen aan de kosten voor zorg en sociale zekerheid.

De economische gevolgen zijn ingrijpend. Met een dalend aantal werkenden neemt de productiviteit per hoofd af, wat de economische groei structureel onder druk zet. Vooral arbeidsintensieve sectoren, zoals zorg en onderwijs, krijgen te maken met hardnekkige personeelstekorten. Daarnaast zullen jongere generaties een groter aandeel van hun inkomen moeten besteden aan belastingen en premies om de voorzieningen in stand te houden. De zorgvraag stijgt verder, terwijl het aanbod stagneert, wat leidt tot langere wachttijden in de zorg.

Op regionaal niveau worden de gevolgen ongelijk verdeeld. Krimpregio's, waar voorzieningen zoals scholen en winkels al onder druk staan, krijgen te maken met nog meer leegstand en afnemende leefbaarheid. Dit versterkt de ongelijkheid tussen regio's en vergroot het risico dat jongere en hoger opgeleide bewoners vertrekken, wat een neerwaartse spiraal kan creëren.

Scenario 2: Snelle bevolkingsgroei

In een scenario van snelle bevolkingsgroei stijgt de bevolking tot 21 à 23 miljoen mensen in 2050. Deze groei wordt vooral gedreven door een hoog migratiesaldo. Een stijgend geboortecijfer is niet waarschijnlijk. De snelle groei verzacht op korte termijn de gevolgen van de vergrijzing door een groter aandeel werkenden in de bevolking. Sociale zekerheid en zorg blijven beter betaalbaar.

Tegelijkertijd brengt snelle bevolkingsgroei uitdagingen met zich mee. De vraag naar woningen, zorg, onderwijs en andere voorzieningen neemt sterk toe, terwijl de infrastructuur en bouwcapaciteit niet snel genoeg kunnen worden opgeschaald. De woningvraag zou in dit scenario met 2,5 miljoen huishoudens toenemen, wat een enorme bouwopgave oplevert. Ook mobiliteitssystemen, zoals wegen en spoor, raken overbelast. Net als de energie- en watervoorzieningen.

Daarnaast vraagt een snelle toename van migranten om extra investeringen in integratie. De omvangrijke aanwezigheid van nieuwkomers – tot vijf à zes miljoen mensen met een migratieachtergrond in 2050 – zal de sociale cohesie beïnvloeden en het draagvlak voor migratie verder ondermijnen. Economisch biedt migratie kansen door extra arbeidsaanbod, maar de bijdrage aan de arbeidsmarkt hangt sterk af van de kwalificaties en de participatiegraad van de migranten. Op lange termijn lost dit scenario de vergrijzingsproblematiek niet op: ook migranten worden ouder, waardoor de grijze druk weer zal toenemen na 2050.

Scenario 3: Gematigde bevolkingsgroei

In dit scenario groeit de bevolking op gecontroleerde wijze tot negentien à twintig miljoen mensen in 2050. Deze gematigde groei wordt bereikt door een combinatie van natuurlijke groei en een beheerst migratiesaldo.

Economisch gezien biedt gematigde groei stabiliteit. De ontwikkeling van de beroepsbevolking is voldoende om de arbeidsmarkt te ondersteunen en de druk op sociale zekerheid en zorg beheersbaar te houden. De uitdagingen van de vergrijzing blijven, maar op een schaal die met gericht beleid hanteerbaar blijft. De gematigde groei geeft migranten de gelegenheid om goed in te burgeren. Ook blijft de druk op woningbouw, mobiliteit en natuurgebieden binnen de perken.

Scenario Nederland 2040

De staatscommissie pleit voor gematigde bevolkingsgroei als de wenselijkste koers voor Nederland. Gematigde groei biedt volgens de commissie het beste perspectief om de brede welvaart te behouden en te versterken. Dit omvat economische groei, sociale cohesie, toegang tot publieke voorzieningen en een duurzame leefomgeving. Zowel nulgroei (of krimp) als hoge, snelle groei leiden tot meer ellende. Nulgroei remt de economie af, terwijl hoge groei de druk op de ruimte, de publieke voorzieningen en de sociale cohesie te sterk verhoogt.

Het scenario 'Gematigde bevolkingsgroei' sluit naadloos aan op het concept-toekomstbeeld dat de Denktank Nederland 2040 in juni 2023 publiceerde. Daarin hadden we ook al gekozen voor een gulden middenweg van beperkte migratie. De bevolking zou daarmee uitkomen op negentien miljoen mensen in 2040. Dit streefcijfer vormt een belangrijk fundament voor ons verhaal. De aanbevelingen van de staatscommissie wat betreft de ruimtelijke ordening, de economie en de publieke voorzieningen hebben we dankbaar verwerkt in ons toekomstbeeld.

Gematigde groei biedt volgens de staatscommissie het beste perspectief om de brede welvaart te behouden en te versterken.

Planbureau voor de Leefomgeving: ruimtelijke verkenning 2023

Hoofdboodschappen

De studie *Ruimtelijke Verkenning 2023 - Vier scenario's voor de inrichting van Nederland in 2050* van het Planbureau voor de Leefomgeving laat zien hoe ons land eruit zou kunnen zien op het gebied van ruimtelijke ordening, klimaatadaptatie en verduurzaming. Nederland staat volgens de onderzoekers voor grote uitdagingen: de energietransitie, de noodzaak tot een circulaire economie, de druk op de woningmarkt en de aanpassing aan de klimaatverandering. De keuzes die beleidsmakers vandaag maken, bepalen niet alleen de fysieke omgeving van morgen, maar ook de sociale en economische structuur van de samenleving in de komende decennia. De studie benadrukt dat het van cruciaal belang is om bij investeringen in infrastructuur, woningen en natuur terug te redeneren vanuit toekomstscenario's, om een leefbare, duurzame en economisch veerkrachtige samenleving te garanderen.

De onderzoekers hebben vier scenario's uitgewerkt, elk met een eigen normatief toekomstbeeld. Deze scenario's tonen hoe verschillende voorkeuren tot andere ruimtelijke structuren kunnen leiden.

De studie benadrukt dat ongeacht het scenario een grootschalige transformatie en herstructurering van het bestaande bebouwde gebied noodzakelijk zijn. Dit geldt zowel voor de warmtetransitie en verduurzaming van gebouwen als voor de inrichting van de openbare ruimte om klimaatadaptatie mogelijk te maken. Ook roept het PBL op tot scherpere keuzes op nationaal niveau. Beleidsmakers worden uitgedaagd om niet alleen rekening te houden met kortetermijnoplossingen, maar vooral om de lange termijn in ogenschouw te nemen.

Vier scenario's

Het PBL onderscheidt vier scenario's:

- Mondiaal ondernemend
- Snelle wereld
- Groen land
- Regionaal geworteld

In het scenario 'Mondiaal ondernemend' domineren grote internationale bedrijven en technologie. Economische groei en innovatie worden ingezet om duurzaamheid te bevorderen, maar de samenleving wordt gekenmerkt door ongelijkheid en een individualistische mentaliteit. De Randstad breidt zich in dit toekomstbeeld uit tot een sterk verstedelijkte Middenstad, terwijl de omliggende regio's, het zogenoemde Krasland, minder ontwikkeld blijven. Het beleid richt zich op publiek-private samenwerking en het benutten van agglomeratievoordelen. Daarbij hoort grootschalige en efficiënte infrastructuur.

Het scenario ‘Snelle wereld’ schetst een samenleving waarin digitalisering de toon zet, waardoor de fysieke ruimte minder belangrijk wordt. Mensen zijn georganiseerd in digitale leefstijlgroepen. De fysieke omgeving krijgt een gefragmenteerd karakter, met een lappendeken van verspreide stedelijke ontwikkeling. In dit scenario speelt de overheid een meer faciliterende rol, waarbij de vrije markt het tempo en de richting van ruimtelijke ontwikkeling bepaalt. Innovatie en flexibiliteit staan voorop, maar de ruimtelijke structuur mist samenhang.

In ‘Groen land’ worden natuur en duurzaamheid de drijvende krachten achter beleid en ruimtelijke ordening. Burgers voelen zich verbonden met de natuur, en publieke waarden krijgen prioriteit boven economische groei. Dit resulteert in compacte stedelijke ontwikkeling rondom openbaarvervoerknopen, ook wel ‘stedelijke kralensnoeren’ genoemd. Water- en bodemsystemen zijn leidend voor waar en hoe wordt gebouwd. De overheid neemt hier de regie en zet in op natuurlijke oplossingen en biodiversiteit.

‘Regionaal geworteld’ toont een toekomst waarin lokale gemeenschappen centraal staan. Burgers en bedrijven nemen zelf het initiatief voor de inrichting van hun omgeving. Dit leidt tot een mozaïek van kleinschalige gemeenschappen met sterke regionale identiteit. Het beleid wordt gedecentraliseerd. Lokale overheden faciliteren lokale initiatieven. Hoewel deze aanpak leidt tot een sociaal betrokken en menselijke samenleving, gaat de kleinschaligheid soms ten koste van efficiëntie en samenhang op grotere schaal.

De vier beleidsscenario’s worden gevormd door vier verschillende maatschappijbeelden. Op basis van deze abstracte beelden van hoe de toekomstige Nederlandse samenleving er mogelijk uitziet, heeft het PBL concrete ruimtelijke opties uitgewerkt voor de scenario’s. De basis voor de vier maatschappijbeelden vormen tien basiskennmerken, onderverdeeld in drie groepen. Deze basiskennmerken vormen de ‘normatieve kernonzekerheden’ van de beleidsscenario’s:

Sturing, oftewel welk soort actoren dominant is:

- Rijksoverheid
- Decentrale overheden
- Marktpartijen
- Burgercollectieven

Duurzaamheid, oftewel op welk aspect van duurzaamheid de nadruk ligt:

- People (welzijn)
- Planet (fysieke leefomgeving)
- Profit (welvaart)

Maatschappij, oftewel wat de samenleving kenmerkt:

- Snelheid, efficiëntie en zelfredzaamheid, of zorgzaamheid, comfort en ambachtelijkheid
- De mens mag feilbaar zijn of er wordt gestreefd naar perfectie
- Technologie wordt omarmd en kritisch en constructief benut, of afgewezen

Deze tien basiskennmerken heeft het PBL gevisualiseerd in de vorm van een mengpaneel. In elk van de vier toekomstige standen staan de ‘schuifjes’ in een andere positie (zie afbeelding 4.1 op pagina 194-195).

Scenario Nederland 2040

Met de Denktank Nederland 2040 hebben we op basis van de kenmerken van het PBL een vijfde scenario gemaakt, het scenario Nederland 2040. Het mengpaneel van dit scenario staat in afbeelding 4.2 op pagina 195 afgebeeld.

Dit scenario ‘Nederland 2040’ neemt een middenpositie in ten opzichte van de vier ‘extremere’ scenario’s van het PBL. Aan de linkerkant van het mengpaneel hebben we een schuifje toegevoegd, te weten de EU. Dit om de grotere rol van de EU in de sturing tot uitdrukking te brengen. Het sturingsdeel van het paneel laat ook de keuze van de denktank zien om de overheid kleiner te maken en te vereenvoudigen, waardoor meer ruimte ontstaat voor initiatieven van marktpartijen, burgers en gemeenschappen. EU, Rijk en decentrale overheden sturen nog wel en soms ook krachtiger, maar dan vooral op de kaders en de doelen (het ‘wat’) en niet op het ‘hoe’.

Het middendeel maakt duidelijk dat *people*, *planet* en *profit* voor de denktank nevensgeschikt zijn aan elkaar. Dit is voor ons geen *zero sum game*. De strategie van economische groei (profit) binnen planetaire grenzen (planet) en de noodzaak van deze groei (profit) voor een goed niveau van publieke voorzieningen (people) zijn hier uitdrukkingen van.

Het rechterdeel laat de keuze van de denktank zien om technologie vooral te omarmen en te benutten. Ook ziet de denktank de mens als feilbaar, waarbij ‘doenvermogen’ minstens zo belangrijk is als ‘denkvermogen’ om aan de hoge eisen van de samenleving te kunnen voldoen.⁶ Qua cultuur zitten we tussen zorgzaam en efficiënt in. Dit blijkt uit het feit dat we in ons verhaal voortdurend benadrukken dat tegenover rechten ook plichten staan. We laten niemand door het ijs zakken, maar we verwachten ook dat iedereen een bijdrage levert.

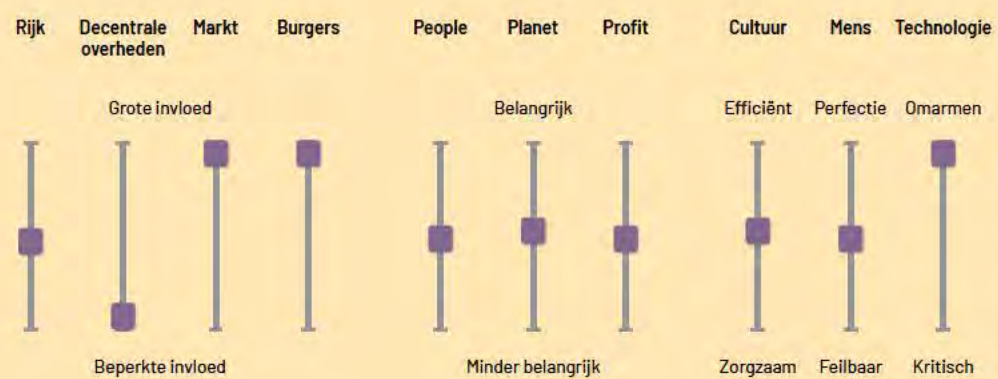
Mondiaal ondernemend

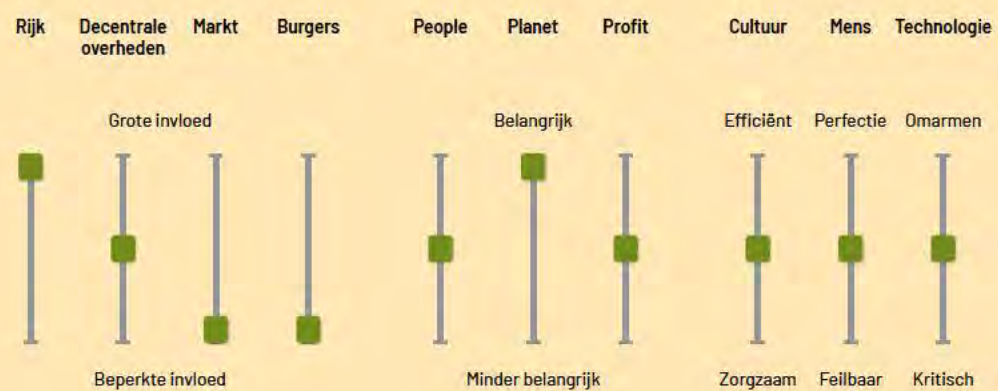
Regionaal geworteld

Snelle wereld

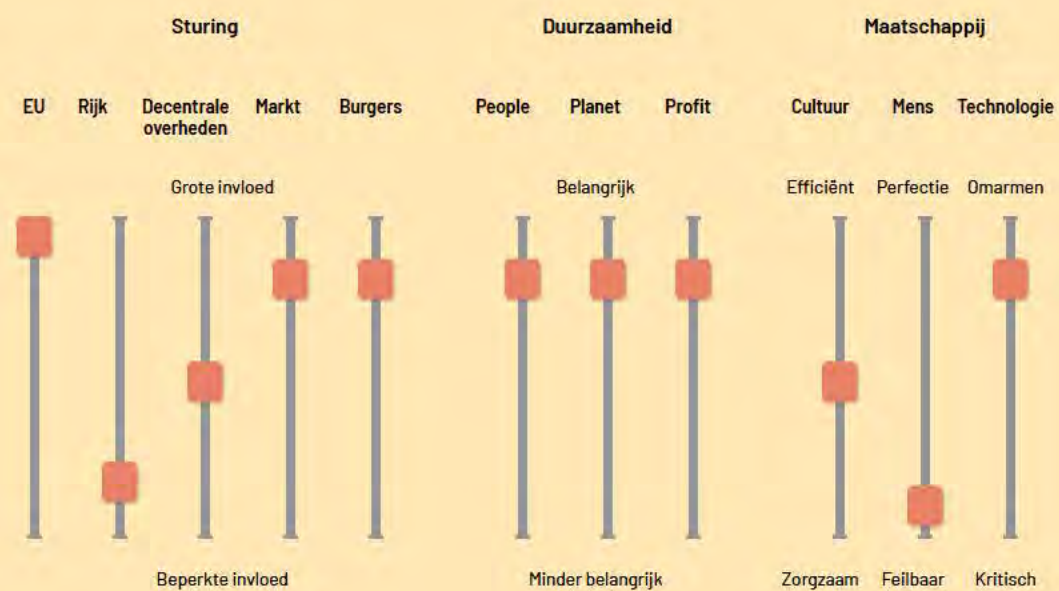

Groen land

Afbeelding 4.1
Mengpanelen over sturing en maatschappelijke kernwaarden in de vier scenario's van het PBL.
Bron: PBL (2023), bewerking door Denktank Nederland 2040.

Nederland 2040

Afbeelding 4.2
Mengpaneel over sturing en maatschappelijke kernwaarden in het scenario Nederland 2040.
Bron: PBL (2023), bewerking door Denktank Nederland 2040.

Sociaal en Cultureel Planbureau: meedoen in 2050

Hoofdboodschappen

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) publiceerde in 2025 de toekomstverkenning *Meedoen in 2050*. In dit rapport presenteert het SCP vier wensbeelden voor de toekomst van ‘meedoen’. Hierbij gaat het over de manier waarop mensen in de toekomst verschillende participatievormen – betaald werk, vrijwilligerswerk, zorg (voor kinderen, mantelzorg), vrije tijd (inclusief sport en cultuur), scholing en onderwijs, en politieke participatie – zouden willen combineren.

Nederland staat volgens het SCP voor grote uitdagingen, onder andere op het vlak van betaald werk en (ouderen)zorg, welvaart en voorzieningen. Elk daarvan heeft een relatie met meedoen. Vanuit de politiek wordt een beroep gedaan op mensen om in de toekomst meer mee te doen. Om arbeidstekorten op te vullen, wordt mensen gevraagd meer uren betaald te werken. Als onderdeel van de oplossing voor de houdbaarheid van de ouderenzorg wordt een beroep op mensen gedaan om meer te mantelzorgen.

Deze participatievragen kunnen knelpunten oproepen of versterken. Op individueel niveau kan de optelsom van meedoen leiden tot overvraging. Zo hebben werkende ouders van jonge kinderen moeite om ‘alle ballen in de lucht te houden’, en is één op de tien mantelzorgers ernstig belast. Ook kunnen participatievragen vanuit verschillende beleidsambities met elkaar concurreren. Zo zijn mantelzorg en betaald werk communicerende vaten.

Politici en beleidsmakers staan voor belangrijke keuzes. Bij het maken van deze keuzes is het belangrijk om rekenschap te geven van voorkeuren, behoeften en wensen van mensen. Met de toekomstverkenning *Meedoen in 2050* geeft het SCP inzicht in uiteenlopende wensbeelden van mensen voor de toekomst van meedoen. In een intensief participatief traject hebben burgers en beroepsmatige experts samen vier normatieve wensbeelden uitgewerkt. In elk wensbeeld staat een andere dimensie van brede welvaart centraal: subjectief welzijn, sociale samenhang, duurzaamheid en materiële welvaart.

Interessant is dat er belangrijke overeenkomsten tussen de vier wensbeelden bestaan. Zaken als een betrouwbare en vertrouwende overheid, bestaanszekerheid, goede publieke voorzieningen, veilig, gezond en plezierig werk, minder bureaucratie (bijvoorbeeld rond mantelzorg en vrijwilligerswerk) en meer (directe) vormen van burgerparticipatie worden in alle wensbeelden belangrijk geacht.

Op andere punten vertonen de wensbeelden duidelijke verschillen. Bijvoorbeeld als het gaat over de verhouding tussen betaald werk en andere participatievormen, of als het gaat om de balans tussen individuele en collectieve behoeften.

Met de toekomstverkenning wil het SCP het politieke en maatschappelijke debat over de toekomst van meedoen verder helpen. De wensbeelden laten zien voor welke beleidskeuzes breed draagvlak bestaat en welke keuzes op meer weerstand kunnen rekenen of een duidelijke uitleg behoeven. Het SCP nodigt politici en beleidsmakers uit om alle vier de wensbeelden serieus te onderzoeken. Is het mogelijk om tegemoet te komen aan de onderliggende behoeften en wensen van mensen, ook wanneer wordt gekozen voor een andere invulling van beleid? Wat vraagt dit van de overheid?

Vier wensbeelden

Hieronder is de kern van de vier wensbeelden, die door de deelnemers in het onderzoek zijn uitgedacht, kort samengevat.

In het wensbeeld ‘Individu’ gaat het om subjectief welzijn. Meedoen moet vooral bijdragen aan een hoge individuele kwaliteit van leven. (Keuze)vrijheid en autonomie zijn belangrijke kernwaarden. Mensen kiezen zelf hoe en hoeveel ze meedoen in de samenleving. De precieze invulling van meedoen kan flexibel worden aangepast aan de levensfase of persoonlijke omstandigheden. Hierdoor kunnen mensen de balans tussen verschillende vormen van meedoen bewaken. Doordat financiële bestaanszekerheid is gegarandeerd (bijvoorbeeld door middel van een basisinkomen) hebben mensen keuzevrijheid als het gaat om betaald werk. Mensen kunnen op verschillende manieren meedoen op basis van hun voorkeuren en mogelijkheden, ongeacht hun achtergrond of beperkingen. De overheid heeft als belangrijkste taak om mensen tot bloei te laten komen door obstakels weg te nemen die meedoen in de weg staan.

In het wensbeeld ‘Samenleving’ staat sociale cohesie centraal. De behoeften van het collectief gaan boven die van het individu. Saamhorigheid, betrokkenheid bij elkaar en wederkerigheid zijn centrale kernwaarden. Iedereen zet zich in voor de samenleving, maar de manier waarop mensen bijdragen is afhankelijk van individuele voorkeuren en mogelijkheden. De een draagt bij via betaald werk, terwijl een ander zich inzet door vrijwilligerswerk te doen of via mantelzorg. Samenredzaamheid is belangrijk. Mensen zorgen voor elkaar in gemeenschappen. De overheid speelt een belangrijke rol bij het vergroten van brede bestaanszekerheid.

In het wensbeeld ‘Natuur’ gaat het om bescherming van de natuurlijke leefomgeving. Duurzaamheid is het centrale uitgangspunt. Alle vormen van meedoen zijn goed voor mens, dier en natuur. Door het nieuwe ‘Gaia-curriculum’ op scholen zijn mensen zich al van jongs af aan bewust van het belang van duurzaam leven. Door actieve industriepolitiek en omscholingsbeleid werken alle mensen in groene sectoren. Consuminderen is de norm. Het leven van mensen speelt zich af dicht bij huis. Mensen zetten zich in om hun directe leefomgeving een fijne plek te maken. De overheid stimuleert en investeert in innovatie.

Voor welke wensen bestaat breed draagvlak bij de representatieve groep burgers en experts die participeerden in de toekomstverkenning van het SCP?	
Algemene wensen	Ontwikkeling van brede welvaart Minimum aan bestaanszekerheid Overheid die samenhangende langetermijnkeuzes maakt Inclusieve samenleving Investerings in technologische innovatie
Specifieke wensen per participatievorm	<p>Betaald werk</p> Toegang tot arbeidsmarkt voor iedereen Betaald werk dat voldoening geeft Goede arbeidsvoorwaarden (Financieel) aantrekkelijk werk in de zorg Gendergelijke beloning Sturing op de vraag naar betaald werk
	<p>Vrijwilligerswerk</p> Lage administratiedruk
	<p>Zorg (voor kinderen, mantelzorg)</p> Lage administratiedruk Mogelijk maken van mantelzorg Toegankelijke kinderopvang
	<p>Vrije tijd</p> Voldoende vrije tijd Gendergelijkheid in taakverdeling huishouden
	<p>Scholing / onderwijs</p> Gelijke waardering van diploma's en vaardigheden Ruime mogelijkheden tot nascholing (leven lang ontwikkelen)
	<p>Politieke participatie</p> Burgers praten mee in politieke besluitvorming

In het wensbeeld 'Economie' staat meedoen in het teken van het genereren van materiële welvaart. 'Smalle' welvaart is van belang om de ambities op het terrein van brede welvaart te kunnen realiseren. Om het beoogde welvaartsniveau te bereiken, is betaald werk de belangrijkste vorm van meedoen. Mensen hebben het recht op werk. Nagenoeg iedereen werkt minimaal 32 uur per week in een betaalde baan en mensen werken door tot minimaal 70 jaar. Mensen kunnen kortdurend verlof opnemen, maar zorgtaken worden grotendeels uitbesteed. Economische zelfstandigheid en zelfredzaamheid zijn belangrijke kernwaarden. Een daadkrachtige overheid stuurt door middel van economisch structuurbeleid met succes op selectieve groei.

Wensbeeld Nederland 2040

Het SCP heeft geanalyseerd wat de overeenkomsten en verschillen zijn tussen de vier wensbeelden. Bij overeenkomsten tussen toekomstbeelden gaat het om elementen die voor elk van de beelden van belang zijn. In het geval van deze normatieve toekomstbeelden gaat het dan om wensen die ongeacht de specifieke uitgangspunten als nastrevenswaardig gelden. Voor deze wensen bestaat breed draagvlak.

In de tabel op pagina 198 staan de belangrijkste wensen waarvoor binnen de vier wensbeelden draagvlak is. Het gaat om algemene wensen, zoals over de overheid en de samenleving, en om wensen die specifiek zijn te koppelen aan de zes participatievormen die het SCP onderscheidt.

Deze overeenkomsten zijn belangrijk om op te nemen in ons toekomstbeeld, omdat ze op breed draagvlak in de samenleving kunnen rekenen. Om deze reden komen alle in de tabel genoemde elementen terug in het toekomstbeeld (deel 2) of de veranderstrategie (deel 3) van de denktank. Uitzondering is het element van 'gelijke waardering van diploma's en vaardigheden'. Onze denktank streeft zeker naar minder verschil in waardering, zoals tussen theoretisch en praktisch opgeleide mensen, maar vindt volledige gelijkwaardigheid daarin onrealistisch en zelfs onwenselijk.

Het toekomstbeeld 'Nederland 2040' sluit het sterkst aan bij het wensbeeld 'Economie' van *Meedoen in 2050*, met overeenkomsten zoals voldoende verdienvermogen als uitgangspunt, sturing via de economie (bedrijven die geprikkeld worden bij te dragen aan brede welvaart), investeren in mensen (leven lang ontwikkelen) en plannen voor De Grote Vereenvoudiging van de overheid.

Een belangrijk punt van gesprek in de denktank was de wenselijkheid en haalbaarheid van de groei van het gemiddeld aantal uren betaald werk per week. Betaald werk kan natuurlijk botsen met andere vormen van participatie, zoals vrijwilligerswerk, zorg voor kinderen, mantelzorg, politieke betrokkenheid en vrije tijd. Om deze spanning te overbruggen, kiest Nederland 2040 voor een integrale strategie met een 'levensfaseperspectief'. Hierbij kijken we naar efficiënter werken,

minder administratieve lasten, meer aandacht voor (fysieke en mentale) gezondheid, financiële prikkels voor uitbreiding van de arbeidsduur en het benutten van onbenut arbeidspotentieel, zoals het verhogen van arbeidsparticipatie van mensen voor wie de arbeidsmarkt op afstand staat en van oudere werknemers (inclusief mensen die de pensioengerechtigde leeftijd hebben bereikt). Mensen met minder hulpbronnen of bijvoorbeeld zware beroepen bieden we brede bestaanszekerheid, zoals via het persoonlijk ontwikkelbudget en het garantie-inkomen. Ook inzet van technologie, zoals robots en artificiële intelligentie, maakt deel uit van de strategie van de denktank om de schaarste aan arbeidskrachten te verminderen.

Op het gebied van duurzaamheid sluit Nederland 2040 deels aan bij het wensbeeld 'Natuur' van *Meedoen in 2050*, zoals met de focus op anders consumeren, wonen in het groen en duurzaam produceren. Toch is Nederland 2040 minder radicaal in zijn groene ambities en kiezen we bijvoorbeeld niet voor een groene grondwet of een Gaia-curriculum.

Tot slot zien we overlap met de wensbeelden 'Individu' en 'Samenleving', zoals in de aandacht voor een zorgzame samenleving en ruimte voor persoonlijke ontplooiing. Verschillen zijn er ook. Zo kiest de Denktank Nederland 2040 niet voor een universeel basisinkomen, maar voor een garantie-inkomen via de inkomstenbelasting dat zorgt voor een basisinkomen voor wie het nodig heeft.

Centraal Planbureau: kiezen voor later

Hoofdboodschappen

Het Centraal Planbureau (CPB) publiceerde met *Kiezen voor later - Vier visies voor 2050* eind 2024 voor het eerst in lange tijd weer een langetermijnverkenning.

Ook het CPB stelt dat Nederland voor grote uitdagingen staat die vragen om een langetermijnperspectief op beleid. Het gaat om zorgen over internationale afhankelijkheid, vergrijzing, de verdeling van schaarse ruimte, druk op de woningmarkt, teruglopende economische groei, de verdeling van welvaart en de gebrekkige duurzaamheid van de huidige productie en consumptie. De aanpak van deze opgaven is gebaat bij heldere keuzes voor de lange termijn, zodat burgers en bedrijven kunnen vertrouwen op consistent beleid. Succesvolle voorbeelden uit het verleden illustreren de waarde van beleidsontwikkeling met de blik op de lange termijn. Denk bijvoorbeeld aan het waterbeheer en de aanpassing van de pensioenleeftijd.

De toekomst is onzeker, maar er valt wel wat te kiezen. Hoe de Nederlandse samenleving er in 2050 uitziet, is een gevolg van onzekere ontwikkelingen in de buitenwereld, maar ook van de keuzes die we nu maken. Hoewel de marges op de tijdschaal van een begroting of regeerakkoord soms smal lijken, is er over een langere periode bezien meer flexibiliteit. Daarbij geldt wel dat de

keuze voor een bepaald beleidsdoel leidt tot concessies op andere vlakken en dat de samenleving erbij gebaat is om gemaakte keuzes vol te houden. Niet alles kan, en zeker niet tegelijkertijd, benadrukt ook het CPB. Hoe langer keuzes vooruit worden geschoven, hoe groter het risico op schoksgewijze en kostbare aanpassingen.

In vier scenario's stelt het Centraal Planbureau de keuzes voor de toekomst op scherp. In elk scenario staat, net als bij het PBL en het SCP, een maatschappijvisie centraal die leidend is in de prioritering van beleidsdoelen. Daarnaast maakt het Centraal Planbureau aannamen over ontwikkelingen in de rest van de wereld. De scenario's laten zien hoeveel er in één generatie kan veranderen, dat er veel te kiezen valt in hoe de samenleving wordt ingericht én dat die keuzes consequenties hebben die op langere termijn zeer verschillend uitwerken.

Het Centraal Planbureau werkt de scenario's uit voor vijf thema's: economische inrichting, arbeidsmarkt, sociale zekerheid, zorg, en ruimte & wonen. Met deze verkenning wil het CPB bijdragen aan een debat over de langetermijndoelen die de overheid nastreeft en de consequenties daarvan. Het planbureau wil uiteraard dat deze langetermijnkeuzes weloverwogen worden gemaakt.

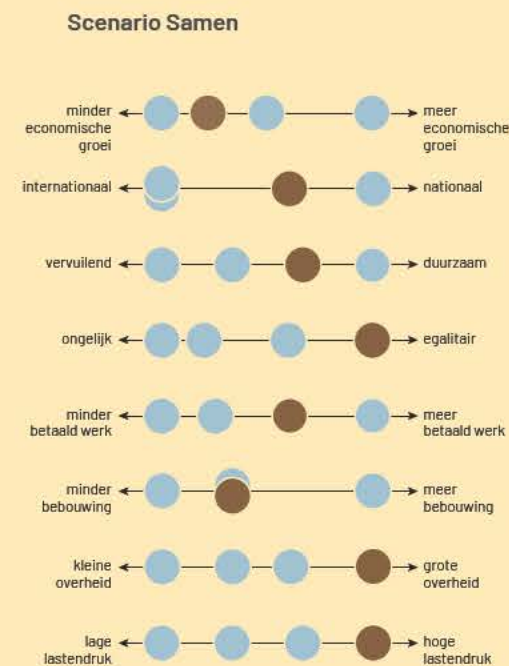
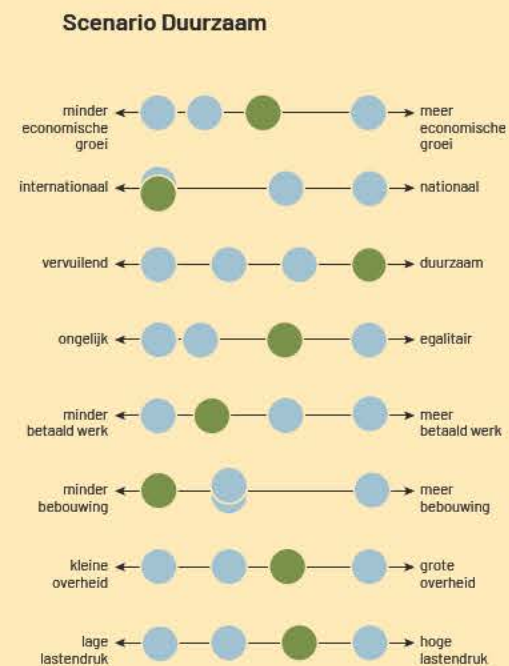
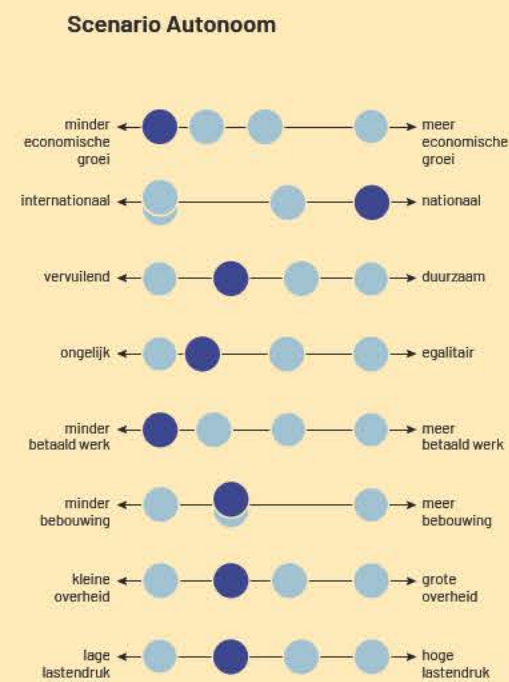
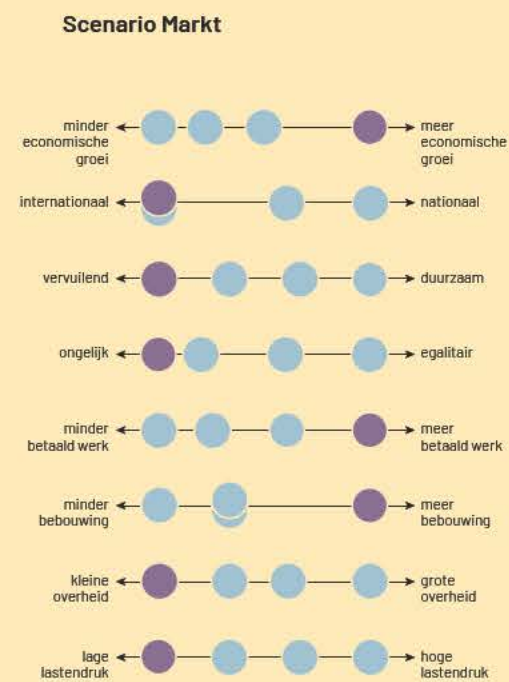
Nederland is sterk afhankelijk van wat er internationaal gebeurt, en aansluiting op het buitenland is in alle scenario's essentieel. De scenario's zijn dan ook geen voorspellingen, maar kunnen gezien worden als een aansporing om het beleidsdebat meer te richten op de lange termijn en op de beleidskeuzes die daar nu voor gemaakt moeten worden.

Vier scenario's

Het CPB heeft vier scenario's ontwikkeld.

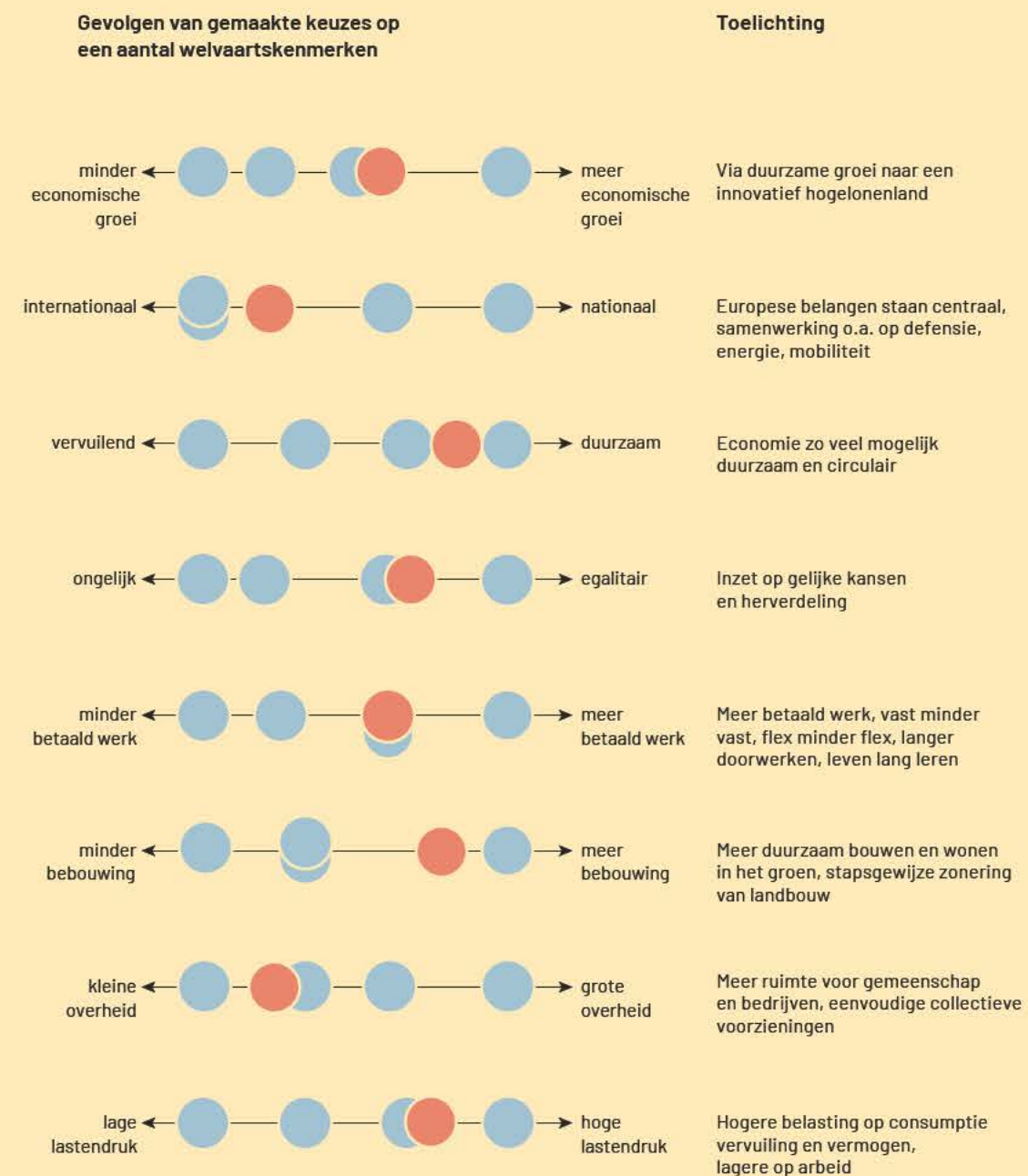
In het scenario 'Markt' staat materiële welvaartsgroei voorop. In dit scenario is Nederland gemiddeld het rijkst, met een dynamische economie met veel internationale handel en een groeiende bevolking door veel migratie. Daarvoor betaalt de samenleving ook een prijs: er is meer ongelijkheid en de leefomgeving heeft te lijden onder vervuilende productie en druk op de ruimte door de economische activiteit en de bevolkingsgroei.

In het scenario 'Autonoom' staan zelfvoorziening en gemeenschapszin voorop. Nederland neemt meer economische activiteiten in eigen hand en heeft wat meer ruimte omdat de bevolking door de beperkte migratie nauwelijks groeit. De overheid laat veel over aan lokaal en maatschappelijk initiatief. De keerzijde is dat de economie amper groeit door de beperktere internationale samenwerking, dat sociale voorzieningen soberder zijn en mensen zonder sociaal netwerk buiten de boot kunnen vallen.

Afbeelding 4.3
 Overzicht van gevolgen van gemaakte keuzes in de vier scenario's van het CPB.
 Bron: CPB (2024), bewerking door Denktank Nederland 2040.

Scenario Nederland 2040

Afbeelding 4.4
 Overzicht van gevolgen van gemaakte keuzes in het scenario Nederland 2040.
 Bron: CPB (2024), bewerking door Denktank Nederland 2040.

In het scenario 'Duurzaam' staat de leefbaarheid van de aarde centraal. Internationaal wordt er veel samengewerkt om vervuilende productie en consumptie te beperken. Dit zorgt er wel voor dat producten duurder worden. Ook hebben huishoudens en bedrijven te maken met regulering en andere overheids-inmenging die hun keuzes begrenzen.

In het scenario 'Samen' vormen solidariteit en een gelijke verdeling van brede welvaart het uitgangspunt. In dit scenario is er veel vertrouwen in de (nationale) overheid, die brede voorzieningen biedt om de sociale verschillen te beperken, zoals ruime uitkeringen, toegankelijke zorg en betaalbare woningen. Om de voorzieningen te kunnen financieren en bemensen, staat daar tegenover dat de belastingen worden verhoogd en de pensioenleeftijd sneller stijgt.

Het CPB heeft visualisaties gemaakt van de vier scenario's met onder andere de gevolgen van gemaakte keuzes in het scenario op een aantal welvaartskenmerken. Deze vier visualisaties staan in afbeelding 4.3 (pagina 202) in bewerkte vorm weergegeven.

Scenario Nederland 2040

Met de Denktank Nederland 2040 hebben we op basis van de kenmerken van het CPB een vijfde scenario gemaakt, het scenario 'Nederland 2040'. Dit staat afgebeeld in afbeelding 4.4 (pagina 203).

De visualisatie laat duidelijk zien dat het scenario 'Nederland 2040' weer een middenpositie inneemt ten opzichte van de vier 'extremere' scenario's van het CPB. Goed beschouwd ligt ons toekomstbeeld nog het dichtst bij het scenario 'Duurzaam' van het CPB. Met dat verschil dat wij in ons toekomstbeeld meer ruimte laten voor burgers, voor bedrijven en voor de economie. We kiezen ook voor bouwen in het groen, wat we de mensen in het scenario 'Duurzaam' niet zien doen. Interessant verschil is ook dat de overheid in ons scenario relatief kleiner is (onder meer door het Deltaprogramma De Grote Vereenvoudiging), terwijl de lastendruk relatief wat hoger is, juist door de hogere heffingen op consumptie.

Afbeelding 4.4 vat het toekomstbeeld dat in dit boek is geschetst voor een groot deel samen. Het is een beeld dat niet alleen inspireert, maar ook uitnodigt tot actie. Er moet namelijk nog veel gebeuren op weg naar een krachtiger, groener en menselijker Nederland. In het laatste deel van dit boek, getiteld 'Tot besluit', lees je meer over hoe we verder willen met de Denktank Nederland 2040 en hoe we Nederland weer in beweging willen krijgen.

Tot besluit

Tot besluit

Nederland 2040 is geen eindpunt, maar een uitnodiging om samen aan de slag te gaan.

Nederland 2040 is een toekomstbeeld dat niet alleen inspireert, maar ook uitnodigt tot actie. Er moet namelijk nog veel gebeuren op weg naar een krachtiger, groener en menselijker Nederland.

Hoe nu verder?

De eerste publicatie van ons toekomstbeeld in boekvorm markeert voor de Denktank Nederland 2040 het begin van een nieuwe fase. We willen met dit boek de lezer een hoopgevend, samenhangend én realistisch verhaal bieden over hoe Nederland er in 2040 uit kan zien.

Om dat Nederland voor elkaar te boksen, moet er nog heel wat gebeuren. We hebben als Nederland 2040 daarom nu een viertal doelen:

- het verder stimuleren van langetermijndenken bij bedrijven, overheden, maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen
- het verder verbeteren, uitwerken en actualiseren van het toekomstbeeld
- het verder aanjagen van noodzakelijke transitie voor een krachtiger, groener en menselijker Nederland
- het voeden en inspireren van een (nieuw) politiek midden op landelijk, provinciaal en lokaal niveau

Stichting Nederland 2040

De publicatie van dit boek valt min of meer samen met de oprichting van Stichting Nederland 2040. Aan de hand van het nu gepubliceerde verhaal willen we met steun van deze stichting verder gaan uitwerken hoe de verschillende sectoren, regio's en overheden invulling kunnen geven aan de veranderingen die de denktank voor ogen heeft. Daarbij zullen we natuurlijk periodiek bezien of koerswijzigingen nodig zijn, ook gelet op de ontwikkelingen in de samenleving.

We gaan zo het toekomstbeeld verder concretiseren en bijstellen. De denktank is daarbij steeds de toetssteen. De volgende onderwerpen staan nu al, in willekeurige volgorde, op onze wensenlijst om verder uit te werken

1. Het huis van Thorbecke in 2040
2. Europese samenwerking in 2040
3. Het mbo in 2040

4. De industrie in 2040
5. De chemie in 2040
6. Arbeidsongeschiktheid in 2040
7. Media in 2040
8. Cultuur in 2040
9. Steden in 2040
10. De winkelstraat van 2040
11. Criminaliteit in 2040
12. Drugs in 2040
13. Defensie in 2040
14. Mobiliteit in 2040
15. Sport en bewegen in 2040
16. Informatiehuishouding van de Nederlandse overheid in 2040

Brede interactie met het maatschappelijk middenveld

De groep waarmee we de inhoud van het denkwerk afstemmen, zal gaandeweg gestaag groeien. Zo is er periodiek overleg in 'de nieuwe polder', waarin vertegenwoordigers van het maatschappelijk middenveld vanuit meerdere domeinen gezamenlijk de te varen koers bespreken. Ons streven is dat dit zal leiden tot een gemeenschappelijk beeld over de wijze waarop de ambities van Nederland 2040 kunnen worden gerealiseerd.

De interactie in en met het maatschappelijke middenveld strekt zich uit tot de overheden (Rijk, provincies, gemeenten en waterschappen) en instituties als de Sociaal-Economische Raad (SER). Er is een wisselwerking tussen de politiek, ambtelijke organisaties, maatschappelijke organisaties en gezaghebbende instanties om gezamenlijk maatschappelijke akkoorden te sluiten, in de trant van het Akkoord van Wassenaar. Het gaat hierbij in ieder geval om een werk- en een zorgakkoord, een vereenvoudigingsakkoord, een klimaatakkoord, een belastingakkoord, een landbouwakkoord en een onderwijsakkoord.

De politiek betrekken

Samen de toekomst van een land vormgeven is de essentie van politiek. De beweging naar het Nederland van 2040 kan nog succesvoller zijn als de leidende politieke partijen zich ook gezamenlijk inzetten voor de geschetste hoofdlijnen. Het gaat daarbij om de overeenstemming over de koers inzake demografie en migratie, diversiteit en cohesie, onderwijs en innovatie, wonen en ruimtelijke inrichting, klimaat en energie, en economische ontwikkeling. Dit alles in de context van Europese samenwerking en de positie van de EU in de wereld. Idealiter bereiken politieke partijen consensus over de koers en laten ze deze onderwerpen de gezamenlijke langetermijnagenda voor Nederland vormen.

Nog een stap verder zou ook een volgend kabinet leiderschap kunnen tonen door deze breedgedragen langetermijnagenda te omarmen. Dit is denkbaar voor een meerderheidskabinet, maar ook een kabinet met deskundigen per portefeuille en onderling vertrouwen over de koers zou daarmee goed uit de voeten kunnen. De langetermijnagenda voor Nederland kan rekenen op breed draagvlak in de samenleving. Op basis daarvan kunnen leiders van maatschappelijke organisaties en van bedrijven samen met politiek en bestuur een leidende coalitie vormen.

Uitwerking per regio, 'van beneden naar boven'

Omdat beleidskeuzes uiteindelijk in regio's en in gemeenten moeten worden gerealiseerd, willen we ons toekomstbeeld voor Nederland in 2040 voor regio's die daar interesse in hebben vertalen naar een agenda voor die regio. De kennis die we daarbij opdoen, zullen we steeds, via de denktank, weer gebruiken om ons toekomstbeeld te verrijken. Op deze manier zullen de regionale agenda's voor 2040 ook weer mede de landelijke langetermijnagenda bepalen.

Gerichte innovatiepolitiek

Uit een landelijke langetermijnagenda kunnen ook de investeringsagenda's volgen die cruciaal zijn voor de ontwikkeling van Nederland 2040. Deze agenda's moeten worden opgesteld en uitgevoerd door kennisinstellingen, bedrijven, financiers en overheden. (Zie deel 3 over de veranderstrategie op pagina 163.) Alle beschikbare middelen worden ingezet rond de relevante 'moonshots' met betrekking tot onder meer de energietransitie, de landbouwtransitie, de circulaire transitie en de bouwspurt.

Denk mee, doe mee, bouw mee

Stichting Nederland 2040 streeft naar een krachtiger, groener en menselijker Nederland. In dit boek hebben we beschreven hoe dat eruit kan zien en hoe we hieraan willen gaan werken. Vanuit een diep gevoel van urgentie willen we baanbrekende doelen stellen. We willen leiderschap tonen én we willen blijven leren. We willen coalities smeden en samen ons mooie land nog mooier maken, voor onszelf en voor de generaties die na ons komen.

Langetermijndenken en kortetermijndoelen, daar gaat het om. Stichting Nederland 2040 wordt gedragen door partners die zich samen achter deze doelen scharen. Hoe meer partijen er meedoen, hoe verder we gaan komen. Wees dus welkom. Denk mee, doe mee en bouw mee aan Nederland 2040. Samen kunnen we ons land weer in beweging brengen!

Denktank en meedenkers

Denktank

Onze denktank bestaat bij het verschijnen van de eerste editie van dit boek uit de volgende mensen:

Barbara Baarsma	Rem Korteweg
Johan Bac	Peter van Lieshout
Thibault de Cooman	Marco Pastors
Ronnie van Diemen	Lotte Prins
Marja Elsinga	Martin van Rijn
Leonard Geluk	Daan Roovers
Aart Jan de Geus	Lotte Schipper
Henk Hagoort	Kimberley Snijders
Mariëtte Hamer	Dion van Steensel
Tim van Hattum	Romke van der Veen
Marcel Jakobsen	Mariënne Verhoef
Michelle Kames	Rob de Wijk
Luce van Kempen	Jan van Zanen

Wij nemen deel aan de denktank op persoonlijke titel. Onze deelname is onafhankelijk van de organisaties waaraan we zijn gelieerd. Voor dit verhaal is op hoofdlijnen breed draagvlak binnen de denktank. Het verhaal is het resultaat van constructieve gesprekken, compromissen en geven en nemen. Wij hebben elk een eigen mening over de verschillende onderdelen in het verhaal, waardoor de inhoud uiteraard niet altijd volledig aansluit bij onze persoonlijke opvattingen. We hebben het toekomstbeeld 'Nederland 2040' samen ontwikkeld om vanuit een coherente visie het maatschappelijk debat over de toekomst van ons land te inspireren en Nederland weer in beweging te brengen.

Alumni-denktank

De denktank kent ook enkele alumni, oftewel leden die niet langer aan de denktank verbonden zijn, maar wel meedachten over eerdere versies. Dit zijn:

Yasmin Ait Abderrahman	Bernard Leenstra
Rania Ali	Isis van der Wel
Karima Bouchtaoui	Willemijn van der Zwaard
Frank Kalshoven	Vinzenz Zieseimer
Wouter Koolmees	

Meedenkers

Bij het opstellen van dit toekomstbeeld hebben we in de periode tussen 2022 en 2025 kunnen rekenen op de waardevolle input van vele betrokkenen. Hieronder noemen we met dankbaarheid een groot aantal meedenkers die hun kennis, ervaring en ideeën hebben gedeeld. Hoewel we ons best hebben gedaan om iedereen te vermelden, zal de lijst onvolledig zijn. Ook aan hen die hier niet genoemd worden, spreken we onze waardering uit voor hun bijdrage.

Betül Albayrak	Marian Dobbe
Sacha Ausems	Wouter Dol
Riek Bakker	Erik Drenth
Ernst Hirsch Ballin	Maartje Duineveld
Otto Barten	Eric Edens
Cas Becker	Bart Eigeman
Fiona Beijdorff	Dick Emmer
Frank Bekkers	Mark Frequin
Rudy van Belkom	Renée Frissen
Peter Bennemeer	Sandor Gaastra
Rinda den Besten	Teun Gautier
Marinus Biemans	Carolien Gehrels
Peter Boelhouwer	Adriaan Geuze
Marlon Boeve	Arjen Gielen
Wimar Bolhuis	Annelieke van der Giessen
Geerten Boogaard	Leendert Gooijer
Pieter Boot	Tabo Goudswaard
Guus van Bork	Alain van de Haar
Rik Braams	Niels Hanskamp
Frank den Brok	Jaron Harambam
Wouter Brookman	Sarah Hardus
Peter Brouwer	Jessie Harms
Koen Bruning	Elsbeth van den Hazel
Wobine Buijs	Peter Heijkoop
Kathalijne Buitenweg	Sander Hilberink
Ojanne Chang	Johanna Hirscher
Ruud Cino	Paul Hofman
Victor Claerbout	Geertje van Hooijdonk
Margot Cooijmans	Marjolein ten Hoonte
Jacqueline Cramer	Annius Hoornstra
René Cuperus	Machteld Huber
Josette Daemen	Annelies Huygen
Daylam Dag	Marjolijn Jaarsma
Ties Dams	Matthijs Janssen
Gijs Dierckx	Jelle Jolles
Michelle van Dijk	Jaap Jongejan

Tim 'S Jongers
Margrite Kalverboer
Haseena Khodadin
Karsten Klein
Mirjam de Klerk
Kees Klomp
Saskia Kluit
Youri de Koomen
Henk Korvinus
Jannet Koster
Erwin van der Krabben
Monique Kremer
Egbert Lichtenberg
Marieke Liem
Thijs Lijster
Noa Lodeizen
Derk Loorbach
Nicole Maarsen
Randy Martens
Ramona van Marwijk
Anne Megens
Tom Middendorp
Eugène van Mierlo
Koen Migchelbrink
Marjolijn Olde Monnikhof
Irene Niessen
Peter Noordanus
Joan Nunnely
Jeroen van den Oever
Simon Otjes
Laetitia Ouillet
Ageeth Ouwehand
Mariëlle Ploumen
Egge van der Poel
Greet Prins
Munish Ramlal
Joep Rats
Anja Ringerwöle
Annemieke Roobeek
Michel van Schaik
Paul Schenderling
Arjen Schep

Martin Scholten
Fred Schoorl
Rian van de Schoot
Gert Jan Schotanus
Maaïke Schrijver
Barthold Schroot
Haroon Sheikh
Stijn Sieckelinck
Ina Sjerps
Geert van Soest
Jan-Maarten van Sonsbeek
Sanne Spiero
Liesbeth Spies
Nikki Sterkenburg
Boudewijn Steur
Tim Sweijs
Rens van Tilburg
Maxine Tillij
Veronique Timmerhuis
Mees van Tooren
Martijn Ubink
Jaap Uijlenbroek
Arjan Uilenreef
Dianda Veldman
Cristel van de Ven
Co Verdaas
Jort Verhage
Frederik Vermeesch
Jelle Verwer
Lobke Vlaming
Hans van der Vlist
Focco Vijselaar
Kimberley Wedage
Bert Wienen
Paul van der Wijk
Michiel van Willigen
Gerjoke Wilmink
Zeno Winkels
Maaïke Witteveen
Robert Zaal
Anna van Zoest

Woorden van dank

Het boek *Nederland 2040 - Een toekomstbeeld* is tot stand gekomen dankzij de steun, inspiratie en kritiek van velen. We danken alle partijen die ons het vertrouwen gaven dit boek te kunnen maken. We danken allereerst de denktankleden en de alumni van de denktank. De vele avonden die we vooral in Museum Sophiahof in Den Haag met elkaar hebben mogen doorbrengen, waren een groot genoegen. We hebben veel van elkaar geleerd tijdens deze denksessies. Het was prachtig om te zien hoe zulke verschillende mensen stap voor stap tot een gezamenlijk verhaal kwamen. Een bijzonder woord van dank hierbij aan Mariëtte Hamer voor het steeds weer meedenken over de aanpak en de voorbereiding van de bijeenkomsten.

Onze erkentelijkheid gaat verder uit naar de vele andere deskundigen die hebben meegedacht in denksessies of door concepten te becommentariëren. In het bijzonder willen we hierbij de volgende mensen uitlichten: Sandor Gaastra, Sarah Hardus, Derk Loorbach, Jan-Maarten van Sonsbeek, Jacqueline Cramer en alle leden van de elf denkteams in de eerste fase van ons project. Hartelijk dank voor jullie ideeën, kritiek en suggesties.

Onze denktank heeft ook geregeld kunnen en mogen sparren met leden en medewerkers van strategische adviesorganen en kennisinstellingen van de Rijksoverheid, zoals WRR, SER, PBL, SCP, CPB en CBS. Het was inspirerend en heeft ons verhaal versterkt. Dank hiervoor en hopelijk gaan we de samenwerking in de toekomst voortzetten. Hetzelfde geldt voor het SGO, het overleg van secretarissen-generaal van de ministeries, en de koepelorganisaties die zich hebben verenigd onder vlag van De Nieuwe Polder. Dank dat we af en toe bij jullie mochten aanschuiven om ideeën te toetsen en aan te scherpen. En fijn dat velen van jullie zich aansluiten bij de beweging van de denktank via de Stichting Nederland 2040.

Ook danken wij alle mensen en organisaties die de moeite hebben genomen te reageren tijdens de dialoofase in de tweede helft van 2023. In het bijzonder bedanken we alle gesprekpartners, zoals jongeren, studenten, gemeentebestuurders, koepelorganisaties, adviesorganen en alle respondenten van de enquête. Met specifieke dank aan alle jongeren die meedachten en de NJR voor het organiseren van de dialoogdiners.

Ook een woord van dank aan de vele mensen die reageerden op de artikelen die we tussentijds via LinkedIn publiceerden. We hebben tientallen reacties, commentaren en mails gehad op berichten en conceptstukken. En veel bruikbare suggesties en literatuurverwijzingen.

De betrokkenheid van deze grote groep enthousiaste professionals en anderszins geïnteresseerden bevestigde voor ons de relevantie van ons werk en geeft ons het vertrouwen dat we met dit boek kunnen bijdragen aan een brede beweging die een krachtiger, groener en menselijker Nederland als doel heeft. Onze nieuwe

partner Meute gaat hierbij helpen. We danken Meute voor hun bijdrage aan de lancering van dit boek en kijken uit naar de verdere samenwerking in de komende jaren.

We hadden dit boek niet kunnen maken en verspreiden zonder de denkkraft, daadkracht en hulp van vele collega's van De Argumentenfabriek en in het bijzonder Josefiën Meerevoort, Monique Willemse, Leonie Lous, Kees Wessels, Petra van de Goorbergh, Daan van den Berg, Maarten Gehem, Talitha Koek, Daniël Koudijs en Marieke van der Meer. De eindredactie was in de deskundige handen van Henk Bovekerk. Dank jullie allen! We hebben veel van jullie geleerd en we zijn trots op het boek dat we samen met jullie hebben mogen maken.

Tot slot willen we alle (voormalige) VNG'ers bedanken die hebben bijgedragen aan dit boek, in het bijzonder Karin Austmann, Anna Sturm, Nelleke Weltevrede, Suzanne Leijtens, Irma Verlaan, Chantal de Koster, Luuk Heijlman, Angela de Jong, Kevin Schapendonk, Rick Schukking, Esther Bunnik, Patricia Groenewoud, Michel van Schaik, Imane Tahiri, Freek Selen, Rienk Janssens, Steven Horsting, Jochem Huis in 't Veld, Irene ten Teije, Marion Veerbeek, Roxane Daniels, Carolin Röther, en Amanda Dijke.

Last but not least danken we Leonard Geluk, als initiatiefnemer, drager en inspirator van dit project. Leonard vormde samen met Mariëtte Hamer en Jan van Zanen het kernteam dat aan de wieg heeft gestaan van de Denktank Nederland 2040. We zijn dankbaar en trots dat we dit initiatief voor een krachtiger, groener en menselijker Nederland mede mogelijk hebben kunnen maken en kijken uit naar het vervolg.

Opgewekt voorwaarts!

Kees Kraaijeveld
Dries Bartelink
Sanne Roessingh

Eindnoten

Inleiding

1. Raad van State (2023), *Jaarverslag 2022*.
2. Willem Elsschot (1910), *Het huwelijk*.
3. Lex Hoogduin (2024), *Afscheidsrede - De onzekerheid van het bestaan en de wet van de potentiële verrassing*.
4. Hannah Arendt (1958), *The Human Condition*.
5. CPB (2024), *Kiezen voor later - Vier visies voor 2050*.
6. We hebben ons als denktank bij onze probleemanalyse gebaseerd op datgene waarover Nederlanders zich zorgen maken. We hebben hiervoor gebruikgemaakt van tal van opiniepeilingen en enquêtes. Denk hierbij in het bijzonder aan het onderzoek van het SCP, met name het langlopende onderzoek Burgerperspectieven, aan het onderzoek van CBS en TNO, het werk van Ipsos – I&O en aan het onderzoek van NL2025, Namens Nederland.

Deel 1. Prognose en urgentie

1. Mathijs Bouman (2024), “Nederland: van bijna de beste naar ‘best of the rest’”, in *Het Financieele Dagblad*.
2. CBS (2025), *Dashboard arbeidsmarkt*.
3. CBS (2022), *Enquête Sociale samenhang en welzijn*.
4. CBS (2022), *Steeds meer hoogopgeleiden in Nederland*.
5. CBS (2022), *Veiligheidsmonitor 2023*.
6. SCP (2023), *Burgerperspectieven*.
7. SCP (2024), *Nieuwe meetmethode CBS, SCP en Nibud brengt armoede scherper in beeld*.
8. SCP (2023), *Eigentijdse ongelijkheid*.
9. SER Jongerenplatform (2019), *Hoge verwachtingen*.
10. State of Youth NL (2025), *Een (t)huis, een toekomst*.
11. Raad van State (2024), *Rechtspraak over intern salderen wijzigt*.
12. SCP (2023), *Burgerperspectieven*.
13. SCP (2023), *Burgerperspectieven*.
14. SCP (2025), *Sociale en culturele ontwikkelingen 2025*.
15. We zijn als denktank geen representatieve afspiegeling van de Nederlandse samenleving. We hebben ons daarom, als gezegd, bij onze probleemanalyse gebaseerd op datgene waarover Nederlanders zich zorgen maken. We hebben hiervoor gebruikgemaakt van tal van opiniepeilingen en enquêtes. Denk hierbij in het bijzonder aan het onderzoek van het SCP, met name het langlopende onderzoek Burgerperspectieven, aan het onderzoek van TNO, het werk van Ipsos – I&O en aan het onderzoek van NL2025, Namens Nederland.
16. Mark Rutte (2024), *Speech at the Concert Noble*.
17. HCSS (2025), *Chaos, orde en machtspolitiek*.
18. Instituut Clingendael (2025), *Strategische monitor 2025-2030 - Geopolitiek changement op het wereldtoneel*; MSC (2024), *Lose-lose? Munich Security Report 2024*.
19. OECD (2018), *The Long View - Scenarios for the World Economy in 2060*.
20. OECD (2018), *The Long View - Scenarios for the World Economy in 2060*.
21. Clingendael Spectator (2020), *De gevolgen van Afrika's kolossale bevolkingsgroei*.
22. Verenigde Naties (2022), *World Population Prospects*.
23. SCP (2024), *Burgerperspectieven*.
24. MSC (2024), *Lose-lose? Munich Security Report 2024*.
25. Instituut Clingendael (2025), *Strategische monitor 2025-2030 - Geopolitiek changement op het wereldtoneel*; HCSS (2025), *Chaos, orde en machtspolitiek*.
26. Rob de Wijk (2024), *Het nieuwe IJzeren Gordijn - Hoe de machtspolitiek terugkeert in Europa*.
27. Instituut Clingendael (2024), *Separation Anxiety - How the Dutch See the United States, and the Implications for Dutch Foreign Policy*.
28. Anne Applebaum (2024), *Autocracy, Inc.*
29. SCP (2024), *Burgerperspectieven*.
30. Mario Draghi (2024), *EU Competitiveness - Looking Ahead*.
31. Mario Draghi (2024), *EU Competitiveness - Looking Ahead*.
32. Foreign Policy (2025), *The Speech That Stunned Europe, U.S. Vice President J.D. Vance's Remarks at the Munich Security Conference*.
33. Mario Draghi (2024), *EU Competitiveness - Looking Ahead*.
34. Europese Commissie (2025), *Readiness 2030*.
35. SCP (2025), *Burgerperspectieven*; Instituut Clingendael (2025), *Tussen hoop & vrees*.
36. NIDI/CBS (2020), *Bevolking 2050 in beeld - Drukker, diverser, dubbelgrijs*.
37. Het migratiesaldo (de immigratie minus de emigratie) was in 2023 137 duizend mensen. Er immigreerden 336 duizend mensen naar Nederland. Er emigreerden 198 duizend mensen. CBS (2024), *Asiel, migratie en integratie*.
38. Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), *Gematigde groei*.
39. Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), *Gematigde groei*.
40. Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), *Gematigde groei*.
41. Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), *Gematigde groei*.
42. Tim van Hattum (2022), *Only Planet - Klimaatgids voor de 21ste eeuw*.
43. CPB/PBL (2015), *Toekomstverkenning Welvaart en Leefomgeving*.

44. Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), *Gematigde groei*.
45. Ministerie van Financiën (2023), *Miljoenennota 2023*.
46. RIVM (2018), *Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2018*.
47. RIVM (2024), *Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2024*.
48. WRR (2021), *Kiezen voor houdbare zorg*.
49. Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), *Gematigde groei*.
50. RIVM (2018), *Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2018*.
51. Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), *Gematigde groei*.
52. Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), *Gematigde groei*.
53. Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), *Gematigde groei*.
54. WRR (2021), *Kiezen voor houdbare zorg*.
55. Rijksoverheid (2024), *De Staat van Volksgezondheid en Zorg*.
56. RIVM (2024), *Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2024*.
57. CBS (2024), *Gezonde levensverwachting - Inkomen en welvaart*.
58. Johannes Spinnewijn (2024), "Arme mensen verouderen sneller door hun omgeving", in *ESB*.
59. CBS (2024), *Gezondheidsenquête*.
60. CBS (2024), *Nederland in cijfers*.
61. Questionmark (2022), *Superlijst*.
62. Hans Dagevos en Geert Munnichs (2007), *De obesogene samenleving*.
63. Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (2018), *Nationaal Preventieakkoord*.
64. Trimbos (2023), *ScholierenMonitor - Middelengebruik scholieren*.
65. IVZ (2024), *Kerncijfers verslavingszorg*.
66. Luc Hagenars en Jochen Mierau (2024), "Stel als overheid grenzen aan verdienmodellen die de volksgezondheid schaden", in *ESB*.
67. RIVM (2023), *Cijfers en feiten - Sport en bewegen*.
68. RIVM (2022), *Impactvolle determinanten - Bewegen*.
69. RIVM, CBS, GGD GHOR (2022), *Gezondheidsmonitor*.
70. Alfred Kleinknecht (2024), "Productiviteitsmisere staat niet los van lonen en flexibel werk", in *ESB*.
71. Aanjaagteam Bescherming Arbeidsmigranten (2020), *Geen tweederangsburgers*.
72. Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), *Gematigde groei*.
73. De Midden- en Oost-Europese landen (ook MOE-landen genoemd) zijn de landen die sinds 2004 zijn toegetreden tot de Europese Unie. Het gaat om Polen, Hongarije, Tsjechië, Slowakije, Slovenië, Estland, Letland, Litouwen, Roemenië, Bulgarije en Kroatië. Bron: CBS (2015), *MOE-landers*.
74. Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), *Gematigde groei*.
75. Mario Draghi (2024), *EU Competitiveness - Looking Ahead*.
76. Sandor Gaastra (2025), "Stimuleren productiviteit peloton verhoogt welvaart én beperkt herverdeling", in *ESB*.
77. WRR (2019), *Voorbereiden op digitale ontwrichting*.
78. Draghi heeft het in zijn rapport over percentages van 75 tot 90 procent van de productie, afhankelijk van het type microchip. Mario Draghi (2024), *EU Competitiveness - Looking Ahead*.
79. Haroon Sheikh (2024), *Atlas van de digitale wereld*.
80. In 2024 had WhatsApp 13,4 miljoen gebruikers, Facebook 10,1 miljoen, Youtube 10,1 miljoen, Instagram 8 miljoen, LinkedIn 5,5 miljoen, TikTok 4 miljoen, SnapChat 3,8 miljoen en X 1,4 miljoen gebruikers. Newcom (2024), *Nationale social media onderzoek*.
81. Newcom (2024), *Nationale social media onderzoek*.
82. WRR (2024), *Aandacht voor media*.
83. Jan Fred van Wijnen & Sandra Olsthoorn (2024), "Regeringsadviseur Haroon Sheikh: 'Trump kan zomaar ons internet uitzetten. Dan komt alles tot stilstand'", In: *Het Financieele Dagblad*.
84. Commissie Borstlap (2020), *In wat voor een land willen wij werken*.
85. OECD (2018), *The Long View - Scenarios for the World Economy in 2060*.
86. De broeikasgasuitstoot van Nederland daalt al jaren in verhouding tot de grootte van onze economie. Maar de uitstoot benodigd voor onze consumptie daalt niet. Nederland heeft deze uitstoot als het ware 'uitbesteed' aan producerende landen, zoals China. CPB (2020), *CO₂-heffing en verplaatsing*.
87. Het wereldwijde broeikasgasuitstootrecord steeg in 2023 naar ruim 57 miljard ton. UNEP (2024), *Emissions Gap Report 2024*.
88. Zie bijvoorbeeld onderzoek van TNO, van SCP en de enquête Namens Nederland.
89. CBS, PBL, RIVM, Wageningen UR (2013), *Compendium voor de leefomgeving*.
90. CBS, PBL, RIVM, Wageningen UR (2024), *Compendium voor de leefomgeving*.
91. CBS (2024), *Populaties dagvlinders meer dan gehalveerd sinds 1992*.
92. CBS, PBL, RIVM, Wageningen UR (2024), *Compendium voor de leefomgeving*.
93. CBS, PBL, RIVM, Wageningen UR (2024), *Compendium voor de leefomgeving*.
94. Sweco (2024), *Tekort aan groen in Nederlandse steden*.
95. Sweco (2024), *Tekort aan groen in Nederlandse steden*.
96. OECD (2019), *Global Material Resources Outlook to 2060*.
97. CBS (2024), *Landbouw - Output goederen en diensten, nationale rekeningen*.
98. Adviescollege Stikstofproblematiek (2020), *Niet alles kan overal*.

99. CBS (2024), *Landbouw - Output goederen en diensten, nationale rekeningen*.
100. Adviescollege Stikstofproblematiek (2020), *Niet alles kan overal*.
101. Rijksoverheid (2023), *Klimaatwet*.
102. PBL (2024), *Klimaat en Energieverkenning*.
103. Europese Commissie (2000), *Richtlijn KRW 2000/60/EG*.
104. PBL, KNMI (2015), *Klimaatverandering - Samenvatting vijfde PCC-assessment*.
105. Staatscommissie Parlementair Stelsel (2018), *Lage drempels, hoge dijken* en Josse de Voogd & René Cuperus (2021), *Atlas van afgehaakt Nederland*.
106. SCP (2023), *Eigentijdse ongelijkheid*. Volgens het SCP behoort 1 op de 6 Nederlanders tot de laagste klassen (het precariaat en de onzekere werkenden). Deze mensen hebben relatief weinig geld, weinig contacten en weinig andere hulpbronnen. Ze zijn veel minder tevreden met hun leven dan de rest van Nederland, zijn minder gezond, minder maatschappelijk betrokken en gaan minder vaak stemmen.
107. SCP (2021), *Samen of gescheiden naar school*.
108. SCP (2023), *Burgerperspectieven*.
109. SCP (2022), *Gevestigd maar niet thuis*.
110. Rli, ROB en RVS (2023), *Elke regio telt!*
111. WRR (2024), *Nederland in een fragmenterende wereldorde*.
112. CBS (2024), *Ervaren discriminatie in Nederland*.
113. SCP (2024), *Burgerperspectieven*.
114. I&O (2023), *Onderzoek seksueel grensoverschrijdend gedrag*.
115. SCP (2023), *Burgerperspectieven*.
116. Martin Wolf (2023), *The Crisis of Democratic Capitalism*.
117. Anne Applebaum (2024), *Autocracy, Inc.*
118. Staatscommissie Parlementair Stelsel (2018), *Lage drempels, hoge dijken*.
119. Rob de Wijk (2024), *Het nieuwe IJzeren Gordijn - Hoe de machtspolitiek terugkeert in Europa*.
120. IPE (2023), *Het einde van de toeslagen*; IPE (2025), *Eerlijker en eenvoudiger armoedebeleid*.
121. Rijksoverheid (2024), *Dienst Toeslagen attendeert 150.000 huishoudens op mogelijk recht op zorgtoeslag*.
122. Rijksoverheid (2024), *Dienst Toeslagen attendeert 150.000 huishoudens op mogelijk recht op zorgtoeslag*.
123. Ministerie van Financiën (2022), *Licht uit, spot aan – IBO vermogensverdeling*.
124. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties/ICTU (2023), *Staat van de Uitvoering 2022*.
125. Ministerie van Financiën (2020), *Eenvoud of maatwerk - Alternatieven voor het bestaande toeslagenstelsel - IBO toeslagen deelonderzoek 2*.
126. Pieter Omtzigt (2023), *Thorbeckelezing*.
127. Frank Kalshoven en Majelle Verbraak (2018), *Wat veroorzaakt overheidsfalen? Naar een rijker beeld van overheidshandelen*.
128. Glokaal is een samentrekking van globaal en lokaal. Glokalisering betekent dat globalisering en lokalisering gelijktijdig spelen. Zie over glokalisering en de juiste schaal ook: Rien Fraanje (2019), *Het Rijk als het nieuwe middenbestuur* en Benjamin Barber (2013), *If Mayors Ruled the World - Dysfunctional Nations, Rising Cities*.
129. PISA (2022), *Resultaten PISA-2022 in vogelvlucht*.
130. Ministerie van Financiën (2024), *Op grond kun je bouwen - IBO woningbouw en grond*.
131. Ministerie van Financiën (2022), *Licht uit, spot aan - IBO vermogensverdeling*.
132. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties/ICTU (2023), *Staat van de Uitvoering 2022*.
133. Veerbeek, J., Van den Ven, C., & Woutersen, E. (2023). *Lege glazen torens. De Groene Amsterdammer*.
134. Arre Zuurmond (2024), *Brief aan de nieuwe Staatssecretaris voor Digitalisering*.
135. Arre Zuurmond (2024), *Brief aan de nieuwe Staatssecretaris voor Digitalisering*.
136. We benadrukken hierbij nogmaals dat de zes beweegredenen zijn gebaseerd op hetgeen waarover Nederlanders zich nu het meest zorgen maken. We hebben hiervoor gebruik gemaakt van tal van opiniepeilingen en enquêtes. Denk hierbij in het bijzonder aan het onderzoek van het SCP, met name het langlopende onderzoek Burgerperspectieven, aan het onderzoek van TNO, het werk van Ipsos – I&O en aan de enquête van NL2025, Namens Nederland.

Deel 2. Toekomstbeeld

1. SCP (2019), *Denkend aan Nederland*.
2. “In een vrij staatsbestel is het eenieder toegestaan te denken wat hij wil en te zeggen wat hij denkt.” Spinoza (1670), *Theologische politiek traktaat*.
3. Vrijheid van religie bestaat officieel sinds de Bataafse Republiek. In 1796 werd de godsdienstvrijheid wettelijk vastgelegd.
4. In 2022 rekende 43 procent van de bevolking zich tot een religie of levensbeschouwelijke groepering. De afname van de religieuze betrokkenheid is een langjarige trend. CBS (2023), *Religieuze betrokkenheid in Nederland*.

5. Deze leus weerspiegelt het idee van de paradox van tolerantie van de filosoof Karl Popper. Om een tolerante samenleving te behouden, moet men intolerantie jegens intolerantie tonen. Karl Popper (1945), *The Open Society and Its Enemies*.
6. Zowel euthanasie en abortus zijn in Nederland verboden volgens het wetboek van strafrecht (artikel 293 en 296). Artsen zijn daarvan onder voorwaarden uitgezonderd.
7. 86 procent van de Nederlandse bevolking boven de 25 jaar vindt dat een vrouw zelf moet kunnen kiezen of abortus wil. Rutgers (2023), *Monitor seksuele gezondheid*.
8. Jheronimus Bosch (15de eeuw), *De zeven hoofdzonden*.
9. Sam Harris (2010), *The Moral Landscape*.
10. Thomas Hobbes (1651), *Leviathan*.
11. Kees Kraaijeveld et al (2021), *Mentale vooruitgang*.
12. Dit is ook in de jaren twintig al decennia de diepe wens van de Nederlander: meer saamhorigheid en maatschappelijke betrokkenheid. SCP (2024), *Burgerperspectieven*.
13. Peter Kanne (2024), "Genotzuchtige Nederlander raakt slaapwandeland achterop in de wereld", In *De Volkskrant*.
14. CBS (2024), *Werkzame beroepsbevolking*.
15. CBS (2024), *Vakanties van Nederlanders*.
16. Joep Leerssen (2019), *Nationale identiteit als perpetuum mobile - Identiteitsbesef in permanente wording*.
17. SCP (2024), *Burgerperspectieven*.
18. Albert Camus en Bas Heijne (2024), *Een hogere liefde - Brieven aan een Duitse vriend*.
19. Rli, ROB en RVS (2023), *Elke regio telt!*
20. CPB/PBL (2015), *Toekomstverkenning Welvaart en Leefomgeving*.
21. Ministerie van Financiën (2024), *Rijksbegroting* en CBP (2025), *Centraal Economisch Plan 2025*, extrapolatie door de Denktank Nederland 2040.
22. Jan Rotmans (2021), *Omarm de chaos*.
23. Barbara Baarsma (2022), *Groene groei*.
24. Dit is ook de wens van het burgerpanel van het SCP. Als er al economische groei moet plaatsvinden, en dat moet, dan moet het groei zijn binnen de planetaire grenzen. SCP (2025), *Meedoen in de samenleving van 2050*.
25. SER (2024) *Perspectief op brede welvaart in 2040*.
26. SCP (2025), *Meedoen in de samenleving van 2050*.
27. Mario Draghi (2024), *EU Competitiveness - Looking Ahead*.
28. College van Rijksadviseurs (2024), *De economie van de toekomst begint bij de delta*.
29. Wetenschappelijke Klimaatraad (2024), *Boeren in een veranderend klimaat*.
30. In 2030 heeft Nederland een jaarlijks productievermogen van 4 GW groene waterstof, in 2040 is dit 15-20 GW. Rijksoverheid (2019), *Klimaatakkoord*.
31. College van Rijksadviseurs (2024), *De economie van de toekomst begint bij de delta*.
32. Europese Commissie (2025), *Clean Industrial Deal*.
33. SER (2021), *Reshoring*.
34. Europese Commissie (2025), *Clean Industrial Deal*.
35. Mario Draghi (2024), *EU Competitiveness - Looking Ahead*.
36. Europese Commissie (2024), *European Chips Act*.
37. Europese Commissie (2024), *EDF Work Program*.
38. Brainport Development (2023), *Strategische agenda Brainport*.
39. VNO-NCW (2022), *Ondernemen voor brede welvaart*.
40. Europese Commissie (2025), *Clean Industrial Deal*.
41. VNO-NCW (2022), *Ondernemen voor brede welvaart*.
42. Amsterdam is halverwege de jaren twintig gekozen als een van de acht locaties waar in Europa kwantumcomputers worden gebouwd.
43. Dit is mede het resultaat van het Twentse Starbatch-project waarin batterijontwikkelaar Exergy Storage samenwerkt met zoutbedrijf Nobian, de Universiteit Twente en innovatieplatform. Zie Institute for Sustainable Process Technology (2024). *STARBATCHE - Sodium Tetra chloro Aluminate Recyclable BATTERY CHEMICALS*.
44. VNO-NCW (2022), *Ondernemen voor brede welvaart*.
45. Evoluerende standaarden waren eind vorige eeuw in Japan al goed gebruik, als onderdeel van de beroemde Kaizen-filosofie.
46. Ter vergelijking: gemiddeld groeide het aantal werknemers in zorg en welzijn tussen 2016 en 2022 met 2,8 procent per jaar. Ministerie van VWS (2024), *Prognosemodel Zorg en Welzijn*.
47. World Economic Forum (2025), *Jobs Outlook - The Future of Jobs Report 2025*.
48. Denkwerk (2025), *Kiezen én delen - Werken en investeren voor morgen met een contract voor de toekomst*.
49. Denkwerk (2025), *Kiezen én delen - Werken en investeren voor morgen met een contract voor de toekomst*.
50. Platform de Toekomst van Arbeid (2020), *Investeren in mensen*.
51. Dit is een majeure verandering ten opzichte van 2025. Toen combineerden burgers nog een hoog wantrouwen in de prestaties van de overheid met hele hoge verwachtingen van wat de overheid allemaal moest gaan regelen. Zie SCP (2025), *Meedoen in de samenleving van 2050*.
52. CBS (2023), *Aantal landbouwbedrijven*.
53. Denkwerk (2023), *Nederland in beweging - Een toekomstvisie en beleidsprioriteiten*.
54. Focco Vijselaar (2025), *Krapte op arbeidsmarkt kent geen binaire oplossing*.

55. Nationale Ombudsman (2019). *Behoorlijkheidswijzer*.
56. Kenniscentrum voor beleid en regelgeving (2024). *Beleidskompas*.
57. CPB (2019), *Arbeidsparticipatie en gewerkte uren tot en met 2060*.
58. CBS (2024), *Werkzame beroepsbevolking*.
59. IPE (2023), *Het einde van de toeslagen*.
60. De Argumentenfabriek (2023). *De betere loonstrook*.
61. Platform de Toekomst van Arbeid (2020), *Investeren in mensen*.
62. WRR (2020), *Het betere werk - De nieuwe maatschappelijke opdracht*.
63. Commissie Borstlap (2020), *In wat voor een land willen wij werken*.
64. Platform de Toekomst van Arbeid (2020), *Investeren in mensen*.
65. Aanjaagteam Bescherming Arbeidsmigranten (2020), *Geen tweederangsburgers*.
66. Commissie Borstlap (2020), *In wat voor een land willen wij werken*.
67. European Migration Network (2022), *Skills Mobility Partnerships*.
68. SER (2024) *Perspectief op brede welvaart in 2040*.
69. Platform de Toekomst van Arbeid (2020), *Investeren in mensen*.
70. Rathenau Instituut (2024), *R&D-investeringen in internationaal perspectief*.
71. CPB (2025), *Centraal Economisch Plan 2025*.
72. DNB (2024), *Groei economie minder vanzelfsprekend bij vergrijzing*.
73. Zie <https://forandringsfabrieken.no/> voor het Noorse voorbeeld.
74. Erik Scherder (2022), *Oud worden, jong blijven - Waarom moeite doen loont*.
75. Erik Scherder (2022), *Oud worden, jong blijven - Waarom moeite doen loont*.
76. VN-kinderrechtencomité (2001), *Comment nr. 1*.
77. James Heckman (2012), *Invest in Early Childhood Development*.
78. Jason Bretzmann (2013), *Flipping 2.0*.
79. Mark Rutte (2024), *Speech at the Concert Noble*.
80. Peter Kanne (2024), “*Genotzuchtige Nederlander raakt slaapwandeland achterop in de wereld*” In *De Volkskrant*.
81. Sauli Niinistö (2024). *Safer Together - Strengthening Europe’s Civilian and Military Preparedness and Readiness*.
82. WRR (2023). *Grip - Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle*.
83. Rob de Wijk (2024), *Het nieuwe IJzeren Gordijn - Hoe de machtspolitiek terugkeert in Europa*.
84. Sauli Niinistö (2024). *Safer Together - Strengthening Europe’s Civilian and Military Preparedness and Readiness*.
85. Cyber Security Raad (2023), *Adviesbrief over de Nederlandse cybersecuritystrategie*.
86. Rijksoverheid (2024), *Kennisportaal Klimaatadaptatie*.
87. Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat (2021), *Deltaplan Zoetwater*.
88. Sauli Niinistö (2024). *Safer Together - Strengthening Europe’s Civilian and Military Preparedness and Readiness*.
89. WRR (2024), *Nederland in een fragmenterende wereldorde*.
90. De opkomstplicht is in 1997 opgeschort, maar niet afgeschaft.
91. In 2040 hebben we jaarlijks circa 200 duizend 18-jarigen, schat het CBS (2024), *Kernprognose 2024-2070*. De helft daarvan kiest voor de militaire dienstplicht, de andere helft voor de maatschappelijke dienstplicht. Van die 100 duizend 18-jarigen wordt een derde geschikt bevonden. Dat zijn dus 33 duizend mensen per jaar. Wie wordt afgekeurd gaat de maatschappelijke dienstplicht doen.
92. Europese Commissie (2025), *Press Statement ReArm Europe*.
93. Europese Commissie (2024), *European Defence Industrial Development Programme (EDIDP)*.
94. NAVO (2024), *NATO Integrated Air and Missile Defense*.
95. Duitsland heeft hiervoor al in september 2023 een eerste stap gezet door voor bijna 4 miljard euro te investeren in de Israëlische Arrow 3-raketten. Zie Reuters (2023). *Germany releases funds for Israel’s Arrow-3 missiles in planned 4-billion-euro deal*.
96. IMF (2024). *Industrial Policy in Europe - A Single Market Perspective*.
97. Conclave. (2024). *Europe 2040 - Tomorrow is today*.
98. Mario Draghi (2024), *The Future of European Competitiveness - Part B | In-depth Analysis and Recommendations*.
99. Bertelsmann Stiftung (2015), *A Fair Deal on Talent*.
100. Verenigde Naties (2016), *The Global Compact*.
101. European Migration Network (2022), *Skills Mobility Partnerships*.
102. Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), *Gematigde groei*.
103. Conclave (2024). *Europe 2040 - Tomorrow is today*.
104. Frontex (2024), *The Strategic Risk Analysis 2024*.
105. Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), *Gematigde groei*.
106. Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), *Gematigde groei*.
107. Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), *Gematigde groei*.
108. Het budget hiervoor is vastgeprikt op 0,7 procent van ons nationaal inkomen.
109. De Association of Southeast Asian Nations (Asean) richt zich op economische integratie, politieke samenwerking en stabiliteit in Zuidoost-Azië en bestaat uit de volgende landen: Brunei, Cambodja, Filipijnen, Indonesië, Laos, Maleisië, Myanmar, Singapore, Thailand en Vietnam.
110. Niet voor niets staat in de grondwet onder art. 22 dat ‘de bevordering van voldoende woongelegenheden’ voorwerp van zorg der overheid is.
111. Ministerie van Financiën (2025), *Schakelen naar de toekomst – IBO over bekostiging elektriciteitsinfrastructuur*.

112. Rli (2020), *Verzet de wissel - Naar beter internationaal reizigersvervoer per trein*. Roger van Boxtel & Pieter Elbers (2018). *Geef het spoor vleugels*.
113. Ministerie van Defensie (2025), *Nieuwe luchtruim-indeling - Meer ruimte om te werken aan gevechtsgereedheid*.
114. Rli, ROB en RVS (2023). *Elke regio telt!*
115. Deutsche Bahn (2023), *Metropolitan Network - A Strong European Railway for an Ever Closer Union*.
116. Minder bureaucratie is ook een rode draad in alle wensbeelden die het SCP mede met behulp van een burgerpanel in 2025 ontwikkelde. Zie SCP (2025), *Meedoen in de samenleving van 2050*.
117. Barbara Baarsma (2025), "Grotere publieke sector vertekent productiviteitsvergelijking met VS", in ESB.
118. Sijbren Cnossen en Bas Jacobs (red.) (2019), *Ontwerp voor een beter belastingstelsel*.
119. Commissie Borstlap (2020), *In wat voor een land willen wij werken?*
120. Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat (2023), *Beleidsevaluatie MIA\Vamil*.
121. Ministerie van Financiën (2023), *Ambtelijk rapport Aanpak fiscale regelingen*.
122. Sijbren Cnossen (2019), *Modernisering van de btw*.
123. ABDTOPConsult (2023), *Normeren en beprijzen van stikstofemissies*.
124. Ex'tax (2021), *Deltaplan Belastingen voor een Circulaire en Sociale Economie*.
125. De zogeheten 'marginale druk' (het percentage van een extra verdiende euro dat opgaat aan belastingen en premies) loopt nu glad, dankzij het afschaffen van de toeslagen en de heffingskortingen en de introductie van het garantie-inkomen.
126. Deze ontwikkeling is in lijn met de wensbeelden van het burgerpanel van het SCP. Zie SCP (2025), *Meedoen in de samenleving van 2050*.
127. CBS (2025). *Statline Overheidsfinanciën Kerncijfers 1995-2023*.
128. CPB (2023). *De Nederlandse economie in historisch perspectief - Inkomsten en uitgaven van de overheid*.
129. Mario Draghi (2024). *The Future of European Competitiveness*.
130. CPB (2023). *De Nederlandse economie in historisch perspectief - Inkomsten en uitgaven van de overheid*.
131. Mario Draghi (2024). *The Future of European Competitiveness*.
132. Mariana Mazzucato (2021), *Mission Economy - A Moonshot Guide to Changing Capitalism*.
133. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2024), *Voorontwerp Nota Ruimte*.
134. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2024), *Voorontwerp Nota Ruimte*.
135. De ontwikkeling van de metropoolregio Eindhoven is een voorbeeld van hoe een regio op basis van een onderscheidend economisch profiel een grote toegevoegde waarde kan krijgen.
136. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2024), *Voorontwerp Nota Ruimte*.
137. PBL/CBS (2022), *Regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2022-2050*.
138. TU Delft (2024), *Ruimte voor wonen - Naar een integrale aanpak van de Nederlandse woonopgave*.
139. Europees Parlement (2023), *Verordening 2023/851*.
140. Tim van Hattum (2022), *Only Planet - Klimaatgids voor de 21ste eeuw*.
141. Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (2024), *Primos-prognose 2024*.
142. CBS (2025), *Voorraad woningen en niet-woningen*.
143. ING Research (2025), *Woningbouw trekt weer aan in 2025*.
144. Rijksoverheid (2023). *Nationaal Programma Circulaire Economie 2023-2030*.
145. Tim van Hattum (2022), *Only Planet - Klimaatgids voor de 21ste eeuw*.
146. Halverwege de jaren twintig was ongeveer een derde van de woningvoorraad goed genoeg geïsoleerd. Dat waren toen drie miljoen woningen. De nieuwbouw in de afgelopen 15 jaar, ruim 1,3 miljoen woningen, voldoet allemaal aan de isolatiestandaarden. Daarnaast hebben we dus nog 650 duizend bestaande woningen goed weten te isoleren.
147. Directorate-General for Energy (2024), *Energy Performance of Buildings Directive IV*.
148. Ministerie van Financiën (2024), *Op grond kun je bouwen - IBO woningbouw en grond*.
149. Ministerie van Financiën (2024), *Op grond kun je bouwen - IBO woningbouw en grond*.
150. TU Delft (2024), *Ruimte voor wonen - Naar een integrale aanpak van de Nederlandse woonopgave*.
151. Ministerie van Financiën (2024), *Op grond kun je bouwen - IBO woningbouw en grond*.
152. Verwachte groei van het aantal huishoudens tot 2039 was halverwege de jaren twintig 886 duizend. Doelstelling voor extra te realiseren huizen was 1,1 miljoen huizen. Zie Volkshuisvesting Nederland (2024), *Berekening bouwopgave*.
153. Het aantal vierkante meters dat we gemiddeld per persoon gebruiken is de afgelopen vijftien jaar gedaald van 53 naar 43 vierkante meter per persoon.
154. IEA (2024), *World Energy Outlook 2024*.

155. Minder consumeren in een groeiende economie is per definitie onmogelijk. De economische groei als uitgedrukt in het bruto nationaal product (BNP) wordt in de nationale rekeningen weergegeven als de som van alle productie, maar ook als de som van alle consumptie. Dit zijn twee zijden van dezelfde medaille. Zie Frank Kalshoven (2014), *Groeiland - Helder denken over economische bloei in Nederland*.
156. EURACTIV (2022), *Digital Product Passports Become the Norm in EU's Green Economy Plan*.
157. Milieu Centraal (2025), *Keurmerkenwijzer*.
158. Elektrificatie leidt doorgaans tot minder energiegebruik, bijvoorbeeld omdat elektrische aangedreven apparaten relatief energiezuiniger zijn dan apparaten met een brandstofmotor.
159. Ex'tax (2021), *Deltaplan Belastingen voor een Circulaire en Sociale Economie*.
160. Systemiq (2020), *Breaking the Plastic Wave*.
161. HOP (2015), *Pour une Société Sans Obsolescence Programmée*.
162. Zie PBL (2024), *Monitoring van circulariteitsstrategieën* voor een manier om economische activiteiten die tot de circulaire economie behoren te identificeren en te classificeren aan de hand van de zogenaamde circulariteitsladder (ook wel R-ladder genoemd).
163. Rijksoverheid (2023), *Nationaal Programma Circulaire Economie 2023-2030*.
164. Expertteam Energiesysteem (2023), *Outlook Energiesysteem 2050*.
165. Ministerie van Klimaat en Groene Groei (2024), *Stand van zaken van de nieuw te bouwen kerncentrales*.
166. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2024), *Voorontwerp Nota Ruimte*.
167. Remkes (2022), *Wat wel kan - Uit de impasse en een aanzet voor perspectief*.
168. Remkes (2022), *Wat wel kan - Uit de impasse en een aanzet voor perspectief*.
169. Remkes (2022), *Wat wel kan - Uit de impasse en een aanzet voor perspectief*.
170. Het aantal boerenbedrijven halveert elke 25 jaar. Zie CBS (2024), *Landbouw - Gewassen, dieren en grondgebruik naar hoofdbedrijfstype, regio*.
171. PBL (2012), *Welke veestapel past in Nederland?*
172. PBL (2012), *Welke veestapel past in Nederland?*
173. PBL (2012), *Welke veestapel past in Nederland?*
174. Regeneratieve landbouw is een landbouwmethode gericht op het herstellen en verbeteren van de bodemgezondheid, biodiversiteit en ecosystemen.
175. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2024), *Voorontwerp Nota Ruimte*.
176. Rijksoverheid (2011), *Wet van 19 mei 2011, houdende een integraal kader voor regels over gehouden dieren en daaraan gerelateerde onderwerpen (Wet dieren)*.
177. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2024), *Voorontwerp Nota Ruimte*.
178. Het doel was in 2025 om in 2030 15% van het landbouwareaal voor biologische landbouw te gebruiken. Zie Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (2022), *Actieplan Groei van biologische productie en consumptie*.
179. Het streven was 2040.
180. In de *Scenariostudie perspectief voor ontwikkelrichtingen Nederlandse landbouw in 2050* gaat de WUR (2020) in haar referentiescenario 2050 uit van een afname van het landbouwareaal met 0,3% per jaar op basis van autonome ontwikkelingen. Dit komt neer op een afname van het aandeel landbouw van 66 procent in 2017 naar 62 procent in 2040.
181. Denkwerk (2023), *Nederland in beweging - Een toekomstvisie en beleidsprioriteiten*.
182. PBL (2023), *Ruimtelijke verkenning 2023 - Vier scenario's voor de inrichting van Nederland in 2050*. Zie scenario's Mondiaal Ondernemend en Groen Land.
183. PBL (2023), *Ruimtelijke verkenning 2023 - Vier scenario's voor de inrichting van Nederland in 2050*. Zie scenario Regionaal Geworteld.
184. PBL (2023), *Ruimtelijke verkenning 2023 - Vier scenario's voor de inrichting van Nederland in 2050*. Zie alle scenario's.
185. Denkwerk (2023), *Nederland in beweging - Een toekomstvisie en beleidsprioriteiten*.
186. Rijksoverheid (2022), *Programma Novex*.
187. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2024), *Voorontwerp Nota Ruimte*.
188. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2024), *Voorontwerp Nota Ruimte*.
189. Rijksoverheid (2023), *Ontwerp Nationaal Programma Landelijk Gebied*.
190. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2024), *Voorontwerp Nota Ruimte*.
191. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2024), *Voorontwerp Nota Ruimte*.
192. Tim van Hattum (2022), *Only Planet - Klimaatgids voor de 21ste eeuw*.
193. Wageningen University & Research (2019), *Een natuurlijker toekomst voor Nederland in 2120*.
194. Dit is al decennia een diep gekoesterde wens van de meerderheid van de Nederlanders. Zie SCP (2024), *Burgerperspectieven*.
195. In de jaren twintig sprak men in goed Nederlands van 'Health in all policies' (HiAP).
196. Lynn Berger (2023), *Ik werk al (ik krijg er alleen niet voor betaald)*.

197. Raad Volksgezondheid & Samenleving (2020), *De derde levensfase - Het geschenk van de eeuw*.
198. TU Delft (2024), *Ruimte voor wonen - Naar een integrale aanpak van de Nederlandse woonopgave*.
199. WRR (2023), *Onzekerheid, maatschappelijk onbehagen en persoonlijke controle*.
200. Milton Friedman (1962), *Capitalism and Freedom*.
201. Barbara Baarsma en Bastiaan Starink (2025), *Over de voor- en nadelen van een negatieve inkomstenbelasting - Sleutel tot een rechtvaardig, effectief en efficiënt belastingstelsel*.
202. J.J.M. Jansen (2024), "Zijn we toe aan een negatieve inkomstenbelasting?", in *MBB Belasting Beschouwingen*.
203. Barbara Baarsma & Bastiaan Starink (2025), *Over de voor- en nadelen van een negatieve inkomstenbelasting - Sleutel tot een rechtvaardig, effectief en efficiënt belastingstelsel*.
204. Kees Kraaijeveld, Daan van den Berg en Joep Verbugt (2022), *Mentale vooruitgang van gezinnen*.
205. Beweging van Nul (2000), *Op de groei*.
206. Beweging van Nul (2000), *Op de groei*.
207. Beweging van Nul (2000), *Op de groei*.
208. Beweging van Nul (2000), *Op de groei*.
209. VNO-NCW (2021), *Ondernemen voor brede welvaart - Naar nieuw Rijnlants samenspel*.
210. RVS (2023), *Op onze gezondheid*.
211. RVS (2020), *Gezondheidsverschillen voorbij*.
212. VNG (2023), *Essay Bestaanszekerheid als belofte*.
213. Het gaat om 0,9 procent van de kinderen in 2040. In 2025 was dat nog 3,6 procent. CBS (2025), *Armoede en schulden*.
214. IPE (2025), *Eerlijker en eenvoudiger armoedebelaid*.
215. Rli, ROB en RVS (2023), *Elke regio telt!*
216. WRR (2017), *Weten is nog geen doen - Een realistisch perspectief op redzaamheid*.
217. Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), *Gematigde groei*.
218. Rli, ROB en RVS (2023), *Elke regio telt!*
219. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2017). *Weten is nog geen doen - Een realistisch perspectief op redzaamheid*.
220. SCP (2023), *Eigentijdse ongelijkheid*.
221. CBS (2024), *Inkomensongelijkheid in Nederland ruim onder het EU-gemiddelde*.
222. Wilco Dekker (2025). *Vermogenskloof nog groter dan gedacht, stelt econoom: 'Rijkste 1 procent heeft 30 procent in handen'*. In de Volkskrant.
223. CBS (2025). *56 procent vermogen in handen van 10 procent huishoudens*.
224. Tweede Kamer (2024), *Motie Krul c.s. inzake het treffen van voorbereidingen voor een staatscommissie die onderzoek doet naar en met voorstellen komt voor een toekomstbestendige en weerbare inrichting van het zorgstelsel in Nederland*.
225. J. Michael McGinnis, Pamela Williams-Russo & James Knickman (2002), *The Case for More Active Policy Attention to Health Promotion*.
226. NTVG (2023), *Taboes en belangen*.
227. Jim van Os (2022), *Wat is het ecosysteem mentale gezondheid?*.
228. ZonMw (2023), *Vierde evaluatie Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding*.
229. WRR (2021), *Kiezen voor houdbare zorg - Mensen, middelen en maatschappelijk draagvlak*.
230. WRR (2021), *Kiezen voor houdbare zorg - Mensen, middelen en maatschappelijk draagvlak*.
231. NTVG (2023), *Taboes en belangen*.
232. Staatscommissie Rechtsstaat (2024), *De gebroken belofte van de rechtsstaat - Tien verbetervoorstellen met oog voor de burger*.
233. Veel animo hiervoor in burgerpanel SCP, in het bijzonder voor vertrouwen. Zie SCP (2025), *Meedoen in de samenleving van 2050*.
234. WRR (2017), *Weten is nog geen doen - Een realistisch perspectief op redzaamheid*.
235. Staatscommissie Rechtsstaat (2024), *De gebroken belofte van de rechtsstaat - Tien verbetervoorstellen met oog voor de burger*.
236. Staatscommissie Rechtsstaat (2024), *De gebroken belofte van de rechtsstaat - Tien verbetervoorstellen met oog voor de burger*.
237. 'Waargenomen procedurele rechtvaardigheid', dat is waar het om draait. Kees van den Bos (2023), *Elkaar eerlijk behandelen*.
238. Herman Tjeenk Willink (2018). *Groter denken, kleiner doen*.
239. Staatscommissie Rechtsstaat (2024), *De gebroken belofte van de rechtsstaat - Tien verbetervoorstellen met oog voor de burger*.
240. Herman Tjeenk Willink (2018). *Groter denken, kleiner doen*.
241. Dit is ook de wens van het burgerpanel van het SCP. Zie SCP (2025), *Meedoen in de samenleving van 2050*.
242. Herman Tjeenk Willink (2018). *Groter denken, kleiner doen*.
243. Joris Backer (2024). *Over de democratie in Nederland*.
244. Staatscommissie Parlementair Stelsel (2018), *Lage drempels, hoge dijken*.
245. Staatscommissie Rechtsstaat (2024), *De gebroken belofte van de rechtsstaat - Tien verbetervoorstellen met oog voor de burger*.
246. SCP (2025), *Sociale en culturele ontwikkelingen 2025*.
247. CBS (2024), *Vrijwilligerswerk in 2023 terug op niveau van voor corona*.
248. Spinoza benadrukte al de noodzaak van rationeel denken, vrijheid en eigen verantwoordelijkheid als basis voor een stabiele en rechtvaardige democratische samenleving. Spinoza (1670), *Tractatus Theologico-Politicus*.

249. Albert Camus en Bas Heijne (2024), *Een hogere liefde - Brieven aan een Duitse vriend*.
250. Staatscommissie Parlementair Stelsel (2018), *Lage drempels, hoge dijken*.
251. 'Beschaving is bovenal de wens tot samenleving' en 'De barbaarsheid is de neiging tot het verbreken van de gemeenschap.' José Ortega y Gasset (1933), *De opstand der horden*.
252. Martin Wolf (2023), *The Crisis of Democratic Capitalism*.
253. Raad voor het Openbaar Bestuur (2019), *Signalement De Rijksoverheid als middenbestuur*.
254. Marcel Boogers (2019), *Regie in de regio - Waarom structuurdiscussies nodig zijn*.
255. Marije van den Berg & Geerten Boogaard (2021), *Geen democratie zonder politiek, ook niet in de regio's*.
256. Sebastiaan van 't Erve (2022), "Geef de regio een kamer in het Huis van Thorbecke.", in VNG Magazine.
257. PBL (2023), *Ruimtelijke verkenning 2023 - Vier scenario's voor de inrichting van Nederland in 2050* (Scenario Regionaal Geworteld).
258. Simon Otjes (2020), *Hoeveel zetels moet de Tweede Kamer hebben?*
259. Simon Otjes (2022), *Vijf creatieve alternatieven voor een kiesdrempel*.
260. PwC (2025), *Het belang van vertrouwen voor de economie*.
261. PwC (2025), *Het belang van vertrouwen voor de economie*.
262. Staatscommissie Rechtsstaat (2024), *De gebroken belofte van de rechtsstaat - Tien verbetervoorstellen met oog voor de burger*.
263. Martin Andree (2023), *Big Tech Muss Weg!*
264. De afkorting stond oorspronkelijk voor European Personalized Information Construct. Zie voor de inspiratiebron: *EPIC2014*.
265. Tom van der Meer (2024), *Waardenloze politiek - Hoe de Nederlandse politiek de kunst van het conflict verloor*.

Deel 3. Veranderstrategie: onze weg naar 2040

1. Dit was in 2025 een belangrijke wens van het burgerpanel van het SCP. Zie SCP (2025), *Meedoen in de samenleving van 2050*.
2. De vrijwillige uitkoopregeling uit de jaren twintig was vooral aantrekkelijk voor houders van varkens en kippen in de buurt van natuurgebieden.
3. Drift/ NSOB (2020), *Sturing in transities - Een raamwerk voor strategiebepaling*.
4. Drift/ NSOB (2020), *Sturing in transities - Een raamwerk voor strategiebepaling*.
5. Jonathan Köhler et al (2019), *An Agenda for Sustainability Transitions Research - State of the Art and Future Directions*.

6. Drift/ NSOB (2020), *Sturing in transities - Een raamwerk voor strategiebepaling*.
7. Jan Rotmans (2021), *Omarm de chaos*.
8. Kees van den Bos (2023), *Elkaar eerlijk behandelen*.
9. Mariana Mazzucato (2021), *Mission Economy - A Moonshot Guide to Changing Capitalism*.
10. Maarten Gehem en Arjen Gielen (2025), *Langetermijndenken in beleid*.
11. Maarten Gehem en Arjen Gielen (2025), *Langetermijndenken in beleid*.
12. Denk hierbij aan Poppers 'piecemeal social engineering'. Karl Popper (1945), *The Open Society and Its Enemies*.
13. DGV Creatieve Impulsen (2009), *Het rendement van zalmgedrag - De projectencarrousel ontleed*.
14. NJR (2025), *Nationale Jeugdstrategie*.
15. WRR (2013), *Naar een lerende economie*.
16. Taskforce doelmatigheid (2022), *Advies Kansrijk opleiden*.
17. OECD (2010) *Making Reform Happen - Lessons from OECD Countries*.
18. OECD (2010) *Making Reform Happen - Lessons from OECD Countries*.
19. Temperantia (matigheid), is van oudsher een van de vier kardinale deugden.
20. Kenniscentrum voor beleid en regelgeving (2024), *Beleidskompas*.
21. De topambtenaren baseerden zich hierbij op de volgende bronnen:
22. Sociaal Cultureel Planbureau (2021), *Onderzoek Burgerperspectieven 2021, kwartaal 4*.
23. Ministerie van Justitie en Veiligheid. (2022), *Integraal afwegingskader voor beleid en regelgeving*.
24. Raad voor het Openbaar Bestuur. (2022), *Ontwikkeltraject Wegingskader openbaar bestuur*.
25. Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur, Raad voor het Openbaar Bestuur, & Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (2023), *Elke regio telt!*
26. Kalshoven, F. en Zonderland, S. (2017), *Naar een nieuw sociaal contract*.
27. Kalshoven, F., & Verbraak, M. (2018), *Wat veroorzaakt overheidsfalen? Naar een rijker beeld van overheidshandelen*.
28. "The current view of the situation is not the best view of the situation. (CVS ≠ BVS)", zie Michael Hewitt-Gleeson (1989), *Software For Your Brain*.
29. Bernard Burnes (2004), "Kurt Lewin and the Planned Approach to Change - A Re-appraisal", in *Journal of Management Studies*.
30. De vijf lessen die we de afgelopen vijftien jaar hebben leren waarderen en toepassen, komen deels overeen met het 8-stappenmodel van de Amerikaanse bedrijfskundige John Kotter. Een gevoel van urgentie creëren was destijds ook zijn eerste stap. John Kotter (1995), "Leading Change - Why Transformation Efforts Fail", in *Harvard Business Review*.
31. Janka Stoker en Harry Garretsen (2022), *Goede leiders in onzekere tijden*.

32. 'Leiderschap is het vermogen om visie om te zetten in realiteit.' Warren Bennis (2009), *On Becoming a Leader*.
33. Mariana Mazzucato (2021), *Mission Economy - A Moonshot Guide to Changing Capitalism*.
34. Janka Stoker en Harry Garretsen (2022), *Goede leiders in onzekere tijden*.
35. Maarten Gehem en Arjen Gielen (2025), *Langetermijndenken in beleid*.
36. Toby Ord (2020), *The Precipice – Existential Risk and the Future of Humanity*.
37. WRR (2013), *Naar een lerende economie*.
38. VNO-NCW (2021), *Ondernemen voor brede welvaart - Naar nieuw Rijnlands samenspel*.
39. Beschaving is bovenal de wens tot samenleving' en 'De barbaarsheid is de neiging tot het verbreken van de gemeenschap.' José Ortega y Gasset (1933), *De opstand der horden*.
40. Jacqueline Cramer (2021). *De kracht van netwerksturing - Tien bouwstenen voor een slimme, groene en gezonde Metropool Amsterdam*.
41. Zie bijvoorbeeld de woon-zorg-werk-coalitie van Coöperatie Klooster&Buren: <https://kloosterenburen.nl/>
42. Mariana Mazzucato (2024), *Mission Critical 01 - Statecraft for the 21st Century*.
43. WRR (2013), *Naar een lerende economie*.

Deel 4. Nederland 2040 en de andere toekomstbeelden

1. Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), *Gematigde groei*.
2. PBL (2023). *Ruimtelijke verkenning 2023 - Vier scenario's voor de inrichting van Nederland in 2050*.
3. SCP (2025), *Meedoen in de samenleving van 2050*.
4. CPB (2024), *Kiezen voor later - Vier visies voor 2050*.
5. We beperken ons hier tot het bespreken van deze vier toekomststudies. De afgelopen jaren zijn meer studies verschenen van de planbureaus. Ook lopen er nog studies, zoals de in 2025 te verschijnen studie Welvaart Leefomgeving (WLO) van het Planbureau voor de Leefomgeving. Op p 238 staan alle geraadpleegde bronnen in het kader van dit boek.
6. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2017). *Weten is nog geen doen - Een realistisch perspectief op redzaamheid*.

Geraadpleegde bronnen

- Aanjaagteam Bescherming Arbeidsmigranten (2020), *Geen tweederangsburgers*.
- ABDTOPConsult (2023), *Normeren en beprijzen van stikstofemissies*.
- ABF Research (2023), *Primos-prognose 2023 - Prognose van bevolking, huishoudens en woningbehoefte*.
- Adviescollege Stikstofproblematiek (2020), *Niet alles kan overal*.
- Andree, M. (2023), *Big Tech Muss Weg!*
- Applebaum, A. (2024), *Autocracy, Inc.*
- Arendt, H. (1958), *The Human Condition*.
- Baarsma, B. (2022), *Groene groei*.
- Baarsma, B. (2025), "Grotere publieke sector vertekent productiviteitsvergelijking met VS", *Economisch Statistische Berichten*.
- Baarsma, B. en Starink, B. (2025), *Over de voor- en nadelen van een negatieve inkomstenbelasting - Sleutel tot een rechtvaardig, effectief en efficiënt belastingstelsel*.
- Backer, J. (2024), *Over de democratie in Nederland*.
- Bakens, J., Cörvers, F., Fouarge, D., & Levels, M. (2023), *ROA visie talentvraag 2040*.
- Bakker, M. (2020), *Een toekomstvisie voor het landelijk gebied*.
- Barber, B. (2013), *If Mayors Ruled the World - Dysfunctional Nations, Rising Cities*.
- Bennis, W. (2009), *On Becoming a Leader*.
- Berger, L. (2023), *Ik werk al (ik krijg er alleen niet voor betaald)*.
- Bertelsmann Stiftung (2015), *A Fair Deal on Talent*.
- Beweging van Nul (2000), *Op de groei*.
- Boogaard, G., Steur, B., Dekker, R., & Van der Lubbe, S. (red.), (2024), *Het huis van Thorbecke - Verbeelding in het openbaar bestuur*.
- Boogers, M. (2019), *Regie in de regio - Waarom structuurdiscussies nodig zijn*.
- Boonstra, W. (2024), "Immigratie niet nodig om arbeidstekorten en grijze druk aan te pakken", *Economisch Statistische Berichten*.
- Bosch, J. (15de eeuw), *De zeven hoofdzonden*.
- Bouman, M. (2024), "Nederland: van bijna de beste naar 'best of the rest'", *Het Financieel Dagblad*.
- Brainport Development (2023), *Strategische agenda Brainport*.
- Bretzmann, J. (2013), *Flipping 2.0*.
- Burnes, B. (2004), "Kurt Lewin and the Planned Approach to Change - A Re-appraisal", *Journal of Management Studies*.
- Camus, A. en Heijne, B. (2024), *Een hogere liefde - Brieven aan een Duitse vriend*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2015), *MOE-landers*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2022), *De arbeidsmarkt in cijfers 2022*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2022), *Enquête sociale samenhang en welzijn*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2022), *Steeds meer hoogopgeleiden in Nederland*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2022), *Veiligheidsmonitor 2023*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2023), *Aantal landbouwbedrijven*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2023), *Religieuze betrokkenheid in Nederland*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Arbeidsproductiviteit*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Arbeidsvolume naar bedrijfstakken/branches*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Bodemgebruik*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Dossier circulaire economie*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Ervaren discriminatie in Nederland*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Gezonde levensverwachting - Inkomen en welvaart*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Gezondheidsenquête*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Inkomensongelijkheid in Nederland ruim onder het EU-gemiddelde*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Kernprognose 2024-2070*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Landbouw - Gewassen, dieren en grondgebruik naar hoofdbedrijfstype, regio*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Landbouw - Output goederen en diensten, nationale rekeningen*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Landbouwtelling*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Nederland in cijfers*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Ongelijkheid in inkomen en vermogen*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Opbouw binnenlands product (bbp)*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Populaties dagvlinders meer dan gehalveerd sinds 1992*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Vakanties van Nederlanders*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Vertrouwen in mensen en in organisaties*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Voorraad woningen*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Vrijwilligerswerk in 2023 terug op niveau van voor corona*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Vrijwilligerswerk*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Werkzame beroepsbevolking*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2025), *56 procent vermogen in handen van 10 procent huishoudens*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2025), *82 duizend woningen erbij in 2024, minder dan voorgaande vijf jaar*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2025), *Arbeidsvolume naar bedrijfstak*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2025), *Armoede en schulden*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2025), *Dashboard arbeidsmarkt*.

- Centraal Bureau voor de Statistiek (2025), *Statline overheidsfinanciën - Kerncijfers 1995-2023*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2025), *Uitgaven gezondheids-, welzijnszorg*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, Planbureau voor de Leefomgeving, Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, & Wageningen UR. (2013), *Compendium voor de leefomgeving*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, Planbureau voor de Leefomgeving, Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, & Wageningen UR. (2024), *Compendium voor de leefomgeving*.
- Centraal Planbureau & Planbureau voor de Leefomgeving (2015), *Toekomstverkenning welvaart en leefomgeving*.
- Centraal Planbureau (2019), *Arbeidsparticipatie en gewerkte uren tot en met 2060*.
- Centraal Planbureau (2020), *CO₂-heffing en verplaatsing*.
- Centraal Planbureau (2023), *Centraal economisch plan - Raming maart 2023*.
- Centraal Planbureau (2023), *De Nederlandse economie in historisch perspectief - Inkomsten en uitgaven van de overheid*.
- Centraal Planbureau (2024), *Kiezen voor later - Vier visies voor 2050*.
- Centraal Planbureau (2025), *Actualisatie Verkenning middellange termijn tot en met 2033*.
- Centraal Planbureau (2025), *Centraal economisch plan 2025*.
- Clingendael Spectator (2020), *De gevolgen van Afrika's kolossale bevolkingsgroei*.
- Cnossen, S. (2019), *Modernisering van de btw*.
- Cnossen, S. en Jacobs, B. (red.) (2019), *Ontwerp voor een beter belastingstelsel*.
- College van Rijksadviseurs (2024), *De economie van de toekomst begint bij de delta*.
- Commissie Borstlap (2020), *In wat voor een land willen wij werken?*
- Commissie Sociaal Minimum (2023), *Een zeker bestaan - Naar een toekomstbestendig stelsel van het sociaal minimum*.
- Conclave (2024), *Europe 2040 - Tomorrow Is Today*.
- Coöperatie Klooster&Buren (2025), *Modern noaberschap*, <https://kloosterenburen.nl/>.
- Cramer, J. (2021), *De kracht van netwerksturing - Tien bouwstenen voor een slimme, groene en gezonde Metropool Amsterdam*.
- Cyber Security Raad (2023), *Adviesbrief over de Nederlandse cybersecuritystrategie*.
- Daas, R., ten Dam, G., Dijkstra, A.B., Karkdijk, E.M., Naayer, H.M., Nieuwelink, H., & van der Veen, I. (2023), *Burgerschap in Beeld - Burgerschapscompetenties en burgerschapsonderwijs in vergelijkend perspectief*.
- Dagevos, H., & Munnichs, G. (2007), *De obesogene samenleving*.
- De Argumentenfabriek (2023), *De betere loonstrook*.
- De Nederlandsche Bank (2024), *Groei economie minder vanzelfsprekend bij vergrijzing*.
- De Ruijter Strategie (2024), *Ontwikkelrichtingen naar 2035 t.b.v. Toekomstverkenning publieke dienstverlening*.
- Dekker, W. (2025), "Vermogenskloof nog groter dan gedacht, stelt econoom: 'Rijkste 1 procent heeft 30 procent in handen'", *de Volkskrant*.
- Deloitte (2018), *The Future of TV and Video*.
- Deltares (2024), *Deltascenario's 2024 - Zicht op water in Nederland*.
- Deltares (2024), *Rapport zeespiegelstijging*.
- Den Haag Centrum voor Strategische Studies (2024), *Het sociaal contract*.
- Denkwerk (2023), *Nederland in beweging - Een toekomstvisie en beleidsprioriteiten*.
- Denkwerk (2025), *Kiezen én delen - Werken en investeren voor morgen met een contract voor de toekomst*.
- Deutsche Bahn (2023), *Metropolitan Network - A Strong European Railway for an Ever-closer Union*.
- DGV Creatieve Impulsen (2009), *Het rendement van zalmgedrag - De projectencarrousel ontleed*.
- Draghi, M. (2024), *The Future of European Competitiveness - Part A: A Competitiveness Strategy for Europe*.
- Draghi, M. (2024), *The Future of European Competitiveness - Part B: In-Depth Analysis and Recommendations*.
- Drift & NSOB (2020), *Sturing in transitie - Een raamwerk voor strategiebeoordeling*.
- Dutch Research Institute for Transitions (2022), *X-curve Toolkit - A Sense-Making Tool for System Change*.
- Edens, E., Goessens, I., Kalbvleesch, N., Koster, J., & Oostinga, I. (2024), *De kracht van Theorie U - Samen complexe vraagstukken aanpakken in het publieke domein*.
- Elsschot, W. (1910), *Het huwelijk*.
- Energie Beheer Nederland (2024), *Energie in cijfers*.
- EuractivV (2022), *Digital Product Passports Become the Norm in EU's Green Economy Plan*.
- European Migration Network (2022), *Skills Mobility Partnerships*.
- Europees Parlement (2023), *Verordening 2023/851*.
- Europese Commissie (2000), *Richtlijn KRW 2000/60/EG*.
- Europese Commissie (2021), *Shaping and Securing the EU's Open Strategic Autonomy by 2040 and Beyond*.
- Europese Commissie (2024), *EDF Work Program*.
- Europese Commissie (2024), *Energy Performance of Building Directive IV*.
- Europese Commissie (2024), *European Chips Act*.
- Europese Commissie (2024), *European Defence Industrial Development Programme (EDIDP)*.

- Europese Commissie (2025), *Clean Industrial Deal*.
- Europese Commissie (2025), *Press Statement ReArm Europe*.
- Ex'tax (2021), *Deltaplan Belastingen voor een circulaire en sociale economie*.
- Expertteam Energiesysteem (2023), *Outlook energiesysteem 2050*.
- Fraanje, R. (2019), *Het Rijk als het nieuwe middenbestuur*.
- Friedman, M. (1962), *Capitalism and Freedom*.
- Frissen, P. (2023), *De integrale staat - Kritiek van de samenhang*.
- Frontex (2024), *The Strategic Risk Analysis 2024*.
- Gaastra, S. (2025), "Stimuleren productiviteit peloton verhoogt welvaart én beperkt herverdeling", *Economisch Statistische Berichten*.
- Gehem, M. en Gielen, A. (2025), *Langetermijndenken in beleid*.
- Goldman Sachs (2022), *The Path to 2075 – Slower Global Growth, But Convergence Remains Intact*.
- Hagenars, L. en Mierau, J. (2024), "Stel als overheid grenzen aan verdienmodellen die de volksgezondheid schaden", *Economisch Statistische Berichten*.
- Halte à l'Obsolescence Programmée (2015), *Pour une Société Sans Obsolescence Programmée*.
- Harris, S. (2010), *The Moral Landscape*.
- Heckman, J. (2012), *Investment in Early Childhood Development*.
- Het Financieel Dagblad (2024), "Terwijl gemeenten sneden in eigen vlees, breidde het Rijk vrolijk uit", *Het Financieel Dagblad*.
- Hewitt-Gleeson, M. (1989), *Software for Your Brain*.
- Hobbes, T. (1651), *Leviathan*.
- Hoogduin, L. (2024), *Afscheidsrede - De onzekerheid van het bestaan en de wet van de potentiële verrassing*.
- I&O Research (2023), *Publieksmonitor seksueel grensoverschrijdend gedrag*.
- Informatie Voorziening Zorg (2024), *Kerncijfers verslavingszorg*.
- ING Research (2025), *Woningbouw trekt weer aan in 2025*.
- Instituut voor Publieke Economie (2023), *Het einde van de toeslagen*.
- Instituut voor Publieke Economie (2025), *Eerlijker en eenvoudiger armoedebeleid*.
- International Energy Agency (2024), *World Energy Outlook 2024*.
- International Monetary Fund (2024), *Industrial Policy in Europe - A Single Market Perspective*.
- Jansen, J.J.M. (2024), "Zijn we toe aan een negatieve inkomstenbelasting?", *MBB Belasting Beschouwingen*.
- Kalshoven, F. (2014), *Groeiland - Helder denken over economische bloei in Nederland*.
- Kalshoven, F. en Zonderland, S. (2017), *Naar een nieuw sociaal contract*.
- Kalshoven, F., & Verbraak, M. (2018), *Wat veroorzaakt overheidsfalen? - Naar een rijker beeld van overheidshandelen*.
- Kanne, P. (2024), "Genotzuchtige Nederlander raakt slaapwandelen achterop in de wereld", *de Volkskrant*.
- Kenniscentrum voor beleid en regelgeving (2024), *Beleidskompas*.
- Kleinknecht, A. (2024), "Productiviteitsmisere staat niet los van lonen en flexibel werk", *Economisch Statistische Berichten*.
- Klöpping, A., et al. (2024), *Manifest - Doorbreek de digitale stilstand bij de overheid*.
- Köhler, J. et al (2019), *An Agenda for Sustainability Transitions Research - State of the Art and Future Directions*.
- Kotter, J. (1995), "Leading Change - Why Transformation Efforts Fail", *Harvard Business Review*.
- Kraaijeveld, K., Halink S., Verbugt, J. (2021), *Mentale vooruitgang*.
- Kraaijeveld, K., Van den Berg, D., & Verbugt, J. (2021), *Mentale vooruitgang van gezinnen*.
- Leerssen, J. (2019), *Nationale identiteit als perpetuum mobile - Identiteitsbesef in permanente wording*.
- Lu, C. (2025), "The Speech That Stunned Europe - Read U.S. Vice President J.D. Vance's Remarks at the Munich Security Conference", *Foreign Policy*.
- MacAskill, W. (2024), *Omzien naar de toekomst*.
- Mazzucato, M. (2021), *Mission Economy - A Moonshot Guide to Changing Capitalism*.
- Mazzucato, M. (2024), *Mission Critical 01 - Statecraft for the 21st Century*.
- McGinnis, J.M., Williams-Russo, P. & Knickman, J. (2002), *The Case for More Active Policy Attention to Health Promotion*.
- Milieu Centraal (2025), *Keurmerkenwijzer*.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2023), *Kamerbrief over aanpak grootschalige NOVEX-woningbouwlocaties*.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2024), *Voorontwerp nota ruimte*.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties / ICTU (2023), *Staat van de uitvoering 2022*.
- Ministerie van Defensie (2025), *Nieuwe luchtruim-indeling - Meer ruimte om te werken aan gevechtsgereedheid*.
- Ministerie van Financiën (2020), *Eenvoud of maatwerk - Alternatieven voor het bestaande toeslagenstelsel - IBO toeslagen deelonderzoek 2*.
- Ministerie van Financiën (2022), *Licht uit, spot aan – I BO vermogensverdeling*.
- Ministerie van Financiën (2023), *Ambtelijk rapport aanpak fiscale regelingen*.
- Ministerie van Financiën (2023), *Miljoenennota 2023*.
- Ministerie van Financiën (2024), *Op grond kun je bouwen - IBO woningbouw en grond*.
- Ministerie van Financiën (2024), *Rijksbegroting*.
- Ministerie van Financiën (2025), *Schakelen naar de toekomst – IBO bekostiging elektriciteitsinfrastructuur*.

- Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat (2021), *Deltaplan zoetwater*.
- Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat (2023), *Beleidsevaluatie MIA|Vamil*.
- Ministerie van Justitie en Veiligheid (2022), *Integraal afwegingskader voor beleid en regelgeving*.
- Ministerie van Klimaat en Groene Groei (2024), *Stand van zaken van de nieuw te bouwen kerncentrales*.
- Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (2022), *Actieplan Groei van biologische productie en consumptie*.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (2018), *Nationaal preventieakkoord*.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (2024), *Prognosemodel zorg en welzijn*.
- Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (2024), *Primos-prognose 2024*.
- Munich Security Conference (2024), *Lose-Lose? Munich Security Report 2024*.
- Nationale Jeugdraad (2025), *Nationale jeugdstrategie*.
- Nationale Ombudsman (2019), *Behoorlijkheidswijzer*.
- Navo (2024), *NATO Integrated Air and Missile Defense*.
- Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut & Centraal Bureau voor de Statistiek (2020), *Bevolking 2050 in beeld - Drukker, diverser, dubbelgrijs*.
- Newcom Research (2024), *Nationale social media onderzoek 2024*.
- Niinistö, S. (2024), *Safer Together - Strengthening Europe's Civilian and Military Preparedness and Readiness*.
- Omtzigt, P. (2023), *Thorbeckelezing*.
- Ord, T. (2020), *The Precipice – Existential Risk and the Future of Humanity*.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2010), *Making Reform Happen - Lessons from OECD Countries*.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2018), *The Long View - Scenarios for the World Economy in 2060*.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2019), *Global Material Resources Outlook to 2060*.
- Ortega y Gasset, J. (1933), *De opstand der horden*.
- Otjes, S. (2020), *Hoeveel zetels moet de Tweede Kamer hebben?*
- Otjes, S. (2022), *Vijf creatieve alternatieven voor een kiesdrempel*.
- Planbureau voor de Leefomgeving & Centraal Bureau voor de Statistiek (2022), *Regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2022-2050*.
- Planbureau voor de Leefomgeving (2012), *Welke veestapel past in Nederland?*
- Planbureau voor de Leefomgeving (2023), *Vier scenario's voor de inrichting van Nederland in 2050 - Ruimtelijke verkenning*.
- Planbureau voor de Leefomgeving (2024), *Klimaat- en energieverkenning*.
- Planbureau voor de Leefomgeving (2024), *Monitor nationale omgevingsvisie*.
- Planbureau voor de Leefomgeving (2024), *Monitoring van circulariteitsstrategieën*.
- Planbureau voor de Leefomgeving (2024), *Reflectie op het hoofdlijnenakkoord 2024-2028*.
- Planbureau voor de Leefomgeving, Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut (2015), *Klimaatverandering - Samenvatting vijfde PCC-assessment*.
- Platform de Toekomst van Arbeid (2020), *Investeren in mensen*.
- Popper, K. (1945), *The Open Society and Its Enemies*.
- PricewaterhouseCoopers (2025), *Het belang van vertrouwen voor de economie*.
- Programme for International Student Assessment (2022), *Resultaten PISA-2022 in vogelvlucht*.
- Questionmark (2022), *Superlijst*.
- Raad van State (2023), *Jaarverslag 2022*.
- Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (2020), *Verzet de wissel - Naar beter internationaal reizigersvervoer per trein*.
- Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (2024), *Waardevol regeren - Sturen op brede welvaart*.
- Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur, Raad voor het openbaar bestuur, & Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (2023), *Elke regio telt!*
- Raad voor het Openbaar Bestuur (2019), *Signalement - De Rijksoverheid als middenbestuur*.
- Raad voor het Openbaar Bestuur (2022), *Ontwikkeltraject Wegingskader openbaar bestuur*.
- Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (2020), *De derde levensfase - Het geschenk van de eeuw*.
- Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (2020), *Gezondheidsverschillen voorbij*.
- Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (2023), *Op onze gezondheid*.
- Rathenau Instituut (2023), *Immervie technologieën*.
- Rathenau Instituut (2024), *R&D-investeringen in internationaal perspectief*.
- Remkes, J. (2022), *Wat wel kan - Uit de impasse en een aanzet voor perspectief*.
- Reuters (2023), *Germany Releases Funds for Israel's Arrow 3 Missiles in Planned 4 Billion Euro Deal*.
- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (2018), *Volksgezondheid toekomst verkenning 2018*.
- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (2022), *Impactvolle determinanten - Bewegen*.

- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (2023), *Cijfers en feiten - Sport en bewegen*.
- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (2024), *Volksgezondheid toekomst verkenning 2024*.
- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, Centraal Bureau voor de Statistiek, & GGD GHOR (2022), *Gezondheidsmonitor*.
- Rijksoverheid (2011), *Wet van 19 mei 2011, houdende een integraal kader voor regels over gehouden dieren en daaraan gerelateerde onderwerpen (Wet dieren)*.
- Rijksoverheid (2019), *Klimaatakkoord*.
- Rijksoverheid (2022), *Programma Novex*.
- Rijksoverheid (2023), *Klimaatwet 2023*.
- Rijksoverheid (2023), *Nationaal programma circulaire economie 2023-2030*.
- Rijksoverheid (2023), *Ontwerp nationaal programma landelijk gebied*.
- Rijksoverheid (2024), *De staat van volksgezondheid en zorg*.
- Rijksoverheid (2024), *Dienst toeslagen attendeert 150.000 huishoudens op mogelijk recht op zorgtoeslag*.
- Rijksoverheid (2024), *Kennisportaal klimaatadaptatie*.
- Rotmans, J. (2021), *Omarm de chaos*.
- Rutgers (2023), *Monitor seksuele gezondheid*.
- Rutte, M. (2024), *Speech at the Concert Noble*.
- Schellekens, B. en Fernandez, R. (2024), “Energie wordt in Nederland te duur voor staalproductie”, *Economisch Statistische Berichten*.
- Scherder, E. (2022), *Oud worden, jong blijven - Waarom moeite doen loont*.
- Schimmelpenninck, S. (2023), *Vijf voorstellen om ongelijkheid tegen te gaan (waar links én rechts zich in kunnen vinden)*.
- Sheikh, H. (2024), *Atlas van de digitale wereld*.
- Sociaal Economische Raad (2021), *Reshoring*.
- Sociaal Economische Raad (2023), *Advies 23/11 verduurzaming maakindustrie*.
- Sociaal Economische Raad (2024), *Briefadvies - Leven lang ontwikkelen (LLO)*.
- Sociaal Economische Raad (2024), *Visie - Perspectief op brede welvaart in 2040*.
- Sociaal Economische Raad Jongerenplatform (2019), *Hoge verwachtingen*.
- Sociaal en Cultureel Planbureau & Centraal Planbureau (2022), *Kennisnotitie - Armoederamingen*.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2019), *Denkend aan Nederland*.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2021), *Onderzoek burgerperspectieven 2021, kwartaal 4*.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2021), *Samen of gescheiden naar school*.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2022), *Gevestigd maar niet thuis*.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2023), *Burgerperspectieven*.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2023), *Eigentijdse ongelijkheid*.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2024), *Burgerperspectieven*.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2024), *Nieuwe meetmethode CBS, SCP en Nibud brengt armoede scherper in beeld*.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2025), *Burgerperspectieven*.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2025), *Meedoen in de samenleving van 2050*.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2025), *Sociale en culturele ontwikkelingen 2025*.
- Spinnewijn, J. (2024), “Arme mensen verouderen sneller door hun omgeving”, *Economisch Statistische Berichten*.
- Spinoza, B. de (1670), *Tractatus Theologico-Politicus*.
- Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024), *Gematigde groei*.
- Staatscommissie Parlementair Stelsel (2018), *Lage drempels, hoge dijken*.
- Staatscommissie Rechtsstaat (2024), *De gebroken belofte van de rechtsstaat – Tien verbetervoorstellen met oog voor de burger*.
- State of Youth NL (2025), *Een (t)huis, een toekomst*.
- Stoker, J. en Garretsen, H. (2022), *Goede leiders in onzekere tijden*.
- Sweco (2024), *Tekort aan groen in Nederlandse steden*.
- Systemiq (2020), *Breaking the Plastic Wave*.
- Taskforce doelmatigheid (2022), *Advies Kansrijk opleiden*.
- Technische Universiteit Delft (2024), *Ruimte voor wonen - Naar een integrale aanpak van de Nederlandse woonopgave*.
- The Hague Centre for Strategic Studies (2025), *Chaos, orde en machtspolitiek*.
- Tjeenk Willink, H. (2018), *Groter denken, kleiner doen*.
- Trimbos Instituut (2023), *Scholierenmonitor middelengebruik scholieren*.
- Tweede Kamer (2024), *Motie Krul c.s. inzake het treffen van voorbereidingen voor een staatscommissie die onderzoek doet naar en met voorstellen komt voor een toekomstbestendige en weerbare inrichting van het zorgstelsel in Nederland (Kamerstuk 36600-XVI, nr. 69)*.
- United Nations Environment Programme (2024), *Emissions Gap Report 2024*.
- Van 't Erve, S. (2022), “Geef de regio een kamer in het Huis van Thorbecke”, *VNG Magazine*.
- Van Boxtel, R. & Elbers, P. (2018), *Geef het spoor vleugels*.
- Van den Berg, M. & Boogaard, G. (2021), *Geen democratie zonder politiek, ook niet in de regio's*.
- Van den Bos, K. (2023), *Elkaar eerlijk behandelen*.
- Van der Meer, T. (2024), *Waardenloze politiek - Hoe de Nederlandse politiek de kunst van het conflict verloor*.
- Van Geest, L. (2024), “Er is maar heel weinig simpel aan simpel beleid”, *Het Financieel Dagblad (16 februari 2024)*.
- Van Hattum, T. (2022), *Only Planet - Klimaatgids voor de 21ste eeuw*.

- Van Os, J. (2022), *Wat is het ecosysteem mentale gezondheid?*
- Van Wijnen, J.F. & Olsthoorn, S. (2024), “Regeringsadviseur Haroon Sheikh: ‘Trump kan zomaar ons internet uitzetten. Dan komt alles tot stilstand’”, *Het Financieele Dagblad*.
- Veerbeek, J., Van den Ven, C., & Woutersen, E. (2023), *Lege glazen torens. De Groene Amsterdammer*.
- Verenigde Naties (2016), *The Global Compact*.
- Verenigde Naties (2022), *World Population Prospects*.
- Vereniging van Nederlandse Gemeenten (2023), *Essay bestaanszekerheid als belofte*.
- Vijselaar, F. (2025), “Krapte op arbeidsmarkt kent geen binaire oplossing”, *Het Financieele Dagblad*.
- Vliegthart, R., Kruikeimer, S., Turkenburg, E., & Hamilton, A. (2023), *Literatuurscan sociale media en democratie met speciale aandacht voor anonimiteit*.
- VN-Kinderrechtencomité (2001), *Comment nr. 1*.
- VNO-NCW (2021), *Ondernemen voor brede welvaart - Naar nieuw Rijnlands samenspel*.
- Volkshuisvesting Nederland (2024), *Berekening bouwopgave*.
- Voogd, J. de, & Cuperus, R. (2021), *Atlas van afgehaakt Nederland*.
- Wageningen University & Research (2019), *Een natuurlijkere toekomst voor Nederland in 2120*.
- Wageningen University & Research (2020), *Scenariostudie perspectief voor ontwikkelrichtingen Nederlandse landbouw in 2050*.
- Wageningen University & Research (2024), *WUR-perspectieven op landbouw, voedsel en natuur*.
- Wetenschappelijk Bureau GroenLinks (2020), “Red de feiten, versterk de vrije pers”, *De Helling, Herfstnummer*.
- Wetenschappelijke Klimaatraad (2023), *Met iedereen de transities in - Richtinggevende keuzes voor een klimaatneutraal en klimaatbestendig Nederland*.
- Wetenschappelijke Klimaatraad (2024), *Boeren in een veranderend klimaat*.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2013), *Naar een lerende economie*.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2017), *Weten is nog geen doen - Een realistisch perspectief op redzaamheid*.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2019), *Voorbereiden op digitale ontwrichting*.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2020), *Het betere werk - De nieuwe maatschappelijke opdracht*.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2021), *Kiezen voor houdbare zorg - Mensen, middelen en maatschappelijk draagvlak*.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2023), *Grip - Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle*.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2023), *Onzekerheid, maatschappelijk onbehagen en persoonlijke controle*.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2024), *Aandacht voor media*.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2024), *Nederland in een fragmenterende wereldorde*.
- Wijk, R. de (2024), *Het nieuwe IJzeren Gordijn - Hoe de machtspolitiek terugkeert in Europa*.
- Wilco Dekker (2025), “Vermogenskloof nog groter dan gedacht, stelt econoom: ‘Rijkste 1 procent heeft 30 procent in handen’”, *de Volkskrant*.
- Wolf, M. (2022), “Crisis of Democratic Capitalism”, *Capitalism and Society*, 16(1).
- World Economic Forum (2025), *Jobs Outlook. The Future of Jobs Report 2025*.
- ZonMw (2023), *Vierde evaluatie Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding*.
- Zuurmond, A. (2024), *Brief aan de nieuwe staatssecretaris voor digitalisering, d.d. 10 juli 2024*.

Trefwoordenregister

A

adaptiviteit 88, 123, 163, 172, 176, 177, 180, 181
afbouw en ombouw 64, 71, 130, 165-168
Afrika 32-34, 88, 90-93, 164
AI (artificiële intelligentie) 31, 41-43, 65-67, 69, 72, 82, 83, 130, 200
arbeidsmarkt 40, 41, 43, 66-71, 74, 75, 157, 172, 188-190, 198, 200, 201
arbeidsrelatie 75-77
autonomie 88, 90, 134, 137, 151, 179, 197, 201, 202

B

Bandstad 62, 106, 107, 111, 141, 164
banen 64-69, 74, 76, 80, 135, 140, 150, 163-166, 168, 199
basisbaan 68, 78, 130, 134, 140
basisinfrastructuur bevordering kwaliteit van leven (BiB) 113, 136, 139, 141, 145, 148, 149, 154
basisinkomen → zie garantie-inkomen
belastingen 64, 72, 74, 96, 97, 99, 118, 132, 140, 141, 143, 189, 200, 203
belastingstelsel 31, 49, 50, 64, 72, 74-76, 96, 99, 100, 117, 132, 134, 141, 157, 169, 170, 174
bestaanszekerheid 61, 93, 129, 135, 140, 168, 169, 174, 175, 181, 197, 198, 200
betrokkenheid 56, 72, 129, 149, 150, 154, 192, 197, 199
bevolkingsgroei 31, 34, 39, 141, 163, 187-190, 201
bibliotheek 72, 136, 141, 145, 148, 149, 158
bijstand 72, 132, 134
biodiversiteit 44, 107, 121, 124, 126, 127, 163, 182, 192
bodem 61, 69, 121
brede bestaanszekerheid → zie bestaanszekerheid
brede welvaart 41, 59, 129, 173, 188, 190, 196, 198, 199, 204
burgerschap 79, 82, 84, 86, 87, 151, 154, 173
buurthuis 72, 136, 145, 148, 149

C

China 30, 32, 34, 42, 43, 49, 57, 62, 88, 90, 91, 93, 117, 158, 179
circulariteit 68, 99, 105, 110, 117-119, 125, 171, 203
coalitie 171, 179-181
cultuur 55, 56, 64, 66, 75, 100, 116, 122, 137, 155, 169, 193-196

D

De Grote Vereenvoudiging 65, 66, 68, 72, 73, 75, 83, 94, 95, 99, 102, 110, 111, 129-132, 140, 144, 150, 151, 164, 168, 170, 171, 173, 199, 204
defensie 32, 34, 39, 42, 61, 62, 68, 71, 82, 89, 100, 157, 174, 203
Deltaprogramma 65, 66, 68, 72, 75, 81, 88, 94, 129, 144, 168, 171, 174, 179, 181, 204
democratie 29, 49, 85, 87, 140, 151, 154, 155, 159, 163, 175
dienstplicht 89, 154

digitale revolutie 41, 163
digitalisering 41, 51, 80, 83, 102, 140, 144, 158, 192
doenvermogen 141, 149, 193
draagvlak 61, 173, 175, 176, 181, 189, 197-199
duurzaam consumeren / produceren 116, 200
duurzaamheid 63, 99, 105, 110, 113, 116, 117, 121, 124, 188, 191, 192, 195-197, 200, 202-204

E

economie 30, 32, 34, 39, 41, 46, 47, 59-62, 64, 71, 80, 92, 93, 99, 114, 116-119, 123, 129, 130, 144, 147, 170, 171, 174, 180, 182, 187, 188, 190, 191, 199, 201, 203, 204
eerlijkproceseffect 150
energie 31, 34, 46, 61, 63, 68, 71, 85, 93, 110, 113-116, 120, 125, 164, 165, 172, 175, 189, 203
energietransitie 59, 61, 91, 169, 174, 191
Europa 31-34, 41-44, 46, 56, 57, 61, 62, 69, 71, 78, 88-93, 102, 107, 111, 116, 117, 120, 121, 127, 142, 151, 154, 155, 158, 163, 164, 175, 179, 182
Europese Unie (EU) 30, 32, 34, 36, 57, 59, 61-63, 78, 81, 88-95, 100, 111, 115, 117, 118, 125, 132, 142, 143, 154, 158, 164, 169, 178-180, 193, 195

F

fysieke leefomgeving 93, 101, 107, 129, 136, 139, 140, 174, 175, 190-192, 197, 201

G

gemeenschap 57, 85, 88, 89, 154, 192, 193, 203
gemeente 66, 68, 78, 84, 93, 101, 105, 111, 124, 136, 137, 140, 145, 148, 149
geopolitiek 31, 32, 51, 81, 90
gezondheid 39, 40, 46, 47, 73, 79, 82, 84, 107, 116, 120, 121, 129, 135-140, 144, 145, 152, 170, 171, 174, 196, 200
gezondheidscentrum 72, 136, 148, 149
gezondheidsvaardigheden 79, 139
grote vereenvoudiging → zie De Grote Vereenvoudiging

H

handelsoorlog 31, 59, 62, 90
handelsrelatie 90, 91, 93
hogelonenland 74, 78, 92, 154, 203

I

identiteit 55-57, 88, 192
inclusieve prijzen 96
inclusieve samenleving 142, 176, 196, 198, 200
industrie 34, 62, 63, 66, 67, 71, 80, 89, 97, 99, 105, 117, 120, 121, 164, 168, 170, 171, 179
infrastructuur 29, 47, 59, 61, 67, 69, 71, 72, 81, 85, 88, 91, 93, 94, 115, 122, 123, 127, 136, 148, 174, 180, 189, 191
innovatie 42, 59, 61, 63, 65, 78, 79, 81, 82, 92, 100, 166, 174, 179, 191, 192, 197, 198, 203
institutie 49, 56, 154, 155-157, 159, 173, 179, 187
institutioneel vertrouwen 72, 73, 154, 156, 157
integrale jeugdstrategie 82, 135, 151, 171
integrale school 72, 79, 82-84, 135, 136, 139, 145, 148, 149
investeringsagenda 62, 100, 107, 174, 179

J

jeugd 65, 79, 129, 135, 136

K

kansenongelijkheid 87
kennis 46, 59, 63, 78, 125, 159, 169, 172, 179, 180
klimaat 31, 44, 46, 71, 84, 125, 178
klimaatwet 46
kwaliteitsnormen 63, 87

L

landbouw 31, 46, 62, 66, 69, 97, 99, 105, 120-127, 170, 171, 203
lange termijn 51, 59, 68, 73, 159, 165, 169, 170, 175, 177-179, 189, 191, 200, 201
leiderschap 102, 178, 179, 181
leren 32, 44, 82, 84, 140, 151, 154, 158, 170, 180-182, 203
leven lang ontwikkelen 68, 79, 81, 198, 199
luchtvaart 94, 163, 168

M

mantelzorg 129, 130, 134, 180, 196, 198, 199
matigheid 61, 68, 175, 181
menselijke politiek 159
migratie 31, 32, 34, 37, 39, 41, 47, 92, 109, 113, 163, 178, 187-190, 201
mobiliteit 94, 190, 203

N

natuur 31, 44, 46, 71, 105, 107, 120-125, 127, 173, 178, 191, 192, 197, 200
Navo (Noord-Atlantische Verdragsorganisatie) 32, 88, 89, 92
normbesef 56
Novex 108, 111-113, 122

O

onderling vertrouwen 56, 152-154
onderwijs 31, 37, 39, 42, 47, 50, 63, 65, 67, 73-75, 78, 79, 82-84, 87, 94, 100, 102, 140, 151, 154, 164, 170, 175, 182, 189, 196, 198
onderwijskwaliteit 79, 86
ongelijkheid 55, 96, 99, 141-143, 189, 191, 201-203
onmacht 31, 49, 51
ontwerpprincipes voor beleid 175, 176
onvrede 31, 47, 48, 51
opbouw en voortbouw 115, 165-167, 169
overheidsfalen 31, 49
overheidsfinanciën 177

P

participatie 102, 152, 153, 155, 188, 196, 198, 199
patriottisme 57, 154
politieke onmacht 31, 49, 51
productiviteit 74, 80, 137, 189
provincie 66, 68, 122, 124, 176
publieke voorzieningen 29, 57, 101, 105, 113, 140, 148, 149, 154, 174, 187, 188, 190, 193, 196

R

rechtsorde 32, 85, 129, 150, 154, 155, 159, 173
rechtsstaat 29, 49, 72, 150, 156
regeldruk 74, 144, 173
regio 31, 42, 47, 59, 61, 62, 68, 93, 102, 105, 106, 140, 141, 164, 173, 176, 189, 191
religie 48, 55
robotisering 41, 63-67, 69, 74, 75, 81, 144, 164
ruimtegebruik 71, 121-123
ruimtelijke ordening 125, 188, 190-192
Rusland 34, 47, 49, 88

S

scenario 114, 187-193, 195, 201-204
schaarste 31, 61, 91, 164, 172, 175, 200
sociaal domein 72, 73, 99, 140, 149, 168
sociale samenhang 47, 188, 196
sociale versplintering 31, 47
sociale zekerheid 49, 72, 75, 99, 101, 132, 140, 188-190, 201
solidariteit 48, 204
specialisatie 62, 63
Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 35, 36, 38, 187, 188
staatsschuld 100
standaard 61, 63, 68, 117, 179
subsidie 64, 69, 117

T

technologie 41-43, 61-63, 65, 79, 83, 89, 117, 191, 193-195, 200
toeslagen 50, 72, 96, 98, 99, 131, 140
toezicht 68, 73, 95, 164
tolerantie 55
transitie 59, 61, 63, 64, 68, 118, 164-166, 168-170, 172-175, 179, 180
trots 56, 57, 113, 154, 182

U

uitgaven 61, 89, 100, 101, 141, 143, 145-147, 174

V

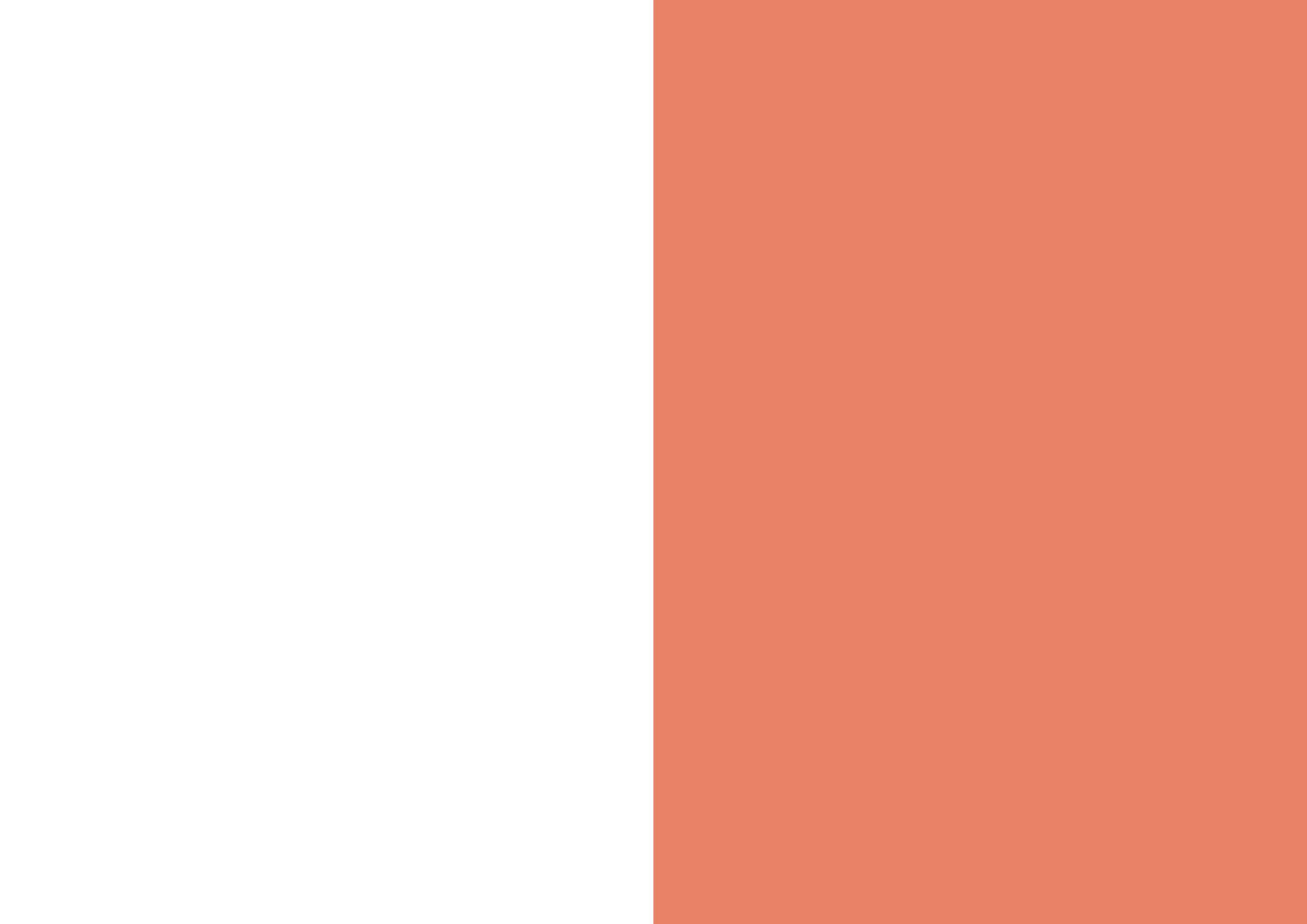
vaardigheden 78, 79, 172, 180, 198, 199
veiligheid 34, 59, 71, 88, 92, 93, 100, 125, 137, 174, 175, 178
veranderlessen 163, 172, 178, 181
veranderstrategie 61, 161, 163, 165, 167, 169, 171-173, 175, 177, 179, 181, 199
verdienvermogen 43, 173, 199
vereenvoudiging → zie De Grote Vereenvoudiging
Verenigde Staten (VS) 30, 32, 34, 42, 43, 47, 49, 57, 62, 88-91, 93, 115, 132, 158, 179
vergrijzing 31, 34, 37, 39, 41, 116, 130, 141, 153, 163, 173, 178, 188-190, 200
voedsel 39, 40, 82, 85, 93, 116, 120, 121, 136, 170
voortgang 43, 56, 74, 143, 180
vrijheid 55, 56, 74, 154, 197
vrijwilligerswerk 57, 129, 134, 152, 153, 196-199

W

water 31, 34, 46, 61, 69, 85, 88, 99, 105, 107, 122, 124-126, 175, 192
weerbaarheid 40, 49, 57, 84, 85, 88, 91, 93, 144, 163, 168, 172, 175-178, 180, 182
weerbare samenleving 84
welvaart 41, 56, 59, 84, 125, 129, 135, 173, 178, 188, 190, 192, 196, 198-200, 204
wensbeeld 187, 188, 196, 197, 199, 200
werk 29, 41, 43, 48, 56, 57, 63, 74, 75, 78, 96, 99, 134, 144, 149, 151, 164, 168, 175, 196-199
werkcentrum 72, 78, 130, 134, 148, 149
wonen 57, 93, 105, 107, 109, 110, 113, 122, 129, 130-134, 136, 173, 180, 188, 200, 201
woningmarkt 31, 93, 191, 200
woningnood 31
woonzekerheid 93

Z

zorg 37, 43, 47, 50, 56, 57, 65, 67, 71, 73, 93, 101, 102, 130, 137, 139, 140, 144-148, 164, 168-170, 175, 180, 182, 188-190, 193, 196-199, 201, 204
zorguitgaven 144, 146, 147
zorgzame samenleving 129, 200

Nederland 2040: denk mee over onze keuzes voor de lange termijn

Welke keuzes maken we in Nederland voor de lange termijn? Kiezen we voor een toekomst waarin we minder welvarend zijn, de natuur achteruitgaat en we geen oog meer hebben voor elkaar? Of kiezen we voor een krachtiger, groener en menselijker Nederland?

Kijk om je heen. De problemen stapelen zich op. Als we nu geen langetermijnkeuzes maken, dan gaat het de verkeerde kant op met Nederland. Toch zijn we vooral bezig met de korte termijn.

Vraag een jonge docent of ze denkt ooit een huis te kunnen kopen. Vraag een boer of hij vertrouwen heeft in de toekomst. Vraag een verpleegkundige of ze denkt dat we de vergrijzing aankunnen. Deze onzekerheid, dit gebrek aan perspectief: dat verdienen Nederlanders niet.

Hierom hebben we met een groep experts de handen ineengeslagen. Van links tot rechts, van de publieke sector tot het bedrijfsleven en van jong tot oud: samen vormen we de Denktank Nederland 2040.

We hebben voor elkaar gekregen wat in de huidige politiek nu niet lukt: een plan maken voor de toekomst van Nederland. Een plan waarin we keuzes maken voor de lange termijn. Met realistische oplossingen. Waarin we met gezond verstand vooruitdenken. En waarin ideeën met elkaar samenhangen. Niet alleen voor onze toekomst, maar ook voor de toekomst van onze kinderen. Zodat onze kinderen het beter krijgen dan wij.

Dit boek schetst, terugkijkend vanuit de toekomst, een realistisch én hoopgevend beeld van Nederland in het jaar 2040. Lees over Nederland als hogelonenland, over de transitie van de landbouw en over de definitieve doorbraak van de robot. Zie hoe we ruimte maken voor wonen in het groen, voor bedrijvigheid én voor de natuur. En verdiep je in inspirerende ideeën, zoals het Deltaprogramma De Grote Vereenvoudiging, het garantie-inkomen en de integrale school.

Dit boek is een uitnodiging tot langetermijndenken en tot meewerken aan het Nederland van morgen. Een boek dat Nederland weer in beweging moet brengen. We hebben geen tijd te verliezen.

www.toekomstnederland2040.nl

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

VNG
T.a.v. de heer L. Geluk
Nassaulaan 12
2514 JS Den Haag

Kenmerk: 202500019

Den Haag, 7 november 2025

Geachte heer Geluk, *beste Leonard,*

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en gestelde daarvoor termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Hooftend,

Wouter Koolmees
Verkenner

202500025

Amsterdam, 9 november 2025

Aan: De Tweede Kamer
Bureau Woordvoering Kabinetsformatie
t.a.v. verkenner heer W. Koolmees
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

Betreft: Suggesties voor inclusief onderwijsbeleid m.b.t. moslimjongeren

Geachte heer Koolmees,

Wij feliciteren u van harte met uw aanstelling tot verkenner voor de formatie van een nieuw kabinet.

Ons land staat voor grote uitdagingen. Een krapte op de huizenmarkt, arbeidsmarkt en een gepolariseerd politiek veld. Om de Nederlandse economie en maatschappij te versterken en deze problemen aan te pakken zijn creatieve doortastende oplossingen nodig. Wij, als Moslimstudenten Associatie Nederland, geloven in de kracht van het onderwijs als sleutel tot gelijke kansen.

MSA Nederland is het overkoepelend orgaan van achttien islamitische studentenverenigingen aan universiteiten en hogescholen in Nederland. Als belangenorganisatie zetten wij ons in voor de maatschappelijke en academische ontplooiing van de moslimstudent.

In Nederland studeren naar schatting meer dan 130.000 jongeren met een islamitische achtergrond. Zij maken volwaardig deel uit van onze kennismaatschappij en leveren als toekomstige artsen, ingenieurs, juristen en docenten een onmisbare bijdrage aan de samenleving. Voor deze groep is goed onderwijs niet alleen een kans, maar ook een vorm van binding met Nederland.

Tegelijkertijd blijkt uit verschillende onderzoeken dat moslimstudenten vaker belemmeringen ervaren om volledig te floreren binnen het hoger onderwijs. Het gaat dan om uitsluiting, gebrek aan passende faciliteiten en beperkte aandacht voor studentenwelzijn en gemeenschapsvorming. Dit belemmert niet alleen individuele groei, maar betekent ook gemiste kansen voor het onderwijsveld als geheel.

Wij vragen u als verkenner om in dit formatieproces rekening te houden met het belang van moslimstudenten. Bij ons draait het niet om de concrete plannen maar om de overtuiging dat niemand uitgesloten mag worden van gelijke kansen vanwege een onveranderbaar kenmerk. Wij zien een onderwijsbestel waar volop geïnvesteerd wordt in hoger onderwijsinstellingen, waar studenten niet hoeven te kiezen tussen een studieboek of lunch, en waar de afgestudeerde moslima die een hoofddoek dragen net zo veel kans als elke Nederlander krijgt om aan de slag te gaan.

Wij, de Moslimstudenten Associatie Nederland, helpen u en de nieuwe coalitie graag bij het realiseren van de oplossing. Wij zijn ervan overtuigd dat jonge moslimstudenten een onmiskenbare bijdrage kunnen leveren aan onze samenleving.

Wij gaan graag in deze verkenningsfase met u en betrokkenen in gesprek over hoe wij het onderwijsbestel samen duurzaam en inclusief kunnen maken voor huidige en toekomstige generaties Nederlanders.

Met vriendelijke groet,

Advocacy & Communication Manager
Moslimstudenten Associatie Nederland (MSA Nederland)

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

Moslimstudenten Associatie Nederland
T.a.v. [REDACTED]
De Boelelaan 1105
1081 HV Amsterdam

Kenmerk: 202500026

Den Haag, 11 november 2025

Geachte [REDACTED]

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en gestelde daarvoor termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Hoogachtend,

[REDACTED]
Wouter Koolmees
verkenner

202500027

STIKSTOFCLAIM.NL

Verkenner kabinetsvorming de heer
W. Koolmees
Tweede Kamer Bureau
Woordvoering Kabinetsformatie
Postbus 20018 Den Haag

Stichting Stikstof Claim
Het Korhoen 75
8251 MJ Dronten

KVK nummer: 76063283
BTW: NL860494226B01

Email: info@stikstofclaim.nl

IBAN: NL64 ABNA 08 63 52 59 03
BIC: ABNANL2A

Datum: 10-11-2025

Onderwerp: Visie van Stichting Stikstofclaim op het stikstofbeleid

Geachte heer Koolmees,

Namens Stichting Stikstofclaim wil ik u graag informeren over onze visie op het huidige en toekomstige stikstofbeleid in Nederland. Stichting Stikstofclaim behartigt de belangen van circa 3000 agrariërs, ondernemers en burgers die direct of indirect geraakt worden door het stikstofdossier. Wij vinden het van groot belang dat bij de verkenning van het stikstofvraagstuk rekening gehouden wordt met een breed palet aan inzichten en belangen.

Onze visie op het stikstofbeleid.

Stichting Stikstofclaim ziet dat het huidige stikstofbeleid al zes jaar leidt tot onzekerheid en stagnatie, zowel op het platteland als in de samenleving als geheel. Wij pleiten voor een realistisch, juridisch houdbaar en uitvoerbaar beleid, waarbij metingen de basis vormen in het beleid en niet rekenmodellen met onzekerheden van meer dan 120%.

Juridische houdbaarheid

Het huidige beleid leidt tot veel juridische procedures en onzekerheid. Wij vinden dat het beleid gebaseerd moet zijn op wetenschappelijke inzichten en juridische degelijkheid, zodat ondernemers weten waar ze aan toe zijn. Heldere en consistente regelgeving voorkomt rechtszaken en draagt bij aan het vertrouwen in het beleid.

Balans tussen ecologie, economie en sociaal maatschappelijke gevolgen.

Het is van groot belang dat het stikstofbeleid niet alleen oog heeft voor natuurwaarden, maar ook voor de sociaaleconomische vitaliteit van het platteland. Een gezonde agrarische sector draagt bij aan voedselzekerheid, werkgelegenheid en leefbaarheid in Nederland.

Oproep aan verkenner

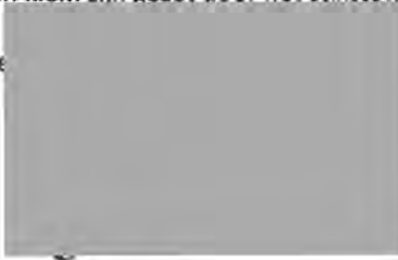
Wij verzoeken u dringend om in uw verkenning de bij deze brief gevoegde ervaringen en oplossingen voor het stikstofvraagstuk van Stichting Stikstofclaim mee te nemen in de besprekingen over een nieuw te vormen kabinet.

Wij zijn graag bereid om onze kennis en ervaringen te delen en samen te zoeken naar oplossingen die recht doen aan zowel natuur als samenleving.

Voor nadere toelichting of een gesprek kunt u contact opnemen met ondergetekende.

Wij wensen u veel succes met uw inspanningen bij de verkenningen om een stabiel en verstandig kabinet te realiseren wat Nederland van het stikstofslot kan halen en perspectief kan bieden aan allen die tot op heden klem zijn gezet door het stikstofbeleid.

Met vriendelijke groet

Voorzitter Stichting Stikstofclaim

Onderwerp: Stikstofsleutels

Wie is Stichting Stikstofclaim

Stichting Stikstofclaim (SSC) is opgericht in 2019 omdat de PAS uitspraak van 29 mei 2019 tot gevolg had dat duizenden boeren in de illegaliteit werden geplaatst veroorzaakt door ondeugdelijke en niet doordachte PAS wetgeving.

SSC behartigt de belangen van ruim 3000 aangeslotenen waarvan een belangrijk deel agrarische ondernemers. Maar ook ondernemers vanuit andere bedrijfstakken hebben zich bij SSC aangesloten. Dit omdat ze gedupeerd zijn vanwege de ondeugdelijke invulling van de Omgevingswet en de voorafgaande regelgeving met de daarin opgenomen uitwerking van de Vogel- en Habitatrichtlijn (VHR) en het daaruit voortvloeiende stikstofbeleid.

Het bestuur van SSC bestaat uit personen vanuit diverse sectoren waaronder veehouderij, onderzoek, vergunningverlening en juridisch advies. Het bestuur heeft daardoor de gebundelde ervaring van ruim 30 jaar aan aanbestede stikstofonderzoeken, vergunningverleners, bodemkundige kennis en praktische boerenkennis. In samenwerking met een zestal advocaten tracht SSC via voorstellen aan politici, inbreng bij leden van de Tweede Kamer en andere organisaties, tot aan het niveau van bewindslieden, oplossingen aan te reiken om uit de stikstofimpasse te geraken.

SSC voert daarnaast juridische procedures namens de aangeslotenen en ondersteunt aangeslotenen bij door hun te voeren juridische procedures.

SSC was gevoegde partij bij de Greenpeace-zaak en is nu zelfstandige partij bij deze zaak.

De financiering van SSC komt vanuit een jaarlijkse bijdrage door de aangeslotenen. Het bestuur bestaat uit vrijwilligers.

Stikstofsleutels voor de stikstofkluis

Deze notitie heeft als titel Sleutels van de Stikstofkluis.

En daarmee geven we aan dat er niet slechts één sleutel is om Nederland van het stikstofsloot te halen maar dat er meerdere zijn en die zijn allemaal nodig om het complexe bos van stikstofsloten te ontwarren.

Je kunt het stikstofvraagstuk vergelijken met een kluis waar meerdere sloten op zitten en waarvan de deur pas open kan als je alle sloten van een passende sleutel hebt voorzien en deze allen de juiste richting op hebt gedraaid.

Gebruik je één van de sleutels niet dan gaat de deur niet open.

Doelsturing is een Fata Morgana en geen bruikbare sleutel

In veel verkiezingsprogramma's staat doelsturing als sleutel voor de oplossingsrichting om de stikstofproblematiek op te lossen.

Dit is een volstrekt onjuiste aanname. Geen enkele, huidig bekende maatregel in de toolbox doelsturing heeft voldoende wetenschappelijke onderbouwing en hardheid om juridisch stand te houden. En daarmee is doelsturing volstrekt ongeschikt als instrument om op enigerlei wijze van nut te zijn bij het stikstofvraagstuk vergunningverlening.

De gevleugelde term bij doelsturing is vaak "geborgde" reductie.

Om iedereen uit de droom te helpen;

Inzake stikstofemissies zijn er bijster weinig stalsystemen (alleen gesloten stallen varkenshouderij/pluimveehouderij) waar met een onzekerheid van 20% à 30% emissies kunnen worden gemeten. En betrouwbare modellen zijn al helemaal niet beschikbaar en komen dat de komende 5 à 10 jaar ook niet.

Wij begrijpen dat de pot van 1,5 miljard euro die de minister van LNVN heeft gereserveerd op de begroting een grote aantrekkingskracht heeft bij consultants en "wetenschappers" om doelsturing als een toekomstig potentieel gunstig iets te omarmen.

Echter, iemand die enige kennis heeft van de grote variabelen en ook nog onbekende factoren in de natuurlijke processen die van invloed zijn op de uiteindelijke emissies, zal doelsturing als bruikbaar instrument naar het land der fabelen verwijzen.

Vergunningverlening is niet op gang te brengen door de zogenaamde doelsturing aanpak. Los van het feit dat nog niemand heeft aangegeven hoe dit in de praktijk tot realisatie moet komen.

Doelsturing is een Fata Morgana en een afleidingsmanoeuvre van politiek en bestuurders; trap er niet in.

Stikstofbronnen en depositie

Grofweg de helft van de stikstofemissie in Nederland komt vanuit ammoniak, waarvan het grootste deel van vanuit de landbouw.

De andere helft van de stikstofemissie is afkomstig vanuit NOx gerelateerde bronnen.

Veelal afkomstig van verbrandingsprocessen, energieproductie, verwarming, industrie, verkeer/vervoer en scheepsvaart.

De depositie van NOx kan tot op grote afstand vanaf de bron plaatsvinden. Schoorstenen en relatief hoge temperaturen bij de uitlaat van de bron zorgen ervoor dat de NOx emissie relatief snel op grotere hoogten komt en daardoor een groter verspreidingsgebied heeft.

Ammoniak depositie vindt relatief dicht bij de bron plaats. Na 500 meter is de luchtconcentratie ammoniak afkomstig van een stal grotendeels niet meer meetbaar ten opzichte van de achtergrondconcentratie.

Aangezien circa de helft van het Nederlands grondoppervlak uit landbouw bestaat kunnen we stellen dat de helft van de NOx depositie (afkomstig van verkeer, vervoer, industrie etc.) in Nederland plaatsvindt op boerengrond.

Bij ammoniakdepositie is het aandeel wat op boerengrond en landbouwgewassen terecht komt groter. Circa 54% à 65% van de ammoniakemissie van een boerenbedrijf komt weer als depositie op landbouwgrond en landbouwgewassen.

(2e rapport Wouter de Heij 2025)

<https://www.researchgate.net/publication/391195424> Ammoniak boven en op Nederland Een wetenschappelijk overzicht deel 2 -

[Ammoniak verspreid zich geografisch op kleinere afstanden dan wordt voorspeld Gras neemt meer op en er is een pluim bijdrage En w \)](#)

Daarmee is de Nederlandse landbouw en veehouderij gemiddeld een netto stikstofontvanger in plaats van een netto stikstofemitter.

Gebiedsgericht is er wel degelijk in een aantal gebieden een verhoogde stikstofdepositie op stikstofgevoelige natuur afkomstig vanuit nabijgelegen veehouderij. Waarvoor een gebiedsgerichte aanpak effectief kan zijn.

Daarnaast is het als landbouw altijd goed om, daar waar mogelijk en betaalbaar, stikstofemissie te beperken en daardoor de stikstofkringloop op het bedrijf te optimaliseren.

Echter, houd wel in gedachten dat de landbouw in Nederland, naast een groot deel van de eigen stikstofemissie, ook een belangrijk deel van de NO_x als depositie ontvangt. Depositie die afkomstig is van alle andere economische en maatschappelijke activiteiten.

Korte en lange termijn

Om economische en maatschappelijke activiteiten weer vergunbaar te maken zijn er op de korte termijn (binnen 2 jaar) een aantal noodzakelijke stappen nodig binnen het huidige wettelijke kader van de bestaande Omgevingswet en de wettelijk het vastgelegde instrument (AERIUS en KDW). Voor een verdergaande verankering is er op langere termijn nieuwe en aangepaste wetgeving noodzakelijk. Wetgevende trajecten aangaande de VHR zijn over het algemeen geen snelle trajecten en kosten dus meer dan twee jaar voordat deze nieuwe en aangepaste wetten tot aan de Raad van State Afdeling bestuursrechtspraak zijn beproefd en bestendig bevonden. Vandaar dat we ons eerst richten op verbeteringen binnen het huidige wettelijk stelsel en toegepaste instrumenten.

Eerste sleutel

De eerste noodzakelijke stap betreft een wijziging in het Meten en monitoren van stikstofdepositie. Hierbij is ons voorstel om ook de bewijsvoering bij rechtszaken te formeren waardoor procederende partijen bij de rechter geen beroep meer kunnen doen op het voorzorgsbeginsel (onzekerheden wegnemen).

1. Er zijn geen stikstofdepositiemetingen gedaan in Natura 2000-gebieden (N2000-gebieden). Om effect van ingezet beleid zichtbaar te maken zijn stikstofdepositiemetingen in alle stikstofgevoelige N2000-gebieden noodzakelijk. Droge depositiemetingen zijn duur en zeer complex. Natte depositiemetingen zijn relatief goedkoop en snel inzetbaar. Jaarlijkse kosten van een meetproject voor natte stikstofdepositie in N2000-gebieden bedragen max € 8 miljoen per jaar.
2. Hervat het in 2011 stopgezette Trendmeetnet verzuring. Daarmee is in relatief korte periode over een beperkt aantal gebieden de trend van de verzuring/vermesting vanaf 1990 tot op heden goed in beeld te krijgen. Jaarkosten bedragen circa € 600.000
3. Voer jaarlijks per 50 ha N2000-gebied een bodemanalyse uit. Dat zijn over de 309.000 ha N2000-gebied circa 6200 bodemanalysen per jaar. De kosten, inclusief dataverwerking bedragen € 10 miljoen.
4. Inzet van satellietwaarnemingen inzake emissie en depositie van Nh3 en NOx. Kosten geschat jaarlijks € 2 miljoen met wekelijks landelijk gebiedsgerichte monitoring.
5. Ga natte depositiemetingen organiseren rond 120 veehouderijen. Kosten bedragen jaarlijks max. € 8 miljoen.

Laat bovenstaande onderzoeken niet door RIVM, WUR en/of TNO uitvoeren. Deze organisaties zijn niet in staat om snel een dergelijk meetprogramma op te zetten en uit te voeren. Marktpartijen zoals bijvoorbeeld Eurofins zijn goed in staat om binnen een half jaar tot een jaar tijd de bodemanalysen te verrichten en Sanitas kan de natte depositiemetingen ook binnen een jaar uitvoeren.

Bovenstaand meet- en monitoringsprogramma vormt het fundament om van het stikstofslot te komen. Door het genereren van tienduizenden meetdata ontstaat er een beter en betrouwbaarder beeld van het stikstofvraagstuk en de effectiviteit van in te zetten beleid.

Hierdoor ontstaat ook een data fundament om de tot op heden door rechters gehanteerde invulling van het voorzorgsbeginsel te adresseren. Immers, als metingen aantonen dat bodems geen vermesting kennen en de depositie op de natuur door metingen in beeld is gebracht in plaats van modellen, dan geeft dat een sterkere onderbouwing en is er een basis om gebiedsgericht vergunningverlening weer mogelijk te maken.

Door het verzamelen van deze data, in combinatie met satellietwaarnemingen, is er ook een enorme winst te boeken in de betrouwbaarheid van het rekenmodel Aerius. Het Aerius model is tot op heden niet gevalideerd en gekalibreerd door depositiemetingen in de N2000 gebieden en werkt aantoonbaar niet goed in de directe omgeving van een stal.

Het is te bizar voor woorden dat er reeds miljarden zijn besteed aan stikstofbeleid (opkoop bedrijven en beheersmaatregelen) zonder eerst een nul situatie in de bodem vast te leggen en stikstofdepositie te meten. Daardoor is het ook niet mogelijk om beleidseffecten met enige zekerheid en overtuiging in te brengen bij rechtszaken en blijft de rechter uitspreken dat vanwege onzekerheden het voorzorgsbeginsel van toepassing moet worden geacht en er geen activiteiten kunnen worden toegestaan.

Vanwege het niet verzamelen van de nodige meet- en monitoringsdata komt Nederland nog steeds niet van het slot.

Met stoom en kokend water is een dergelijk meet- en monitoringsprogramma binnen 4 maanden met marktpartijen te realiseren en binnen 3 maanden na instellen van het programma zijn er de eerste bruikbare resultaten.

Zonder het fundament van meten van depositie en bodemanalysen komt Nederland niet van het slot en blijven rechters het voorzorgsbeginsel toepassen. Want zonder metingen valt niet uit te sluiten dat een activiteit tot depositieoverschrijding kan komen.

Het rekenmodel AERIUS is niet geschikt voor vergunningverlening stellen diverse deskundigen waaronder de professoren De Vries, Erisman en Meester en Lindeboom. En zelfs het RIVM is die mening toegedaan.

Om AERIUS minder ongeschikt en dus geschikter te maken is de draai aan de eerste sleutel nodig en het instellen van eerdergenoemde meet- en monitoring programma noodzakelijk.

Door een combinatie van metingen en monitoring met satellietwaarnemingen (reeds in de markt beschikbaar Caeli) is het mogelijk de onzekerheden in AERIUS deels te ondervangen, waardoor AERIUS beter toepasbaar is voor inzet bij vergunningverlening.

Het invoeren van een rekenkundige ondergrens van 1 mol is goed inpasbaar naast een goed meet- en monitoringsprogramma. Een rekenkundige ondergrens zorgt voor een correcte wetenschappelijke afronding van de berekeningen in Aerijs.

In het AERIUS-rekenmodel zit een aanname over een zeer groot deel droge stikstofdepositie. Volgens RIVM is 1/3 van de stikstofdepositie natte depositie en 2/3 deel bestaat uit droge depositie.

Deze aanname is niet gebaseerd op metingen maar gebaseerd op lokale, hoofdzakelijk Nederlandse, theorie. Internationale studies geven andere verhoudingen aan. Variërend van 35% droge stikstofdepositie tot 50% droge NH₃ ammoniak gerelateerde stikstofdepositie.

Terreingesteldheid, soort begroeiing (bos, heide of gras zijn belangrijke factoren) en natuurlijk temperatuur en neerslag zijn belangrijke factoren in het aandeel droge en natte depositie.

Vanuit NO_x (50% van de totale stikstofemissie in Nederland) is er weinig kennis over het aandeel droge en natte depositie. Droge NO_x depositie is tot op heden nog nooit gemeten.

Gezien de nieuwe wetenschappelijk kennis die de afgelopen paar jaar is gegenereerd is het verantwoord om het aandeel droge depositie in de input van het huidige AERIUS-model te verlagen met 50%. Door deze aanpassing daalt de totale berekende depositie met 1/3. De huidige, gemiddelde berekende Nederlandse stikstofdepositie van 1350 mol daalt daarmee gemiddeld naar 900 mol.

De combinatie van invoering van een rekenkundige ondergrens van 1 mol en aanpassing van de droge depositie in het AERIUS-rekenmodel geeft in veel gevallen al fors ruimte voor vergunningverlening en trekt zeker de bouw- en infra-ontwikkelingen van het slot.

De borging dat de natuur geen hinder van deze twee maatregelen kan ondervinden vloeit voort uit het uitgebreide fundament van het continue meetprogramma natte depositie in combinatie met jaarlijkse bodemanalyses en permanente satellietwaarneming.

Zonder een adequaat meet- en monitoringsprogramma sneuvelen alle voorgestelde wijzigingen bij de rechter.

Bovenstaande is een eerste aanzet en één van de sleutels van het stikstofslot.

Tweede sleutel

De tweede sleutel is de aanpassing van de door de provincie opgestelde beheerplannen.

De door de provincie opgestelde beheerplannen dienen te worden uitgebreid met een addendum met te nemen mitigerende maatregelen, waardoor natuurherstel plaats gaat vinden. Hierbij valt te denken aan hydrologische maatregelen, zoals het aanleggen van grote plassen van per stuk minimaal 3 ha en 6 meter diep in droge gebieden. Daardoor ontstaan watervoorraden die een bufferende werking voor de natuur hebben tijdens droge perioden en die tevens deels ten dienste staan van de landbouw in die droge omgeving. Hierdoor creëer je een instrument om stikstofemissie tijdens het aanwenden van mest te beperken.

Het aanleggen van circa 400 van dergelijke plassen zal circa € 300.000 per plas kosten. Naast kosten van aanleg zijn er ook opbrengsten van het vrijkomende zand (72 miljoen m³) wat weer toepasbaar is in de bouw en aanleg van infra en bij de aanleg van zandnatuur. De 400 plassen hebben een watervoorraad van 72 miljoen m³ water. Dit staat gelijk aan 2,5 dag waterafvoer van de rivier de IJssel en circa 10 à 12 cm niveau van het IJsselmeer. Dergelijke waterplassen hebben tevens grote waarde voor lokale flora en fauna en ten behoeve van recreatie.

Ook valt te denken aan beheermaatregelen zoals de herintroductie van grote schaapskooien in de heidegebieden met grote kuddes schapen welke overdag de heide begrazen en 's nachts in de schaapskooi verblijven.

De mest van die schaapskooien is weer toepasbaar in de akker- en tuinbouw. Zo zijn de heide gebieden ook ontstaan.

Kosten voor 100 grote schaapskooien met verblijf voor schaapsherders bedragen circa € 150 miljoen.

Naast bovenstaande maatregelen valt te denken aan vervanging van niet-inheemse naaldbossen door inheemse loofbossen. En naar aanleiding van de eerder beschreven bodemanalyses, het herstellen van de nutriëntenbalans van de natuurbodems door toevoeging van de ontbrekende nutriënten en kalk.

Bovenstaande is een beperkt aantal van de in te zetten herstelmaatregelen.

Dergelijke herstelmaatregelen behoren te worden opgenomen in de addenda bij de door de provincies vastgestelde beheerplannen voor de N2000-gebieden.

Derde sleutel

Maak uitvoering van beheerplannen afdwingbaar. Beheerplannen hebben het karakter van het kerninstrument 'programma' onder de Omgevingswet. Kenmerkend is dat een programma, en dus een beheerplan, alleen het bestuur zelf bindt waardoor er geen direct toezicht of handhaving van een programma is of kan worden afgedwongen. Geef de Ecologische Autoriteit de taak om de opvolging van Natuurdoel Analyses en beheerplannen te controleren en de provincies, zijnde het bevoegde gezag, te adviseren over de kwaliteit van de uitvoering beheerplannen door Terrein Beherende Organisaties (TBO's)

Dit maakt dat terrein behorende organisaties (TBO's) momenteel niet worden gecontroleerd of gesanctioneerd op de invulling en uitvoering van het beheerplan, voor wat betreft de vraag of er voldoende natuurherstelmaatregelen worden getroffen.

Er is dus geen incentive waardoor de TBO's voldoende in beweging komen.

Beboet (kort op beheervergoedingen) als TBO's onvoldoende herstelmaatregelen treffen.

In het uiterste geval, ga als overheid over tot onteigening van TBO's die herhaaldelijk niet voldoen aan de opdracht tot het treffen van voldoende herstelmaatregelen.

Natuurdoelanalyses (NDA) opgemaakt in opdracht van de Terrein Beherende Organisaties (TBO's) zoals Staatsbosbeheer, de provinciale Landschappen, Natuurmonumenten e.a., hebben een aantal weeffouten.

Om te beginnen worden er natuurdoelen gesteld welke ten tijde van de aanwijzing van de N2000-gebieden niet aanwezig waren. Bij een aantal herstelmaatregelen wordt uitbreiding van habitats buiten de N2000-gebieden aangegeven als natuurdoel terwijl deze gebieden geen deel uitmaken van de N2000-gebieden. Dat is een onjuiste interpretatie van de VHR.

Daarnaast is in de meeste Natuurdoelanalyses van een groot aantal van de beschreven soorten de Staat van Instandhouding (SVI) niet bekend of onvoldoende bekend.

Een niet-bekende SVI is direct aanleiding om aan te geven in de Natuurdoelanalyse dat het dan slecht gesteld is met die soort.

Als metafoor: "U komt bij de dokter en deze zegt dat u bent overleden. U zegt, maar dokter, ik sta toch voor u. En de dokter zegt u: "dat kan wel zo zijn maar u heeft geen hartfilmpje bij u om dat te bewijzen en dus komt u in mijn administratie te boek als dood."

Bij de natuurdoelanalyses is tussen de 20% tot 60% de SVI niet bekend en wordt daardoor rood of onvoldoende of slecht aangemerkt.

Het format van deze natuurdoelanalyses moet dus anders.

SVI niet bekend moet niet als rood worden aangemerkt maar als neutraal of onbekend.

Dat geeft een andere uitkomst van de Natuurdoelanalyses wat meer recht doet aan de feitelijke situatie.

De vierde sleutel

Ga minder krampachtig om met de zogenaamde maakbaarheid en realiseerbaarheid van door ecologen gestelde doelen.

De natuur is niet statisch en de natuur volgt niet de door ecologen geschetste en gewenste doelen.

Voorbeeld: de Bruine Kiekendief, deze neemt in aantal af en zal voorlopig ook niet gaan toenemen. De Kiekendief heeft de afgelopen jaren concurrentie gekregen van succesvollere en nieuwe soorten die op dezelfde prooidieren jagen.

Concurrentie door de toename van andere predatoren zoals de ooievaar, marterachtigen, de vos, verwilderde en wilde katten en de wolf vangen veel prooidieren weg welke dan minder beschikbaar zijn voor soorten als de Bruine Kiekendief.

Krampachtig vasthouden aan gestelde aantallen is miskennis van natuurlijke processen.

Deze natuurlijke processen mogen vergunningverlening niet in de weg staan.

Vijfde sleutel

De vijfde sleutel is focus op forse stikstofemissiereductie rond de stikstofgevoelige N2000 Habitats. Focus het beleid op stikstof uitstotende bedrijven (veelal veehouderijen) binnen een bandbreedte van 250 tot 300 meter afstand tot die stikstofgevoelige Habitats.

Zorg voor vrijwillige, aantrekkelijke programma's voor verplaatsing, extensivering en innovatie om emissies fors te beperken in die 250 à 300 meter bandbreedte rond de stikstofgevoelige Habitats. Als er sprake is van extensivering; dan de waardevermindering van de grond ruimhartig compenseren.

Ook vrijwillige uitkoop in die gebieden stimuleren.

Het generiek korten van dieren door geheel Nederland of op grotere afstand van die stikstofgevoelige Habitats is volstrekt zinloos.

We hebben in de afgelopen 30 jaar een aantal zeer forse vee reducties gekend die geen enkel effect hebben gehad op de luchtconcentratie ammoniak in Nederland.

1. In 1997 zijn er in een half jaar tijd ruim 11 miljoen van de toen 14,5 miljoen varkens geruimd vanwege varkenspest. Deze extreme reductie in dieren leidde niet tot lagere luchtconcentratie ammoniak
2. In 2001 was er een uitbraak van Mond-en-klauwzeer. Binnen korte tijd (half maart 2001 t/m eind april 2001) werden ruim 300.000 koeien, varkens en schapen geruimd. Geen enkel effect te zien in de luchtconcentratie metingen door het RIVM.
3. Het fosfaatreductieplan in 2017 had tot gevolg dat de jongvee stapel in Nederland met ruim 30% afnam en de melkveestapel met 10%. Ook dit had geen effect op de luchtconcentratie in natuurgebieden
4. De proef van prof Jan Willem Erisman op Schiermonnikoog. De daar toegepaste 40% reductie van melkvee en jongvee bracht geen lagere maar zelfs een hogere luchtconcentratie ammoniak.
5. Bij ruiming van pluimvee vanwege vogelgriep tussen 2020 en 2025 was er ook geen verlaging van de ammoniakluchtconcentratie.
6. Luchtconcentratie ammoniak heeft vooral een sterke correlatie met de weersomstandigheden. Droge jaren met relatief hoge temperatuur geven hogere luchtconcentraties ammoniak dan natte jaren en perioden met lage temperaturen. De bijzondere events over een reeks van jaren hebben aangetoond dat een generieke reductie van dieren aantallen geen effect heeft op de gemeten luchtconcentratie ammoniak. (2^e rapport de Heij)

Onderzoeken tonen aan dat de stikstofdepositie afkomstig van ammoniak voor het grootste deel in de eerste 250 tot 300 meter vanaf de bron tot depositie komt.

Focus de te nemen maatregelen dan ook vooral rond de gebieden met stikstofgevoelige habitats en zet daar het meeste geld in op maatregelen. Een dergelijke aanpak geeft de grootste kans op reductie van ammoniakdepositie op de natuur.

Zesde sleutel

Stel een afstandscriterium in voor natuurlijke kenmerken, aanwezig ten tijde van de aanwijzing van het N2000-gebied.

Een dergelijk afstandscriterium van bijvoorbeeld 500 meter geeft helderheid tot in hoeverre een activiteit invloed heeft op de staat van instandhouding van een te beschermen soort.

Voorbeeld:

De Bruine Kiekendief in de Biesbosch. Heeft een project op 2 kilometer afstand van de Biesbosch enige invloed op de staat van instandhouding?

Dit is heel erg onwaarschijnlijk alleen is het tegendeel niet uit te sluiten, iets wat onwaarschijnlijk is dan niet als norm stellen.

Zevende sleutel

Vergunningen

Het is altijd goed als innovaties en ammoniakemissie reductie tot stand komen.

De meest snelle methode van emissiereductie is het investeren in nieuwbouw, herplaatsing en vergroting van bestaande bedrijven.

Bij nieuwbouw worden veelal de best beschikbare technieken toegepast.

Bij het vergroten van bedrijven moeten dierrechten, ammoniakrechten en/of fosfaatrechten worden aangekocht.

Bij de meeste van deze rechten is er sprake van afroming door de Staat.

Bedrijfsvergroting van individuele bedrijven geeft dan ook een verlaging van de totale Nederlandse veestapel en daardoor een landelijke emissiereductie. De afgelopen 6 jaar is de veestapel in een continu proces van krimp Het aantal melkkoeien (15%) en jongvee (35%) is fors afgenomen.

De pluimveestapel met 15% en de varkensstapel met 20%. In deze reeds gerealiseerde krimp van de veestapel is het effect van de opkoopregelingen LBV en LBV+ nog niet in meegenomen.

Deze veekrimp en emissiereductie staat mooi in de landelijke grafieken en overzichten maar heeft nauwelijks effect op de stikstofdepositie op stikstofgevoelige N2000 gebieden.

Om bedrijfsverplaatsing, nieuwbouw van grotere bedrijven en investeringen in innovaties mogelijk te maken moet vergunningverlening zo snel mogelijk weer op gang komen.

Maak een spoedwet stikstof welke alle andere wetgeving overstijgt en maak vergunningverlening mogelijk onder de voorwaarde dat nieuwbouw of uitbreiding kan als 25% van de dierrechten, welke beoogd waren voor de groei, worden afgeroomd.

Dus, een boer heeft een stal voor 100 melkkoeien en 50 stuks jongvee. Hij wil naar 200 melkkoeien en 100 stuks jongvee. Dan moet hij voor 125 melkkoeien en 62,5 stuks jongvee rechten aankopen en 25 rechten melkkoeien en 12,5 rechten jongvee gaan in de afroming.

Hierdoor is er geen toename van het aantal dieren totaal en voldoet men aan het additionaliteitsvereiste, zeker ook gezien de continue daling van de veestapel door middel van de diverse opkoopregelingen.

Het verlenen van vergunningen voor bedrijfsuitbreiding zal dan leiden tot krimp van de totale veestapel

Achtste sleutel

Zorg voor een team B op het ministerie van LNV inzake stikstof en natuurbeleid.

Het huidige team is de afgelopen 10 jaar niet in staat geweest om het stikstofvraagstuk van werkbare oplossingen te voorzien en onvoldoende in staat om de wereld buiten de eigen loopgraven te beschouwen.

Aanpassingen in het huidige team zijn dan ook noodzakelijk.

Er is noodzaak om een team te formeren dat de opdrachten van de politieke leiding gaat uitvoeren en niet een team dat opdrachten geeft aan de politieke leiding.

Stikstofbeleid is ook mensenwerk.

Niet het doorlopen van een aantal ambtenarenklasjes maar daadwerkelijke materie deskundigheid is noodzakelijk om enige vooruitgang te boeken.

Afsluiting

Het slechts draaien aan 1 van de sleutels zal de deur van de stikstofkuis niet openen.

Er zal aan alle sleutels een voldoende draai moeten worden gegeven om de deur van de stikstofsluis te openen opdat in Nederland de natuur voldoende kan worden behouden en economische en maatschappelijke activiteiten weer normaal kunnen plaatsvinden.

Te allen tijde tot toelichting bereid.

Voorzitter Stichting Stikstofclaim.

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

Stichting Stikstof Claim
[REDACTED]

Het Korhoen 75
8251 MJ Dronten

Kenmerk: 202500028

Den Haag, 11 november 2025

Geachte [REDACTED]

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en gestelde daarvoor termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Hooqachtend,
[REDACTED]

Wouter Koolmees
verkenner

Tweede Kamer der Staten-Generaal
T.a.v. De Verkenner/ De heer Koolmees
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

Woerden : 6 november 2025

onze ref. : E25b23

onderwerp : Formatie

Laat 2026 geen verloren jaar zijn voor de energie- en industrietransitie en herstel van het vestigings- en investeringsklimaat

Geachte Verkenner,

De Nederlandse industrie is een onmisbare motor van onze economie en samenleving. Zij levert hoogwaardige producten en halffabricaten, draagt fors bij aan de export en innovatie en biedt honderdduizenden goed betaalde banen, zowel in de Randstad als in economisch minder sterke regio's. De industrie staat aan de basis van tal van waardeketens en vormt de basis van diverse ecosystemen. Daarmee is de industrie innig verbonden met tal van bedrijven, in diverse sectoren, zowel grootbedrijf als MKB en met kennisinstellingen. Uit recent onderzoek van PwC blijkt dat de industrie goed is voor maar liefst 12% van het Nederlandse BBP, een noodzakelijke pijler is voor onze onafhankelijkheid en veiligheid en tegelijkertijd een sleutelrol speelt in de verduurzaming van onze samenleving.¹

Het realiseren van dit perspectief en daarmee het maximaliseren van de waarde van de industrie voor Nederland wordt op dit moment ernstig belemmerd. Hoge energiekosten, nationale koppen op Europees beleid, congestie op het elektriciteitsnet én het drinkwaternet, knellende vergunningsprocedures en onzekere beleidskaders zetten niet alleen een rem op investeringen, ze vergroten ook het risico dat Nederlandse bedrijven het afleggen tegen de buitenlandse concurrentie. Dit leidt tot verplaatsing van productie, krimp en sluiting van Nederlandse vestigingen, en vertraging van de industrie- en energietransitie.

¹ "Sociaaleconomische impact van 6 sectoren binnen de basisindustrie" PwC Strategy& 2025

Hét kenniscentrum en dé belangenbehartiger voor zakelijke energie- en watergebruikers

In de voorjaarsbesluitvorming en tijdens Prinsjesdag is weliswaar een aantal besluiten genomen om deze situatie te keren, maar deze maatregelen zijn volstrekt onvoldoende om de knelpunten structureel weg te nemen, het gelijke speelveld te herstellen en om van Nederland weer een aantrekkelijk land te maken om in te investeren. De formatie biedt de kans om dit tij te keren.

Het toekomstige kabinet moet nu keuzes maken die de concurrentiekracht van de Nederlandse industrie herstellen, investeringen in verduurzaming mogelijk maken en zekerheid bieden voor de lange termijn. VEMW roept de formerende partijen op tot de volgende acties:

1. Herstel het gelijke speelveld met buurlanden
2. Neem structurele maatregelen om de energie- en industrietransitie mogelijk te maken
3. Versnel de beschikbaarheid van noodzakelijke infrastructuur
4. Verbeter het ondernemersklimaat voor waterafhankelijke bedrijven

Voor de volledige onderbouwing van onze punten en concrete beleidsaanbevelingen verwijzen wij u graag naar de bijlage bij de brief.

Wij vertrouwen erop u hiermee voldoende te hebben geïnformeerd en zijn graag bereid om desgewenst een mondelinge toelichting te geven.

Hoogachtend

w.g.

Algemeen directeur

Laat 2026 geen verloren jaar zijn voor de energie- en industrietransitie en herstel van het vestigings- en investeringsklimaat

De Nederlandse industrie is een onmisbare motor van onze economie en samenleving. Zij levert hoogwaardige producten en halffabricaten, draagt fors bij aan de export en innovatie en biedt honderdduizenden goed betaalde banen, zowel in de Randstad als in economisch minder sterke regio's. De industrie staat aan de basis van tal van waardeketens en vormt de basis van diverse ecosystemen. Daarmee is de industrie innig verbonden met tal van bedrijven, in diverse sectoren, zowel grootbedrijf als MKB en met kennisinstellingen. Uit recent onderzoek van PwC blijkt dat de industrie goed is voor maar liefst 12% van het Nederlandse BBP, een noodzakelijke pijler is voor onze onafhankelijkheid en veiligheid en tegelijkertijd een sleutelrol speelt in innovatie en de verduurzaming van onze samenleving.² Daarmee komen producten beschikbaar die we zowel nodig hebben om in onze dagelijkse behoeften te voorzien, als ook om onze veiligheid en onafhankelijkheid te versterken.

Nederland is ideaal gepositioneerd als vestigingsplaats voor een duurzame en circulaire industrie. Onze geografische ligging, infrastructuur, kennisbasis, toegang tot (duurzame) energie en bereidheid om samen te werken vormt slechts een greep uit de elementen die het aantrekkelijk maken om juist hier industriële activiteiten duurzaam te vestigen. Ook de beschikbaarheid van (duurzame) energie draagt bij aan het vestigingsklimaat. De nabijheid van windparken op de Noordzee, de aanleg van waterstofinfrastructuur en de ontwikkeling van CCS-oplossingen in offshore gasvelden bieden Nederland een goede uitgangspositie. Daar komt bij dat uit recent onderzoek blijkt dat ook de kosten van energie, m.n. de elektriciteitsprijs, naar verwachting op termijn concurrerend zullen zijn, wat elektrificatie van de Nederlandse industrie perspectief biedt.³

Het realiseren van dit perspectief en daarmee het maximaliseren van de waarde van de industrie voor Nederland wordt op dit moment ernstig belemmerd. Hoge energiekosten, nationale koppen op Europees beleid, congestie op het elektriciteitsnet én het drinkwaternet, knellende vergunningsprocedures en onzekere beleidskaders zetten niet alleen een rem op investeringen, ze vergroten ook het risico dat Nederlandse bedrijven het afleggen tegen de buitenlandse concurrentie. Dit leidt tot verplaatsing van productie, krimp en sluiting van Nederlandse vestigingen, en vertraging van de industrie- en energietransitie.

In de voorjaarsbesluitvorming en tijdens Prinsjesdag is weliswaar een aantal besluiten genomen om deze situatie te keren, maar deze maatregelen zijn volstrekt onvoldoende om de knelpunten structureel weg te nemen, het gelijke speelveld te herstellen en daarmee het investeringsklimaat te verbeteren. Het is daarom cruciaal dat op korte termijn daadkrachtig maatregelen genomen worden om het tij te keren. Wij doen een dringend beroep op de formerende partijen om haast te maken met de vorming van een nieuw kabinet, zodat 2026 geen verloren jaar wordt voor de noodzakelijke investeringen in de energie- en industrietransitie. Om de positie van de Nederlandse industrie te versterken, de-industrialisatie een halt toe te roepen en het vestigings- en investeringsklimaat te herstellen dient, naar onze mening, een viertal acties te worden ondernomen. Wij roepen u op om in de formatie de hiervoor noodzakelijke besluiten op te nemen.

² "Sociaaleconomische impact van 6 sectoren binnen de basisindustrie" PwC Strategy& 2025

³ "Dutch industry can remain competitive as European wholesale electricity prices converge in the long run" AFRY 2025; "Kosten duurzame energie Nederland en Saoedi-Arabië vergelijkbaar voor industriële ketens" NPVI 2025.

1. Herstel het gelijke speelveld met ons omringende landen

De internationale concurrentiepositie van de Nederlandse energie-intensieve industrie wordt structureel ondermijnd door – in vergelijking met onze buurlanden – hogere transporttarieven, hogere commoditykosten, hogere energiebelasting, unieke heffingen en beperkte toepassing van Europese compensatiemaatregelen. Voorbeelden betreffen maatregelen die de elektriciteitsprijs dempen, compensatie verlenen voor het effect van het Europese CO₂-handelssysteem (EU ETS) op elektriciteitsprijzen, kortingen op netwerkstarieven, verplichte energiebesparingsmaatregelen en de beprijzing van CO₂ bovenop het EU ETS.

Allereerst de beperkte toepassing van het Clean Industrial State Aid Framework (CISAF) die tijdelijke kortingen op de elektriciteitsprijs mogelijk maakt en de vormgeving en reikwijdte van de indirecte kostencompensatie (IKC). De laatste compenseert extra CO₂-kosten in elektriciteit voor een beperkte lijst producten met risico op koolstofweglek. Elke lidstaat kan de IKC specifiek toepassen maar een belangrijk aandachtspunt is dat slechts een beperkt aantal producten voor compensatie in aanmerking komt. Het is daarom van belang dat Nederland het recente voorstel van de Europese Commissie om de reikwijdte uit te breiden steunt en hiervoor ook de nodige middelen ten behoeve van compensatie beschikbaar te stellen. Deze mogelijkheden worden of zullen in de ons omringende landen benut worden om de kosten te compenseren en de industrie meer concurrerend te maken. Nederland lobbyt voor gezamenlijke afschaffing op Europees niveau van diverse regelingen. Uit de praktijk blijkt dat andere lidstaten de Nederlandse lijn niet volgen. De Nederlandse "alleingang" in het afschaffen van dergelijke mechanismen heeft een averechts effect.

Uit diverse onderzoeken, onder andere door E-bridge⁴ en Aurora⁵, blijkt dat Nederlandse bedrijven per saldo substantieel hogere netkosten betalen dan hun Duitse, Belgische of Franse concurrenten. In die landen wordt maximaal gebruik gemaakt van de Europese mogelijkheden om compensatie tot 90% te verlenen op nettatarieven voor grootverbruikers. In het eerdergenoemde onderzoeksrapport van Aurora wordt het benodigde budget om de Nederlandse nettatarieven voor grote verbruikers via compensatie in lijn te brengen met ons omringende landen geschat op ongeveer €330M per jaar. Onderzoek de mogelijkheid van een dynamisch alternatief voor de Volume-correctieregeling met het doel flexibiliteit te ontsluiten en het level playing field te herstellen met omringende landen.

Bedrijven die grootverbruikers van energie zijn, zijn verplicht te investeren in energiebesparingsmaatregelen met een terugverdientijd van minder dan 5 jaar. Het plan is om de terugverdientijd te verlengen naar 7 jaar. Een verplichting die elders in Europa niet geldt en zeer onwenselijk is. Verlenging van de verplichting leidt niet alleen tot hogere initiële investeringen dan in andere EU-lidstaten, het ontnemt bedrijven middelen die mogelijk effectiever ingezet kunnen worden voor geïntegreerde energiebesparende oplossingen. Ook is een dergelijke verplichting lastig af te stemmen op de natuurlijke investeringscycli van bedrijven. Het is dan ook cruciaal om bedrijven flexibiliteit te bieden binnen de economische randvoorwaarden. Dit verhoogt de efficiëntie van de maatregelen en biedt bedrijven meer voorspelbaarheid.

Tenslotte is er de CO₂-heffing, een nationale kop bovenop het EU ETS, die leidt tot dubbele beprijzing.⁶ Dit schaadt de internationale concurrentiepositie en leidt tot koolstofweglek en reductie van bedrijvigheid en investeringen.⁷ Koolstofweglek waar andere landen maar wat graag

⁴ "Electricity cost assessment for large industry in the Netherlands, Belgium, Germany and France" E-Bridge 2024

⁵ "Grid fee outlook for the Netherlands 2045" Aurora 2024

⁶ Zie: speelveldtoets PWC in opdracht van Ministerie van KGG.

⁷ "Opnieuw sluit chemische fabriek poorten in Rotterdam" Financieel Dagblad 17 juni 2025

van profiteren.⁸ Het recente besluit tot opschorting van de CO₂-heffing neemt de nationale kop niet weg, maar minimaliseert deze slechts voor de periode tot 2030.⁹ Het in stand houden van de regeling zorgt voor veel onzekerheid bij bedrijven. Alleen afschaffing biedt investeerders de zekerheid dat er geen sprake is van een extra heffing in Nederland ten opzichte van de rest van de EU. Tegelijkertijd dienen koplopers beloofd te blijven worden voor het nemen van emissie-reducerende maatregelen.

2. Neem structurele maatregelen om de energie- en industrietransitie te faciliteren

Nederland bevindt zich in de uitzonderlijke positie dat zowel de landelijk netbeheerder gas als de landelijk netbeheerder elektriciteit volledig in eigendom van de staat zijn. Hieraan ligt een bewuste politieke keuze ten grondslag, namelijk de behartiging van publieke belangen gemoeid met het beheer van de stroom- en gasnetten. Daarbij komt dat de staat bereid is haar hoge kredietwaardigheid in te zetten ten behoeve van de beheerder van de hoogspanningsnetten (TenneT). Hiermee heeft Nederland de mogelijkheid om via het deelnemingenbeleid de grote opgaven rond duurzaamheidstransities, economische veiligheid en strategische autonomie optimaal te dienen. De Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (Rli) bracht hierover recent advies uit en benadrukte daarin de mogelijkheden voor "het op- en ombouwen van onze industrie om klaar te zijn voor de toekomst [en] het uitbreiden en aanleggen van nieuwe infrastructuur voor het energiesysteem van morgen."¹⁰ VEMW deelt de opvatting van de Rli en doet een dringend beroep om deze potentie optimaal te benutten. Concreet gaat het daarbij om het beperken van de toerekening van infrastructuurkosten aan (huidige) netgebruikers en het borgen van de randvoorwaarden voor ontwikkeling van een effectieve en efficiënte CCS-voorziening. Naast elektrificatie en CCS speelt waterstof een cruciale rol in de verduurzaming van de industrie. De ontwikkeling van een liquide waterstofmarkt vereist opschaling van de productie van (nagenoeg) CO₂-vrije waterstof. En, last but not least, het bevorderen van effectieve en doelmatige maatregelen op het gebied van energiebesparing. Van het nieuwe kabinet verwacht VEMW dat het maatregelen neemt om deze ontwikkeling te versnellen.

Beperk de toerekening van infrastructuurkosten

Concreet roept VEMW op om maximaal de mogelijkheid te benutten de nettarieven te dempen. Dit kan worden bereikt door kosten die samenhangen met de energietransitie (uitbreiding elektriciteitsnet, verminderd gebruik gasnet) deels te financieren uit de algemene middelen (bijvoorbeeld via opbrengsten uit de verkoop van ETS-rechten) in plaats van uitsluitend via de nettarieven. Cruciaal hierbij is dat de verdere uitbouw van het Net op Zee bekostigd wordt middels een subsidie. Ook zouden de lasten van elektriciteitsnetgebruikers eerlijker verdeeld kunnen worden tussen de huidige en toekomstige gebruikers middels intertemporele kostentoerekening. Daarnaast zijn de transporttarieven voor aardgas meer dan verdubbeld de laatste twee jaar. Reden hiervoor is de verwachte afname van de rekenvolumina doordat klein- en grootgebruikers elektrificeren en transnationale gasstromen afnemen. Toekomstige gasverbruikers moeten behoed worden voor astronomische netkosten als gevolg van de energie- en industrietransitie en daarmee samenhangend verminderd gebruik van gasnetten.

⁸ "Minister: EU-landen azen op Nederlandse topbedrijven" Financieel Dagblad 3 september 2025

⁹ <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2025/09/16/prinsjesdag-2025-ondernemen-moet-lonen-half-miljard-extra-naar-innovatie>

¹⁰ "Deelnemen zonder dogma's" Raad voor de leefomgeving en infrastructuur oktober 2025

Een tweede mogelijkheid heeft betrekking op de gereguleerde kosten die staatsbedrijven TenneT en Gasunie Transportservices mogen doorberekenen in hun tarieven. Deze staatsbedrijven profiteren nu onvoldoende van de hoge kredietwaardigheid van de Nederlandse overheid. Hier liggen kansen om de vermogenskosten (bepalend voor zo'n 40 procent van de toegestane inkomsten van TenneT in 2030) te beperken. Ook kan de Staat als aandeelhouder afzien van het innen van dividend uit deze deelnemingen. En de Staat kan een rol spelen bij het wegnemen van problemen rond het volloopriscico van nieuwe infrastructuur en het leegloopriscico van bestaande. Uiteraard moeten deze maatregelen in overeenstemming zijn met geldende staatssteunregels, incl. de recente verruimde mogelijkheden die de CISAF biedt.

Dit geldt evenzeer voor de infrastructuur voor toekomstig gebruik van waterstof. Het Nederlandse doel van 3 à 4 GW elektrolysevermogen in 2030 lijkt voorlopig buiten bereik, terwijl de vraag naar koolstofarme waterstof in binnen- en buitenland achterblijft. Hierdoor zullen minder invoeders en afnemers de infrastructuur gebruiken, waardoor de waterstofnetbeheerder haar kosten moet verhalen op een kleinere groep gebruikers en de tarieven per kilo getransporteerde waterstof sterk stijgen. Om te voorkomen dat "first movers" gestraft worden met torenhoge transporttarieven is het noodzakelijk om voldoende middelen in de begroting te reserveren voor een amortisatierekening, zodat de kosten voor de ontwikkeling van de waterstofbackbone gespreid kunnen worden en de waterstofinfrastructuur toegankelijk wordt voor alle toekomstige gebruikers.

Uit het Interdepartementaal beleidsonderzoek (IBO) blijkt dat de slimme inzet van flexibel vermogen circa €10 miljard aan netverzwaring kan voorkomen. Daarom moet onderzoek gedaan worden naar nut en noodzaak van een locatie-specifieke component die de slimme inzet van flexibel vermogen van nieuwe grootverbruikers zoals batterijen, electrolyzers en andere flexibele gebruikers ondersteunt. Slimme steun voor de inzet van flexibel vermogen heeft de potentie om de systeemkosten te verlagen en tegelijk de betrouwbaarheid en betaalbaarheid van het energiesysteem te versterken. Netbeheerders moeten voorts aangespoord worden om maximaal gebruik te maken van Grid-Enhancing Technologies (GETs), om het huidige net optimaal te benutten.

Borg de randvoorwaarden voor de ontwikkeling van een CCS-markt

Ondersteun de verdere ontwikkeling van een CCS-markt door mechanismen te ontwikkelen die zowel het volloopriscico als cross-chain risico's afdekken. Gezien de over-dimensionering van het Aramis-project en het onzekere startvolume voor CO₂ injectie is het cruciaal dat het volloopriscico wordt afgedekt. Momenteel zijn de tarieven gebaseerd op de startcapaciteit, terwijl de SDE++-subsidie uitgaat van een vaste injectiecapaciteit. Door de onzekerheid over het daadwerkelijke startvolume ontstaat een mismatch tussen subsidie en tarief. Om dit op te lossen wordt voorgesteld het volloopriscico af te dekken, zodat first movers zekerheid hebben over het tarief dat ze moeten betalen voor CO₂-transport.

De cross-chain risico's moeten afgedekt worden. First movers lopen momenteel het risico op dubbele kosten (CCS-kosten en EU ETS-kosten) bij vertragingen in de projectbeschikbaarheid. Omdat de SDE++-subsidie pas wordt toegekend zodra de CO₂ daadwerkelijk ondergronds is gebracht, kan daar bovenop bij vertraging geen subsidie worden ontvangen. Het is cruciaal dat dit risico door de overheid wordt verzekerd, omdat bedrijven dit risico op dubbele of driedubbele kosten niet kunnen dragen.

De SDE++ speelt een cruciale rol bij de ontwikkeling van een Nederlandse CCS-markt. Het is daarom van het grootste belang dat de subsidie continuïteit kent en dat de benodigde middelen beschikbaar zijn totdat de CCS-markt volledig is opgestart.

Het IPCC stelt dat CCS essentieel is voor de verduurzaming van de industrie in Nederland en Europa. Het verder ontwikkelen van een functionerende CCS-markt biedt de Nederlandse overheid de kans om een gunstig zakelijk klimaat en verdienmodel voor deze klimaatoplossing te creëren en de broodnodige voortgang te boeken in het halen van CO₂-emissiereductiedoelen.

Steun voor de inzet van koolstofarme en hernieuwbare waterstof

Koolstofarme en hernieuwbare waterstof zijn van groot belang voor de industrietransitie. VEMW ziet voor de opschaling van de waterstofeconomie een substantiële rol weggelegd voor koolstofarme waterstof. Zij kan de transitie versnellen en de industrie helpen haar emissies tijdig te reduceren. Dit standpunt heeft de Duitse minister van Economische Zaken, Katharina Reiche, ook ingenomen. De overheid moet de regie pakken en de productie van koolstofarme waterstof steunen en niet belemmeren zoals op dit moment gebeurt.

Daarnaast moet hernieuwbare waterstof een cruciale plaats in het beleid behouden in samenhang met koolstofarme waterstof. Dit kan het beste bereikt worden door het toepassen van de wortel, in plaats van de stok. Om dit mogelijk te maken moet de overheid voldoende middelen reserveren in de begroting voor de inrichting van een subsidieraamwerk voor de inzet van RFNBO-waterstof in de industrie. De Nederlandse alleingang om industriële bedrijven te verplichten in 2030 4% van hun waterstofgebruik te vervangen met RFNBO-waterstof vergoot de kosten voor industriële gebruikers aanzienlijk, verslechtert hun concurrentiepositie en zorgt voor een ongelijk speelveld. In plaats daarvan moet het beleid bedrijven gerichte ondersteuning bieden en verleiden tot duurzame investeringen.

Ten slotte moet Nederland zich Europees inzetten voor versoepeling van knellende Europese regels rondom additionaliteit, harmonisatie van de implementatie van de industrieverplichting voor RFNBO-waterstof, de Europese Commissie aansporen om de Union Database te finaliseren en grensoverschrijdende erkenning van waterstofcertificaten mogelijk maken.

Verbeter de uitvoering van energiebesparing

Energiebesparing is een van de meest kosteneffectieve maatregelen die op korte termijn kan bijdragen aan het behalen van de klimaatdoelen voor 2030.¹¹ Door een lager energieverbruik nemen de CO₂ emissies direct af. Bovendien kan energiebesparing bijdragen aan het verminderen van netcongestie en het ondersteunen van strategieën voor een stabiel elektriciteitsnet. Wij verzoeken u om te zorgen voor voldoende middelen om de continuïteit van het energiebesparingsprogramma VIBE-2030 veilig te stellen. Dit programma heeft als doel de drempel voor industriële bedrijven te verlagen om geïntegreerde energiebesparende maatregelen te nemen. Via het programma worden gevalideerde oplossingen aangeboden en breed verspreid binnen de sector. Voor de industrie kan de toepassing van integraal ontworpen energiebesparingsoplossingen leiden tot energiereducties tot 50%, aanzienlijk meer dan het effect van losse maatregelen.

3. Versnel de beschikbaarheid van noodzakelijke infrastructuur

De Nederlandse economie wordt sterk belemmerd in haar groei en verduurzaming door het gebrek aan essentiële infrastructuur. Netcongestie zorgt ervoor dat bedrijven en instellingen vaak niet of slechts beperkt kunnen worden aangesloten op het elektriciteitsnet. De uitrol van de waterstofbackbone verloopt traag, terwijl de verwachte projectkosten inmiddels zijn verdubbeld,

¹¹ "Klimaat- en Energieverkenning 2025" PBL 2025

wat investeringsbeslissingen verder onzeker maakt. Daarmee is het belang van CCS als mogelijkheid om voor 2030 de CO₂-uitstoot substantieel te reduceren alleen maar groter geworden. Echter, ook de ontwikkeling van CCS-infrastructuur vertraagt door onzekerheden en risico's in de gehele CCS-keten. Bij het uitblijven van een oplossing hiervoor kan de industrie nauwelijks concrete stappen zetten richting verduurzaming.

Het is van groot belang dat knelpunten weggenomen worden door maatregelen op een drietal terreinen. Ten eerste is het noodzakelijk dat alles in het werk gesteld wordt om de doorlooptijd van vergunningsprocedures, incl. bezwaarprocedures, te verkorten. Ten tweede is het noodzakelijk dat netbeheerders zekerheid bieden over de opleverdatum van infrastructuur en beschikbaarheid van aansluit- en transportcapaciteit. Industriële en andere energiegebruikers kunnen geen investeringsbeslissingen nemen zonder duidelijkheid en zekerheid ten aanzien van de beschikbaarheid van de noodzakelijke infrastructuur. Ten derde geldt specifiek voor CCS het probleem dat grote risico's in de waardeketen de ontwikkeling ervan belemmeren. Hier ligt naar mening van VEMW een duidelijke overheidstaak. Daar waar de markt faalt in het beheersen van deze risico's ligt het voor de hand dat de overheid deze rol op zich neemt en zo investeringsbeslissingen door de gehele keten mogelijk maakt.

4. Verbeter het ondernemersklimaat voor waterafhankelijke bedrijven

Nederland stond altijd bekend als een land met een gunstig investeringsklimaat voor bedrijven die met water ondernemen. Helaas brokkelt het ondernemersklimaat de laatste jaren af, onder andere door de toenemende waterschaarste. De schaarste heeft er toe geleid dat steeds vaker de vraag wordt gesteld wie recht heeft op (levering van) drinkwater. Veel bedrijven vragen zich af of zij in de toekomst nog wel kunnen beschikken over drinkwater. Het is voor drinkwaterafhankelijke bedrijven, bijvoorbeeld in de voedings- en farmaceutische industrie, van groot belang dat de leveringsplicht van drinkwaterbedrijven niet alleen betrekking heeft op huishoudens maar ook op bedrijven die drinkwater nodig hebben. Om dit te bewerkstelligen moet de Drinkwaterwet worden aangepast c.q. verduidelijkt.

De toenemende waterschaarste noopt tot beperking van de vraag naar drinkwater. Daarnaast is uitbreiding van het aanbod cruciaal. Het is essentieel dat er nieuwe drinkwaterbronnen worden ontwikkeld en dat provincies sneller vergunningen afgeven. Provincies moeten zich maximaal inspannen om drinkwaterwinningen uit te breiden. Vergunningen moeten sneller en makkelijker worden afgegeven. Verzoeken voor nieuwe locaties waar grondwater kan worden gewonnen moeten prioriteit krijgen. Waar nodig moeten regels of procedures aangepast worden.

De industrie werkt hard aan het behalen van de doelen van de Kaderrichtlijn Water (KRW). Zo worden emissies van probleemstoffen naar water verder verminderd. Bedrijven die stoffen lozen of water onttrekken hebben daarvoor een vergunning nodig. Deze verkrijgen ze alleen als ze kunnen aantonen dat de lozing niet leidt tot verslechtering van de waterkwaliteit. VEMW is voorstander van periodieke toetsing van vergunningen voor onttrekking of lozing van water (niet te verwarren met tijdelijke vergunningen). Bedrijven willen namelijk beschikken over een actuele vergunning aangezien zij een dergelijke vergunning zien als een "license to operate". Dit wordt echter ernstig bemoeilijkt door een gebrek aan capaciteit bij bevoegde gezagen zoals Rijkswaterstaat, waterschappen en vooral omgevingsdiensten. Het is essentieel dat u investeert in de capaciteit van deze organisaties.

Tijd om te kiezen voor de energie- en industrietransitie

De Nederlandse industrie evenals andere bedrijven en instellingen zijn onmisbaar voor onze economie, onze veiligheid en onafhankelijkheid en voor de realisatie van de klimaatdoelen. De ketens zijn geïntegreerd en goed gepositioneerd voor een toekomstbestendige industrie die bijdraagt aan strategische autonomie en welvaart. Bedrijven zijn bereid en in staat om te verduurzamen, mits de benodigde randvoorwaarden aanwezig zijn: betaalbare energie, betrouwbare infrastructuur, een gelijk speelveld met ons omringende landen en voldoende water van de juiste kwaliteit. De huidige combinatie van hoge energieprijzen, stijgende nettarieven, hoge belastingen, onvoldoende subsidiemogelijkheden, toenemende onzekerheid en trage besluitvorming heeft geleid tot verslechtering van ondernemingsklimaat en aanzienlijke desinvesteringen, waardoor de energie- en industrietransitie dreigt vast te lopen.

De formatie biedt de kans om het tij te keren. VEMW roept alle politieke partijen op, in het bijzonder degene die betrokken zijn bij de formatie van een nieuw kabinet, om hiervoor de noodzakelijke maatregelen te nemen en met het oog hierop de budgettaire consequenties in het regeerakkoord op te nemen. Laat 2026 een keerpunt in plaats van een verloren jaar zijn.

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

VEMW

[REDACTED]
Houttuinlaan 12
3447 GM Woerden

Kenmerk: 202500030

Den Haag, 11 november 2025

Geachte [REDACTED]

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en gestelde daarvoor termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Hoogachtend [REDACTED]

[REDACTED]
Wouter Koolmees
verkenner